

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΣΤΙΣΜΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Διπλωματική Εργασία:

*«Η κεραμική παραγωγή στην Κεντρική Ελλάδα και Θεσσαλία κατά την Ωριμη
Μυκηναϊκή Περίοδο (ΥΕ ΙΙΙ)»*

Διπλωματική Εργασία

ΧΡΥΣΟΒΑΛΑΝΤΟΥ ΚΟΥΤΑΛΙΑΝΟΥ

A.M.: M031121007

Επιβλέπουσες καθηγήτριες:

Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Στυλιανή Σουβατζή

Τρίτο μέλος εξεταστικής επιτροπής: Ιωάννης Λώλος

ΒΟΛΟΣ 2023

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία με τίτλο «*Η κεραμική παραγωγή στην Κεντρική Ελλάδα και Θεσσαλία κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή Περίοδο (ΥΕ ΙΙΙ)*» εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλίας και υποστηρίχθηκε τον Ιούνιο του 2023 με εισηγήτρια την κ. Ιφιγένεια Τουρναβίτου, στην οποία οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για την αμέριστη βοήθειά, την καθοδήγηση και την ουσιαστική κριτική που μου πρόσφερε κατά την εκπόνηση της εργασίας. Περισσότερο, όμως, την ευχαριστώ για την κατανόηση και την ευγένεια με την οποία αντιμετώπισε τις απορίες μου, καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης μου.

Ευχαριστώ θερμά την καθηγήτριά μου και δεύτερη επιβλέπουσα, Στυλιανή Σουβατζή, καθώς και τον καθηγητή μου κ. Ιωάννη Λώλο, που διάβασαν το κείμενό μου και συνέβαλαν στη βελτίωσή του.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τους υπόλοιπους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού προγράμματος για τα ενδιαφέροντα μαθήματα και τις διαλέξεις που παρείχαν, αλλά και τους συμφοιτητές μου για τις γόνιμες συζητήσεις.

Κλείνοντας, θέλω να ευχαριστήσω όλους τους δικούς μου ανθρώπους, για την διαρκή ενθάρρυνση και την τεράστια υπομονή που έδειξαν όλο αυτό το διάστημα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω πάνω απ' όλα στους γονείς μου, Τάσο και Λία, και στον αδερφό μου Θάνο, για την διαρκή υποστήριξή τους, γιατί χωρίς αυτούς δεν θα είχα καταφέρει τίποτα.

Περιεχόμενα

Κατάλογος Συντομογραφιών – Βραχυγραφιών.....	4
Πρόλογος.....	6
Κεφάλαιο 1. Η Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδος στην Ηπειρωτική Ελλάδα.....	8
Κεφάλαιο 2. Κεραμική: Χρήσεις και Τεχνολογία.....	18
2.1. Η κεραμική και οι χρήσεις της.....	18
2.2. Κεραμική τεχνολογία.....	19
2.2.1. Εξόρυξη πηλού.....	19
2.2.2. Επεξεργασία και προετοιμασία πηλού.....	20
2.2.3. Κατασκευή αγγείων – Σχηματισμός.....	21
2.2.4. Στέγνωμα και διακόσμηση.....	21
2.2.5. Όπτηση.....	22
2.2.5.1. Κλίβανος.....	23
2.3. Εργαστηριακοί χώροι.....	26
2.3.1. Ορισμός.....	26
2.3.2. Κατηγορίες εργαστηρίων.....	26
2.3.3. Κριτήρια αναγνώρισης εργαστηριακών χώρων.....	28
2.3.3.1. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σταθερές κατασκευές.....	29
2.3.3.2. Εργαλεία και κινητά ευρήματα.....	29
2.3.3.3. Πρώτη ύλη και κεραμικά σύνολα.....	31
2.3.3.4. Σχέση με το διοικητικό κέντρο.....	32
Κεφάλαιο 3. Αρχαιολογικά Δεδομένα.....	34
3.1. Κατάλογος θέσεων με Εργαστηριακά Κατάλοιπα.....	34
3.1.1. Η ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΑ2 ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	34
3.1.1.1. Θεσσαλία.....	34
3.1.1.2. Κεντρική Ελλάδα.....	42
3.1.2. Η ΥΕ ΙΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	45
3.1.2.1. Κεντρική Ελλάδα.....	45
3.1.3. Η ΥΕ ΙΙΓ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	48
3.1.3.1. Θεσσαλία.....	48

3.1.3.2. Κεντρική Ελλάδα.....	53
3.1.4. Πιθανά Αρχαιολογικά Εργαστηριακά Κατάλοιπα.....	59
3.1.4.1. Θεσσαλία.....	59
3.1.5. Αχρονολόγητα Ευρήματα.....	61
3.1.5.1. Θεσσαλία.....	61
3.1.5.2. Κεντρική Ελλάδα.....	65
Κεφάλαιο 4. Οικονομία και Κοινωνία.....	69
4.1. Το Μυκηναϊκό οικονομικό σύστημα.....	69
4.2. Οικονομία και κεραμική παραγωγή.....	74
4.3. Κοινωνία και κεραμική παραγωγή.....	81
Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα.....	83
Βιβλιογραφία.....	97
Δικτυογραφία.....	115
Κατάλογος πινάκων και εικόνων.....	116
Πίνακες.....	119
Παράρτημα εικόνων.....	124

Κατάλογος Συντομογραφιών-Βραχυγραφιών

Συντομογραφίες

AA Archäologischer Anzeiger

ActAth Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)

AJA American Journal of Archaeology

AntK Antike Kunst

Antiquity Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology

AR Archaeological Reports

ASCA American School of Classical Studies at Athens

BAR-IS British Archaeological Reports, International Series

BCH Bulletin de Correspondance Hellénique

BICS Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London

BSA The Annual of the British School at Athens

Expedition Expedition: Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania

JAS Journal of Archaeological Science

Jdl Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

JFA Journal of Field Archaeology

JMA Journal of Mediterranean Archaeology

MAA Mediterranean Archaeology and Archaeometry

Minos Minos: Revista de filologia egea

NEA New Eastern Archaeology

OED Oxford English Dictionary

OpAth Opuscula Atheniensia

PCPS Proceedings of the Cambridge Philological Society

PRAP Pylos Regional Archaeological Project

RdA Rivista di Archeologia

REA Research in Economic Anthropology

RMPI Rethinking Mycenaean Palaces I

RMPII Rethinking Mycenaean Palaces II

SIMA-PB Studies in Mediterranean Archaeology-pocket books

UMME University of Minnesota Messenia Expedition

WorldArch World Archaeology

ΑΔ Αρχαιολογικό Δελτίο

ΑΕ Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΕΘΣΕ Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας

ΕΚΠΑ Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΑΠΘ Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Έργον Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Βραχυγραφίες

ΜΕΧ Μέση Εποχή Χαλκού

ΝΛ Νεολιθική Περίοδος

ΠΕΧ Πρώιμη Εποχή Χαλκού

ΥΕ Υστεροελλαδική Περίοδος

ΥΕΧ Ύστερη Εποχή Χαλκού

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία αφορά την μελέτη των εργαστηριακών εγκαταστάσεων κεραμικής στην Ηπειρωτική Ελλάδα, και πιο συγκεκριμένα στην Κεντρική Ελλάδα και Θεσσαλία, κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΓ), με απώτερο στόχο την ανασύσταση της τεχνολογίας, της αλυσίδας παραγωγής και των συναφών οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών παραμέτρων.

Ο γεωγραφικός χώρος της Ηπειρωτικής Ελλάδας δεν έχει έως τώρα μελετηθεί συστηματικά σε επίπεδο τεχνολογίας και διοικητικής, εργαστηριακής οργάνωσης. Αντίστοιχες έρευνες, σχετικά με την κεραμική παραγωγή, μέχρι τώρα έχουν πραγματοποιηθεί στην Κρήτη¹, στον ελλαδικό χώρο κατά την Κλασική ως την Ρωμαϊκή εποχή², και στη θέση Μπερμπάτι, ένα από τα μοναδικά εργαστήρια κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, που έχουν αναγνωριστεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα³.

Ερωτήματα που θα απαντηθούν αφορούν τα κριτήρια αναγνώρισής τους, την θέση των εργαστηρίων κεραμικής στους προϊστορικούς οικισμούς και τον τρόπο οργάνωσής τους. Θα σχολιασθεί ο αριθμός των εργαστηρίων ανά οικισμό, ο χαρακτήρας τους και η σχέση τους με κεραμικά εργαστήρια σε άλλες περιοχές. Τα εργαστήρια κεραμικής θα μελετηθούν εκτενώς από διάφορες οπτικές παραμέτρους και θα γίνει προσπάθεια να ενταχθούν στο οικονομικοπολιτικό πλαίσιο της Εποχής του Χαλκού.

Η μελέτη αυτή περιλαμβάνει λεπτομερή κατάλογο των εργαστηριακών εγκαταστάσεων και σχετικών κινητών ευρημάτων στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας κατά την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΓ περίοδο. Θα εντοπισθούν προβλήματα ταύτισης των χώρων κεραμικής παραγωγής και θα γίνει μια προσπάθεια αξιολόγησης της συμβολής των εργαστηρίων και των κεραμέων στην ευρύτερη μυκηναϊκή οικονομία και κοινωνία.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το αρχαιολογικό πλαίσιο της Ωριμης Μυκηναϊκής περιόδου στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Θα παρουσιασθούν τα

¹ Nodarou 2011.

² Hasaki 2002.

³ Wells 2002; Lindblom and Wells 2011; Whitbread et al. 2007.

χαρακτηριστικά των επιμέρους περιόδων (ΥΕ IIIΑ-ΥΕ IIIΓ) και κάποια γενικά στοιχεία σχετικά με την μυκηναϊκή κοινωνικό-οικονομική οργάνωση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει μια αναφορά στην κεραμική και της χρήσεις της και θα παρουσιασθεί λεπτομερώς η κεραμική τεχνολογία, αναφέροντας τα βασικά στάδια για την κεραμική παραγωγή, καθώς και τα κριτήρια αναγνώρισης εργαστηριακών χώρων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα παρουσιασθούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που συλλέχθηκαν από θέσεις της Κεντρικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο, με χρονολογική σειρά. Το αμέσως επόμενο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην μυκηναϊκή οικονομία, όπου παρατίθενται τα γενικά στοιχεία της, όπως προκύπτουν από τη μελέτη των πινακίδων Γραμμικής Β. Ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στον τομέα της κεραμικής παραγωγής και τη σχέση που είχε με την κεντρική εξουσία.

Η εργασία ολοκληρώνεται με ένα συμπερασματικό κεφάλαιο, όπου επιχειρείται η ανασύσταση της εικόνας που προκύπτει από τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν για την κεραμική παραγωγή, καθώς και τη σχέση των εργαστηρίων με την ευρύτερη οικονομία και κοινωνία.

Κεφάλαιο 1. Η Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδος στην Ηπειρωτική Ελλάδα

Κρίνοντας από την οργάνωση του ανακτόρου της Πύλου, δεδομένα που έχουν προέλθει από τα αρχεία των πινακίδων της Γραμμικής Β, αλλά και από τρία μεγάλα ερευνητικά προγράμματα που είχαν ως επίκεντρο την Μεσσηνία (UMME⁴, PRAP⁵ and Iklaína Archaeological Project⁶), η μυκηναϊκή Ελλάδα απαρτίζεται από διάφορα ανεξάρτητα κρατίδια⁷, τα οποία είχαν υπό τον έλεγχό τους μια εκτεταμένη επικράτεια, μέσα στην οποία βρίσκονταν μεγάλα διοικητικά κέντρα, τα λεγόμενα ανάκτορα. Πρόκειται για μνημειακά συγκροτήματα, τα οποία σύμφωνα με τις πινακίδες της Γραμμικής Β, κατείχαν κεντρικό ρόλο στις τελετές (εορτές και θυσίες), αποθήκευαν μεγάλες ποσότητες βασικών αγαθών και αγαθών κύρους και ήλεγχαν/προήγαγαν ορισμένες βιομηχανικές δραστηριότητες⁸. Συνεπώς, τα ανακτορικά συγκροτήματα αποτελούσαν, κατά τα πρότυπα των Μινωικών ανακτόρων, τα πολιτικά, οικονομικά και διοικητικά κέντρα μεγάλων γεωγραφικών περιοχών. Γνωστά ανακτορικά συγκροτήματα ήταν εκείνα των Μυκηνών και της Τίρυνθας στην Αργολίδα, της Πύλου στη Μεσσηνία, της Θήβας στη Βοιωτία, της Ακρόπολης Αθηνών στην Αττική και πιθανόν της Ιωλκού στο Βόλο (Εικόνα 1⁹).

Τα ανακτορικά συγκροτήματα στην Αργολίδα, την Αττική και τη Βοιωτία, περιβάλλονταν από ισχυρά τείχη και βρίσκονται στην κορυφή φυσικών οχυρών λόφων. Έξω από τα τείχη, εκτείνονταν οι λεγόμενες Κάτω Πόλεις, συνοικίες οικιστικών μονάδων, και τα νεκροταφεία¹⁰. Στο κέντρο των ανακτορικών συγκροτημάτων, υπήρχε ένα αξονικά διατεταγμένο κτίριο, που αποτελείται από το κύριο δωμάτιο με προθάλαμο και/ή πρόδομο. Πρόκειται για ένα συγκρότημα τριών δωματίων, διατεταγμένα στον ίδιο άξονα: ένας πρόδομος με δύο κίονες οδηγεί στο προθάλαμο και έπειτα σε ένα

⁴ University of Minnesota Messenia Expedition που διεξάχθηκε στη δεκαετία του 1960.

⁵ Pylos Regional Archaeological Project, που διεξάχθηκε στη δεκαετία του 1990.

⁶ Διεξάχθηκε το 2006 από τον Μιχάλη Κοσμόπουλο.

⁷ Πρόσφατοι μελετητές προτιμούν τον όρο «κράτος» ή «πολιτεία» (πολιτικά οργανωμένη κοινωνία), αντί για τον παλαιότερο όρο «βασίλειο», έτσι ώστε να αποφευχθούν παραπλανητικές υποθέσεις σχετικά με την εμπλεκόμενη πολιτική και κοινωνική οργάνωση, Shelmerdine and Bennett 2008:289-290.

⁸ Shelmerdine and Bennett 2008:289-309.

⁹ Dickinson 1994:77, fig. 4.24.

¹⁰ Poursat 2022:404.

μεγάλο δωμάτιο με μια εστία τοποθετημένη στο κέντρο του. Τέσσερις κίονες στηρίζουν την οροφή και ένα θρόνος είναι τοποθετημένος συνήθως σε ένα πλευρικό τοίχο¹¹. Τα δάπεδα του κεντρικού χώρου και του προθάλαμου είναι επιχρισμένα με κονίαμα και οι τοίχοι διακοσμημένοι με τοιχογραφίες¹².

Η εμφάνιση του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος εντάσσεται στα χρονικά πλαίσια του 14^{ου} αιώνα π. Χ. Οι πρώτες κυκλώπειες οχυρώσεις και τα πρώτα ανακτορικά συγκροτήματα, τα οποία εμφανίζονται σε κάποιες θέσεις στο πρώτο μισό του αιώνα, στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο (Τίρυνθα), χαρακτηρίζουν κυρίως το δεύτερο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα, την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο και την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (13^{ος} αιώνας π.Χ.). Αν και ανακτορικά συγκροτήματα/κέντρα εντοπίστηκαν σε κάποιες γεωγραφικές ενότητες της Πελοποννήσου (Αργολίδα, Μεσσηνία, Λακωνία), στην Αττική (Αθήνα) και στην Βοιωτία (Θήβα), δεν έχουν αποκαλυφθεί ούτε σε όλες τις γεωγραφικές περιοχές της Πελοποννήσου, ούτε στην κεντρική Στερεά, εκτός της Θήβας, ούτε στη Θεσσαλία¹³.

Η ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδος, το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζεται ως μεταβατική περίοδος ανάμεσα στο στάδιο της διαμόρφωσης και σε αυτό της εγκαθίδρυσης του μυκηναϊκού ανακτορικού πολιτισμού. Κάποια συγκροτήματα κτιρίων, αυτή τη περίοδο, σε διάφορες θέσεις, από την Πελοπόννησο έως και την Κεντρική Ελλάδα, θεωρήθηκαν προκάτοχοι των ανακτόρων («πρωτο-ανάκτορα»)¹⁴. Τέτοια συγκροτήματα αποκαλύφθηκαν στο Μενελάειον της Σπάρτης¹⁵, στην Κρίσα (Κτίριο Φ)¹⁶, στην Τίρυνθα, στη θέση που αργότερα οικοδομήθηκε το ανάκτορο, στα Νιχώρια, ίσως στην Πύλο, στη Θήβα το Παλαιό Καδμείον, που φαίνεται να χτίστηκε την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ περίοδο, και στο Βόλο¹⁷.

Αυτή η μεταβατική περίοδος, παρουσιάζεται αρκετά διαφορετική σε κάθε περιοχή. Η Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας οχυρώθηκε για πρώτη φορά. Στην Αργολίδα και στην Αττική αυξάνονται οι οικιστικές θέσεις, ενώ στην νότια Πελοπόννησο μειώνονται. Μεγάλοι θολωτοί τάφοι κάνουν την εμφάνισή τους, όπως στις Μυκήνες,

¹¹ Crowley 2008:262.

¹² Poursat 2022:404.

¹³ Shelmerdine and Bennett 2008:289-309.

¹⁴ Cavanagh 2008:335.

¹⁵ Catling 1976-1977:24-42.

¹⁶ Jannoray and Van Effenterre 1937:317-322.

¹⁷ Dickinson 1977:87-110.

ενώ σε άλλες θέσεις η χρήση κάποιων θολωτών τάφων εξαφανίζεται, εξαιτίας της αυξανόμενης κυριαρχίας διάφορων κτιριακών συγκροτημάτων, όπως συνέβη στη περίπτωση της Μεσσηνίας με το συγκρότημα της Πύλου¹⁸. Παράλληλα, εμφανίζεται και διαδίδεται ο θαλαμοειδής τύπος τάφου σε θέσεις της Αργολίδας, της Μεσσηνίας, της Αττικής και της Κρήτης. Γνωστοί είναι αυτοί τη περίοδο οι Τάφοι των Πολεμιστών, οι οποίοι βρέθηκαν τόσο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, όσο και στην Κρήτη¹⁹.

Έπειτα, αρκετά νησιά του Αιγαίου αναπτύσσουν στενές σχέσεις με τον μυκηναϊκό πολιτισμό, όπως η Φυλακωπή της Μήλου, η Αγία Ειρήνη στη Κέα, η Κως και η Ρόδος στα Δωδεκάνησα²⁰, που τις επόμενες περιόδους οι σχέσεις τους θα ενταθούν ακόμη περισσότερο. Επαφές με την Κύπρο και την Ανατολία μαρτυρούνται επίσης, λόγω της εύρεσης μυκηναϊκής κεραμικής²¹. Όσον αφορά την κεραμική παραγωγή, εισάγονται νέα χαρακτηριστικά που θα συνεχίσουν να χαρακτηρίζουν την Μυκηναϊκή κεραμική τις επόμενες περιόδους, π.χ. η εφυραϊκή κύλικα εξελίσσεται σχηματικά με ένα ψηλότερο κυλινδρικό πόδι, ένα σχήμα που θα εξελιχθεί στην κύλικα της επόμενης περιόδου. Εν γένει, παρατηρείται μια τυποποίηση των σχημάτων των αγγείων καθώς και της διακόσμησής τους²².

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα, την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, αρχίζουν πλέον να διαγράφονται καθαρά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Μυκηναϊκής Ελλάδας. Ανακτορικά συγκροτήματα οικοδομούνται στις Μυκήνες, την Πύλο και την Θήβα²³. Κατασκευάζονται οχυρώσεις στις Μυκήνες και την Τίρυνθα, με σκοπό να προστατευθούν τα ανάκτορα και η ευρύτερη περιοχή τους, με τις αποθήκες και τα εργαστήρια, όμως στο τέλος της περιόδου καταστρέφονται τα ανάκτορα από σεισμό ή/και φωτιά²⁴. Παρατηρείται μια δημογραφική αύξηση και διαδίδεται ακόμη περισσότερο ο θαλαμοειδής τύπος τάφου (νεκροταφεία με θαλαμοειδείς τάφους στην

¹⁸ Cavanagh 2008:335.

¹⁹ Cavanagh 2008:335.

²⁰ Mee 2008:365-366; Poursat 2022:396.

²¹ Mee 2008:372.

²² Poursat 2022:384-385.

²³ Επικρατεί διαφωνία σχετικά με τη χρονολογία καταστροφής αλλά και τον αριθμό των ανακτόρων. Είτε υπήρχαν δύο ανάκτορα, το πρώτο ανάκτορο (Παλαιό Καδμείο) καταστράφηκε την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο και το δεύτερο καταστράφηκε την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, είτε ένα ανάκτορο που καταστράφηκε την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, Dakouri-Hild 2001:95-101.

²⁴ Poursat 2022:398-400.

Κρήτη και την Ηπειρωτική Ελλάδα²⁵). Η Γραμμική Β ξεκινά να χρησιμοποιείται αυτή την περίοδο²⁶.

Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός εξελίσσεται με ταχύτατους ρυθμούς σε κυρίαρχη δύναμη στο Αιγαίο²⁷. Είναι μια περίοδος πολιτικής και οικονομικής σταθερότητας. Επαφές αναπτύχθηκαν με νησιά των Κυκλάδων (Μήλος, Νάξος, Τήνος, Μύκονος), καθώς και με την Κρήτη (Κυδωνία Χανίων)²⁸. Παρατηρείται μια εντατικοποίηση και μια μαζική παραγωγή κεραμικών, τόσο στην Ηπειρωτική Ελλάδα (Νιχώρια Μεσσηνίας, Αργολίδα) και στα νησιά του Αιγαίου (Αγία Τριάδα και Κόμμος στην Κρήτη, Ρόδος, Κως), όσο και σε περιοχές πιο απομακρυσμένες, όπως στην Κύπρο και στην περιοχή του Λεβάντε²⁹. Μεγάλη παραγωγή παρατηρείται σε άλλα αντικείμενα, όπως σφραγίδες, όπλα, πήλινα ειδώλια, ελεφάντινα αντικείμενα κ.ά.³⁰. Αυτή η ομοιογένεια την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο χαρακτηρίζεται ως Μυκηναϊκή κοινή³¹.

Εξωτερικές επαφές παρατηρούνται με την περιοχή της Ανατολίας, όπου ιδρύθηκαν πολλές μυκηναϊκές θέσεις, όπως η Millawanda, που ίσως ταυτίζεται με τη Μίλητο³², αλλά και ένα εκτεταμένο εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Αιγαίου, ένας ισχυρισμός που επιβεβαιώνεται από το ναυάγιο του Uluburun, το οποίο μετέφερε ένα πλούσιο φορτίο, στο οποίο εμπεριέχονταν μυκηναϊκά αγγεία ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου³³. Επίσης, εμπορικές επαφές αναπτύχθηκαν με την Συροπαλαιστίνη, την Αίγυπτο και τη Δυτική Μεσόγειο (Αιολικά νησιά, Σικελία κ.ά.)³⁴.

Την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο, το πρώτο ήμισυ του 13ου αι. μ.Χ., τα ανάκτορα αποκτούν την οριστική τους μορφή. Η Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας επεκτάθηκε προς τα νότια και τα ανατολικά, και η Κάτω Ακρόπολη οχυρώνεται για πρώτη φορά³⁵. Προστίθενται οι περισσότερες οχυρώσεις, για αμυντικούς λόγους αλλά και για

²⁵ Poursat 2022:415-416.

²⁶ Dickinson 2014:153. Πινακίδα από την Οικία Πέτσα στις Μυκήνες (Shelton 2002-2003:387-396) και πινακίδα στην Ίκλαινα (Shelmerdine 2012:75-77).

²⁷ Dickinson 2014:156.

²⁸ Mee 2008:365-369; Poursat 2022:396-397.

²⁹ Wiener 2003:240.

³⁰ Poursat 2022:432-452.

³¹ Crowley 2008:266.

³² Mee 2008:372-374; Wiener 2003:247.

³³ Wiener 2003:245-246.

³⁴ Dickinson 2014:156-157.

³⁵ Poursat 2022:399-400.

συμβολικούς (συμβόλιζαν την δύναμη του άνακτα)³⁶. Η Κάτω Πόλη των Μυκηνών, η οποία ξεκίνησε να διαμορφώνεται την προηγούμενη περίοδο, αναπτύσσεται σημαντικά³⁷. Κατασκευάζεται η οχυρωματική ακρόπολη στο Γλα της Βοιωτίας, η οποία καταστρέφεται μόλις την επόμενη περίοδο³⁸. Επίσης, οικοδομείται το ανάκτορο των Αθηνών. Επικρατεί μια γενικότερη ανάπτυξη σε όλους τους τομείς του μυκηναϊκού πολιτισμού. Παρατηρείται μια παραγωγικότερη γεωργία και κτηνοτροφία³⁹, η πυκνότητα των οικισμών αυξάνεται σε όλη την Ελλάδα, όπως στην Αργολίδα⁴⁰ και τη Μεσσηνία, και επικρατεί μια σχετική ομοιογένεια στον τομέα της κεραμικής. Παρατηρείται μεγάλη ποσότητα εξαγωγών μυκηναϊκών αγγείων στην Κύπρο, μαρτυρώντας την ύπαρξη εμπορίου⁴¹.

Τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου και οι αρχές του δεύτερου ήμισυ του 13^{ου} αι. (1250 π.Χ.), η ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδος, είναι μια περίοδος αναταραχών και ανακατατάξεων. Σε διάφορες μυκηναϊκές θέσεις, παρατηρούνται σεισμοί και πυρκαγιές, όπως στις οικίες στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών και στο ίδιο το ανάκτορο, στην Τίρυνθα (Ακρόπολη και Κάτω Πόλη) και στη Μιδέα⁴². Παρόμοια, στη Θήβα καταστρέφονται διάφορα ανακτορικά εργαστήρια, και η μεγάλη ακρόπολη του Γλα εγκαταλείπεται για άγνωστους ακόμη λόγους. Στην Φυλακωπή και την Αγία Ειρήνη μειώνονται οι εισαγωγές από την Ηπειρωτική Ελλάδα, ίσως εξαιτίας αυτής της αστάθειας⁴³. Ο οικισμός της Γρόττας στη Νάξο εγκαταλείφθηκε, όπως συνέβη και σε διάφορες θέσεις στην Κρήτη⁴⁴.

Ορισμένες θέσεις επανακατοικήθηκαν, όπως η Τίρυνθα και οι Μυκήνες, ενώ άλλες εγκαταλείφθηκαν, όπως οι περισσότερες οικίες στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών⁴⁵. Η γενικότερη εικόνα αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από αστάθεια

³⁶ Shelmerdine and Bennet 2008:291.

³⁷ Crowley 2008:266.

³⁸ Poursat 2022:400.

³⁹ Treuil et al. 2015:455-457.

⁴⁰ Δύο κύρια κτιριακά συγκροτήματα στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, η συνοικία του Λαδέμπορου, ΝΔ της ακρόπολης, και οι Οικίες της Παναγιάς, δυτικά της ακρόπολης, Crowley 2008:266. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρώτο κτιριακό συγκρότημα, βλ. Tournavitou 1989; 1995.

⁴¹ Mee 2008:375-377.

⁴² Shelmerdine 1997:541-554; Poursat 2022:394 κ.ε.

⁴³ Deger-Jalkotzy 2008:394.

⁴⁴ Deger-Jalkotzy 2008:387-388.

⁴⁵ Deger-Jalkotzy 2008:387.

και παρακμή. Κατά συνέπεια, πιθανώς, ενισχύονται τα αμυντικά έργα. Στις Μυκήνες, ενισχύεται το δυτικό τμήμα της ακρόπολης των Μυκηνών, τα τείχη της οποίας επεκτάθηκαν και περιέλαβαν τον Ταφικό Κύκλο Α, και κατασκευάζεται η Πύλη των Λεόντων⁴⁶. Επίσης, χτίζεται η Νοτιοδυτική συνοικία, το θρησκευτικό κέντρο, η Οικία των Καλλιτεχνών και η Οικία των Κίωνων⁴⁷. Η Άνω Ακρόπολη της Τίρυνθας οχυρώνεται με ισχυρά τείχη, που σώζονται μέχρι σήμερα, και η Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας περικλείεται από κυκλώπεια τείχη, και για πρώτη φορά οχυρώνονται η Μιδέα και η Ακρόπολη των Αθηνών⁴⁸. Παράλληλα, ο Άγιος Ανδρέας στη Σίφνο μετατρέπεται σε αμυντικός οικισμός⁴⁹. Ωστόσο, άλλοι οικισμοί στην Ηπειρωτική Ελλάδα (Κοράκου, Ορχομενός, Νιχώρια κ.ά.) χαρακτηρίζονται από μια κατάσταση ευημερίας⁵⁰.

Στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα π.Χ., όλα σχεδόν τα μυκηναϊκά κέντρα καταστρέφονται, μερικώς ή ολοσχερώς, από πυρκαγιά ή σεισμό⁵¹ και μια γενική αναταραχή προκλήθηκε στον ελλαδικό χώρο, όπως μαρτυρά η εγκατάλειψη πολλών μυκηναϊκών θέσεων (ανάκτορα Θήβας και Πύλου, Μπερμπάτι, Ορχομενός, Ζυγουριές, Αγ. Στέφανος κ.ά.), καθώς και μετακινήσεις πληθυσμών προς τα δυτικά και τα ανατολικά⁵². Ωστόσο, παρά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, η ζωή στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα συνεχίστηκε, μέχρι το τέλος του 12ου αιώνα, μέχρι την οριστική εγκατάλειψή τους⁵³.

Την ΥΕ ΙΙΓ Πρώιμη φάση, κάποιοι οικισμοί και νεκροταφεία εγκαταλείφθηκαν, ενώ παράλληλα άλλα κατασκευάστηκαν⁵⁴. Οι οικισμοί στα νησιά ευημερούσαν. Στο τέλος, όμως, της περιόδου αυτής, παρατηρούνται και πάλι καταστροφές⁵⁵. Την ΥΕ ΙΙΓ Μέση περίοδο, παρατηρείται πάλι μια περίοδος ανάκαμψης, όπως μαρτυρά η ίδρυση νέων οικισμών στο Λευκαντί και την Αίγιρα, ή

⁴⁶ Crowley 2008:265.

⁴⁷ Deger-Jalkotzy 2008:388. Ίσως, από τα πιο φιλόδοξα ανακτορικά προγράμματα.

⁴⁸ Shelmerdine 1997:580; Deger-Jalkotzy 2008:388; Poursat 2022:395.

⁴⁹ Deger-Jalkotzy 2008:387.

⁵⁰ Shelmerdine 1997:581.

⁵¹ Treuil et al. 2015:472-473; Poursat 2022:394. Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση της Αττικής, όπου σημαντικές μυκηναϊκές θέσεις, όπως η Ακρόπολη των Αθηνών, ο Αγ. Κοσμάς και το Κοντοπήγαδο δεν εγκαταλείφθηκαν με βίαιο τρόπο, Καζά-Παπαγεωργίου 2011:208.

⁵² Deger-Jalkotzy 2008:393.

⁵³ Poursat 2022:394.

⁵⁴ Deger-Jalkotzy 2008:394.

⁵⁵ Deger-Jalkotzy 2008:394.

η ανοικοδόμηση κτιρίων στους ήδη υπάρχοντες οικισμούς (Κοράκου και Άγιος Κοσμάς⁵⁶), που όμως διαρκεί για λίγο χρονικό διάστημα και νέες αναταραχές εμφανίζονται στο προσκήνιο. Η ύστερη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, φέρει τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά και μέχρι το τέλος της οι περισσότερες θέσεις εγκαταλείπονται⁵⁷.

Συνολικά, την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (αρχές 12ου αιώνα), στην Ακρόπολη των Μυκηνών κτίζονται νέα κτίρια και παλιά επισκευάζονται⁵⁸. Στην Τίρυνθα, πραγματοποιήθηκε ένα νέο πρόγραμμα ανοικοδόμησης, τόσο στην Άνω, όσο και στην Κάτω Ακρόπολη και Πόλη, όπου, στην πρώτη, το κτίριο Τ χτίστηκε στα ερείπια του «Μεγάλου Μεγάρου»⁵⁹. Επίσης, κάποιες θέσεις οχυρώθηκαν, όπως η Νάξος και ορισμένες θέσεις στην Κρήτη⁶⁰. Ο θολωτός τύπος τάφος δεν χρησιμοποιείται πλέον, εκτός από θέσεις της περιφέρειας του μυκηναϊκού κόσμου (Θεσσαλία κ.ά.), ενώ ο θαλαμοειδής τύπος είναι ο πιο δημοφιλής, και στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ Μέσης με αρχές Ύστερης περιόδου εμφανίζονται οι τύμβοι, οι καύσεις νεκρών και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι⁶¹. Όσον αφορά την τέχνη, με την κατάρρευση των ανακτορικών συστημάτων, προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της νέας ελίτ⁶². Σχετικά με την κεραμική, πιο δημοφιλής, ειδικά την ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη περίοδο, είναι η λεγόμενη «βαρβαρική»⁶³. Εμφανίζονται θρησκευτικά ιερά, αυτόνομα και ελεύθερα στο κοινό, όπως στην Τίρυνθα στην Κάτω Ακρόπολη, στην ακρόπολη των Μυκηνών κοντά στο ανάκτορο, αλλά και άλλα τοπικά ιερά στην Πελοπόννησο⁶⁴. Εν γένει, όλη την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, δεν αναγνωρίστηκαν πολλά ιερά και ιεροί χώροι⁶⁵. Συνεπώς, η πτώση των ανακτορικών συγκροτημάτων ήταν μια σταδιακή διαδικασία, που διήρκησε πάνω από ενάμιση αιώνα.

Πολλοί μελετητές επιχείρησαν να εξακριβώσουν τα ακριβή αίτια κατάρρευσης του μυκηναϊκού πολιτισμού. Μία μεγάλη ομάδα μελετητών, θεωρεί πως ξένοι

⁵⁶ Deger-Jalkotzy 2008:397.

⁵⁷ Deger-Jalkotzy 2008:394-395.

⁵⁸ Deger-Jalkotzy 2008:397.

⁵⁹ Maran 2011:169-178; 2015:283-284; Deger-Jalkotzy 2008:397.

⁶⁰ Deger-Jalkotzy 2008:398.

⁶¹ Deger-Jalkotzy 2008:398.

⁶² Poursat 2022:517.

⁶³ Deger-Jalkotzy 2008:395.

⁶⁴ Poursat 2022:395; Deger-Jalkotzy 2008:402.

⁶⁵ Palaima 2008:346.

εισβολείς διείσδυσαν εκείνη την περίοδο στην Ηπειρωτική Ελλάδα, οι οποίοι κατά καιρούς ταυτίστηκαν με τους «Δωριείς»⁶⁶. Μία δεύτερη, επικεντρώνεται στους φυσικούς παράγοντες, δηλαδή σε κλιματολογικές αλλαγές⁶⁷ και σεισμούς⁶⁸. Τέλος, μία τρίτη ομάδα, αναγνωρίζει περισσότερο τις εσωτερικές κοινωνικές αναταραχές και εξεγέρσεις ως πιθανή αιτία για την παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού⁶⁹. Άλλες θεωρίες κάνουν λόγο για κατάρρευση του συστήματος, τις οποίες αποδίδουν στις δομικές αδυναμίες και κοινωνικές αντιθέσεις των Μυκηναϊκών ανακτόρων (ασφυκτική γραφειοκρατία, συγκεντρωτισμός των οικονομιών, υπερβολική εκμετάλλευση πόρων), άλλες μιλούν για διάφορους οικονομικούς παράγοντες που επηρέασαν το εμπόριο και κατά συνέπεια τον μυκηναϊκό πολιτισμό, ενώ άλλες μιλούν πως η αλλαγή στον τρόπο που πολεμούσαν οδήγησε στην κατάρρευση του υστεροελλαδικού πολιτισμού⁷⁰.

Κρίνοντας από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, επικεφαλής της πολιτικής εξουσίας είναι ο *wanax* (άνακτας), ο οποίος πρωτίστως διαχειρίζεται τους πόρους, ανθρώπινους και υλικούς, για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της οικονομίας⁷¹. Συχνά, μία μέθοδος προσέγγισης για την καλύτερη κατανόηση του άνακτα, είναι μέσω της συσχέτισης της Μυκηναϊκής βασιλείας με Ινδοευρωπαϊκά μοντέλα, τα οποία σύμφωνα με τον Palaima αποδείχθηκε ότι δεν μπορούν να συγκριθούν⁷². Το περιεχόμενο των πινακίδων είναι ως επί το πλείστον οικονομικό, και συνεπώς οι διάφοροι ρόλοι του άνακτα, που υποθετικά κατείχε, όπως ο ρόλος του ως στρατιωτικός αρχηγός, ή δικαστής, ή διπλωμάτης κ.ά., δεν αναφέρονται. Μαρτυράται, όμως, πως κατείχε θρησκευτικά καθήκοντα, καθώς στις πινακίδες εμφανίζεται ο ίδιος ή προσωπικό που σχετίζεται με εκείνον να κατέχουν εκτάσεις γης σε θρησκευτικές περιοχές, αλλού καταγράφεται η διανομή ελαίων από το ανάκτορο προς θεότητες και τον ίδιο τον άνακτα, αλλού ο άνακτας φαίνεται να συναντά έναν επαρχιακό επόπτη και αλλού συμμετέχει σε μια τελετή μύησης, ίσως της δικής του⁷³. Παράλληλα, ο άνακτας εμπλεκόταν με συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας (κυρίως με την υφαντουργία και

⁶⁶ Treuil et al. 2015:476-479.

⁶⁷ Σύμφωνα με τον Carpenter (1966), στην Ελλάδα, στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, υπήρξε μια περίοδος απότομης κλιματολογικής μεταβολής, η οποία επηρέασε την γεωργία.

⁶⁸ Deger-Jalkotzy 2008:391.

⁶⁹ Betancourt 1976:40-47; Poursat 2022:394.

⁷⁰ Deger-Jalkotzy 2008:390-392.

⁷¹ Shelmerdine and Bennet 2008:290.

⁷² Palaima 1995:130.

⁷³ Palaima 1995:130-131.

τη βιομηχανία ελαίων), καθώς αναφέρεται μόνο 31 φορές στη συλλογή των πινακίδων της Γραμμικής Β⁷⁴. Συνολικά, ο *wanax* εμφανίζεται στις πινακίδες ως προνομιούχος κάτοχος γης, ως κάτοχος σημαντικών ομάδων τεχνιτών και υλικών αγαθών, και ως μέλος σε τελετές, κάποιες από αυτές θρησκευτικού χαρακτήρα⁷⁵.

Ακολουθούν στην ιεραρχία οι *lawagetas* («αρχηγοί»/ηγέτες του λαού)⁷⁶, οι οποίοι έχουν υπό τον έλεγχό τους διάφορες ομάδες, συμπεριλαμβανομένων και τεχνιτών⁷⁷, και πιθανόν ένας από τους ρόλους τους είναι να λειτουργούν ως στρατιωτικοί αρχηγοί⁷⁸. Είχε παρόμοιες αρμοδιότητες με τον άνακτα. Κατείχε, όπως και ο άνακτας, κάποιες προνομιούχες εκτάσεις γης (*temenos*), αλλά το μέγεθός τους ήταν το 1/3 των αντίστοιχων εκτάσεων του άνακτα. Επιπλέον, εμφανίζεται σε αρκετά θρησκευτικά συγκείμενα, όπως επίσης είχε κάποιες οικονομικές αρμοδιότητες. Συνολικά, αυτοί οι «αρχηγοί» φαίνεται πως ήταν υποδεέστεροι από τον άνακτα και πως ήταν υπεύθυνοι για μια ποικιλία διοικητικών καθηκόντων. Ο ρόλος τους, ωστόσο, παραμένει ασαφής⁷⁹.

Αμέσως μετά του *lawagetas*, βρίσκονται οι *e-qe-ta* (ακόλουθοι), οι οποίοι εμφανίζονται κυρίως σε στρατιωτικά συγκείμενα (πινακίδες ο-ka από την Πύλο) και φαίνεται να λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ ανακτόρων και στρατιωτικών επιχειρήσεων⁸⁰. Συνοδεύουν στρατιωτικά σώματα, αλλά δεν τα ελέγχουν. Έχουν άμεση σχέση τα άρματα και τους τροχούς των αρμάτων, καθώς και με την οικονομική παραγωγή, όπως φαίνεται στις πινακίδες της Κνωσού⁸¹. Επιπλέον, αναφέρονται σε πινακίδες με ιδιοκτησία γης και ίσως έχουν και θρησκευτικές λειτουργίες, καθώς αναφέρονται με θρησκευτικούς αξιωματούχους (σειρά Es πινακίδων στη Πύλο, πινακίδα KN Am 821 από την Κνωσό)⁸².

⁷⁴ Haskell 2004:152.

⁷⁵ Nakassis 2006:53.

⁷⁶ Palaima 2015:622-624.

⁷⁷ Palaima 1995:129.

⁷⁸ Shelmerdine and Bennet 2008:293.

⁷⁹ Nakassis 2006:57.

⁸⁰ Palaima 1995:130, υποσημ. 36.

⁸¹ Palaima 1995:130, υποσημ. 36.

⁸² Shelmerdine and Bennet 2008:293.

Υπάρχουν και άλλοι αξιωματούχοι που φέρουν τίτλους⁸³ και ο ρόλος τους είναι λιγότερο κατανοητός (π.χ. *gwasileus/qa-si-re-u*)⁸⁴. Σύμφωνα με τον Palaima, ο *qa-si-re-u* κατά την μυκηναϊκή περίοδο λειτουργούσε σε ένα τοπικό επίπεδο της κοινωνικό-πολιτικής ιεραρχίας. Στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας βρισκόταν ο άνακτας, το ανάκτορο και οι ανακτορικοί αξιωματούχοι. Ο τίτλος *qa-si-re-u* συνδεόταν με την χαλκουργία⁸⁵ και κάποιες βιοτεχνικές ομάδες χωρίς να σημαίνει ότι συσχετιζόταν αποκλειστικά με αυτές τις δραστηριότητες⁸⁶. Επίσης, σχετίζεται με κάποιες ομάδες που αναφέρονται ως *gwasileia* (*qa-si-re-wi-ja*), των οποίων πιθανότατα ήταν υπεύθυνος ο *gwasileus* και ασχολούνταν με τεχνική δραστηριότητα⁸⁷.

Τέλος, στην κατώτερη κοινωνική κλίμακα τοποθετούνται οι σκλάβοι ή υπηρέτες, άντρες, γυναίκες και παιδιά⁸⁸, και συνήθως αναφέρονται ως *do-e-ro/do-e-ra*, δηλαδή ως υπηρέτες⁸⁹. Πιθανώς εργάζονταν στα ανάκτορα και η διαβίωσή τους εξαρτάται σημαντικά από αυτά και από την εργασία που παρέχουν⁹⁰.

⁸³ Αξιωματούχοι: *te-re-ta*, οι οποίοι λάμβαναν γη ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους, οι *ko-re-te* και *ro-ro-ko-re-te*, επικεφαλής και αναπληρωτής, αντίστοιχα, των περιφερειών, *du-ma(-te)*, περιφερειακοί αξιωματούχοι, κ.ά. Nakassis 2006.

⁸⁴ Shelmerdine and Bennet 2008:294.

⁸⁵ Σειρά πινακίδων Jn στην Πύλο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτή την σειρά πινακίδων βλ. Smith 1992-1993:167-259.

⁸⁶ Palaima 1995:124.

⁸⁷ Nakassis 2006:83.

⁸⁸ Ομάδες γυναικών και παιδιών αναφέρονται στην Aa/Ab σειρά πινακίδων στην Πύλο.

⁸⁹ Βλ. Efkleidou 2004 για μία πιο λεπτομερή έκθεση της δουλείας στην Μυκηναϊκή Ελλάδα.

⁹⁰ Οι γυναίκες που αναφέρονται στην Aa/Ab σειρά πινακίδων στην Πύλο εργάζονται στην βιομηχανία της υφαντουργίας, η οποία ελέγχεται στενά από το ανάκτορο, Efkleidou 2004:228.

Κεφάλαιο 2. Κεραμική: Χρήσεις και Τεχνολογία

2.1. Η κεραμική και οι χρήσεις της

Η κεραμική αποτελεί το πλέον κοινό αρχαιολογικό εύρημα⁹¹. «Διαρκεί για πάντα» και είναι πανταχού παρόν. Ιδιαίτερα για τις προϊστορικές κοινωνίες, αποτελεί πρωταρχικό αντικείμενο έρευνας και ανάλυσης. Στόχος του αρχαιολόγου είναι η ανασύσταση του παρελθόντος του ανθρώπου και το επιτυγχάνει εν μέρει μέσω της μελέτης των κεραμικών. Η κεραμική μπορεί να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με πολιτισμούς του παρελθόντος. Όλα τα αγγεία κατασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε συγκεκριμένο χρόνο, χώρο και για συγκεκριμένο σκοπό.

Μία από τις βασικότερες χρήσεις της κεραμικής είναι ότι μπορεί να αποτελέσει εργαλείο σχετικής χρονολόγησης. Με τη σχετική χρονολόγηση προσδιορίζεται μια σειρά/ακολουθία γεγονότων, ενώ με την απόλυτη χρονολόγηση προσδιορίζονται με ακρίβεια τα γεγονότα σε έτη. Τα όστρακα των αγγείων, συνήθως, κατατάσσονται σε ακολουθίες και στη συνέχεια δημιουργούνται τυπολογίες, οι οποίες θα αποτελέσουν βάση για την χρονολόγηση. Ορισμένα κεραμικά αντικείμενα αποτελούν διαγνωστικά αντικείμενα συγκεκριμένων περιόδων και ιστορικών φάσεων.

Έπειτα, η κεραμική αποτελεί δείκτη για την οικονομία και την εμπορική δραστηριότητα μιας θέσης, γεγονός που μαρτυράται από την γεωγραφική τους κατανομή σε άλλες περιοχές. Παράλληλα, παρέχει πληροφορίες για τους μηχανισμούς παραγωγής και ανταλλαγής και ως συνέπεια για την οργάνωση των κοινωνιών⁹². Παράγοντες που επηρεάζουν την αλλαγή του τρόπου παραγωγής είναι οι περιβαλλοντικές συνθήκες, η εγγύτητα σε πρώτες ύλες, τα σχήματα και η διακόσμηση των αγγείων, το εμπόριο, η μετανάστευση των λαών και πιθανόν εχθρικές εισβολές ή εσωτερικές αναταραχές. Δύσκολα, όμως, η μελέτη της κεραμικής μαρτυρά μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές⁹³. Δεν είναι βέβαιο σε τί βαθμό οι τυπολογικές και τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή σχετίζονται με τις κοινωνικό-πολιτισμικές εξελίξεις⁹⁴.

⁹¹ Galaty 2010:230.

⁹² Wijngaarden 1999a:4.

⁹³ Galaty 2010:230.

⁹⁴ Wijngaarden 1999a:5.

Τέλος, η χρήση των κεραμικών αντικειμένων ποικίλλει. Πιο συγκεκριμένα, οι διαφορετικοί τύποι αγγείων μπορεί να έχουν διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους. Για παράδειγμα, εντός ενός συγκεκριμένου πολιτικό-οικονομικού πλαισίου, κάποιοι τύποι αγγείων κατέχουν μεγαλύτερο ή μικρότερο κύρος για τις εκάστοτε ελίτ, όπως στην μυκηναϊκή ανακτορική κοινωνία της Πύλου, οι κύλικες ήταν ένας τύπος αγγείου με μεγαλύτερη συμβολική αξία⁹⁵.

2.2. Κεραμική τεχνολογία

Οι εθνογραφικές αναλογίες⁹⁶, οι χημικές αναλύσεις κεραμικών και η πειραματική αρχαιολογία αποτέλεσαν βασικούς τρόπους αναγνώρισης και καθορισμού της κεραμικής τεχνολογίας κατά την Ώριμη μυκηναϊκή περίοδο. Κρίνοντας από τα δεδομένα που αντλήθηκαν από αυτούς τους τομείς, τα βασικά στάδια για τη διαδικασία της κεραμικής παραγωγής είναι τα εξής: η εξόρυξη της πρώτης ύλης, δηλαδή του πηλού, η επεξεργασία και η προετοιμασία του, ο σχηματισμός των αγγείων, το στέγνωμα, η διακόσμηση και η όπτηση⁹⁷.

2.2.1. Εξόρυξη πηλού

Η βασική πρώτη ύλη για την κατασκευή κεραμικής είναι η άργιλος, ένα φυλλοπυριτικό ορυκτό, που προκύπτει από τη διάσπαση πυριτικών πετρωμάτων⁹⁸. Δύο βασικά χαρακτηριστικά της άργιλου είναι η πλαστικότητα της, ύστερα από την ανάμειξή της με νερό, και η ιδιότητα της σκλήρυνσης, μετά από θερμική επεξεργασία. Μελετώντας δύο εθνογραφικά παράλληλά, το πρώτο από την Άνω Αίγυπτο, σε ένα χωριό στο Deir el-Gharbi, όπου υπήρχε εργαστήριο κεραμικής που παρήγαγε αγγεία γνωστά ως «Balalis»⁹⁹, και το άλλο από το Akköy της Τουρκίας¹⁰⁰, ένα εργαστήριο κεραμικής βρίσκεται κοντά σε καλές πηγές πηλού, νερού και καύσιμης ύλης. Συνήθως,

⁹⁵ Galaty 2010:231; Galaty 2007:74-86.

⁹⁶ Βλ. Voyatzoglou 1974:18-24; 1984:130-142, για τους κεραμείς στο Θραψανό της Κεντρικής Κρήτης, και Voyatzoglou 1997:57-71, η οποία παραθέτει τη μελέτη τριών σύγχρονων περιπτώσεων παραδοσιακής κεραμικής παραγωγής στην Ελλάδα. Άλλα εθνογραφικά παράλληλα: ; Nicholson and Patterson 1985a:16-18; 1985b:222-239; Tekkök-Biçken 2000:94-101; London 1989:219-229.

⁹⁷ Λυριτζής 2010:42. Βλ. Evelyn 2000:259 κ.ε. για μια λεπτομερέστερη παράθεση των σταδίων της παραγωγής κεραμικών.

⁹⁸ Νοδάρου 2010:64.

⁹⁹ Nicholson and Patterson 1985a:16-18; 1985b:222-239.

¹⁰⁰ Tekkök-Biçken 2000:94-101.

τα αργιλικά κοιτάσματα βρίσκονται σε βάθος, οπότε μετά την εξόρυξη της αργίλου μεταφέρεται στο εργαστήριο του κεραμέα¹⁰¹. Σύμφωνα με την Hruby, δεν είναι γνωστό αν η εξόρυξη γινόταν από τον κεραμέα ή τον βοηθό, ή αν ο πηλός αγοραζόταν από έναν εξωτερικό πωλητή¹⁰².

2.2.2. Επεξεργασία και προετοιμασία πηλού

Ένας μεγάλος ανοιχτός χώρος είναι απαραίτητος για τις διάφορες επιμέρους δραστηριότητες (π.χ. ένας χώρος για την επεξεργασία και προετοιμασία του πηλού), καθώς και πήλινες δεξαμενές, πίθοι και/ή λάκκοι, για την αποθήκευση νερού, ακατέργαστου, αλλά και κατεργασμένου πηλού¹⁰³.

Στο εργαστήριο, γίνεται το «κοπάνισμα», δηλαδή η άργιλος απλώνεται σε έναν ανοιχτό χώρο και με ένα πλατύ, ξύλινο εργαλείο θρυμματίζεται σε μικρότερα κομμάτια. Ακολουθεί ο καθαρισμός της με ξηρό κοσκίνισμα, ώστε να απομακρυνθούν μεγάλες πέτρες και οργανικά υλικά. Έπειτα, τοποθετείται σε μεγάλες δεξαμενές με νερό, ώστε να μαλακώσει. Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, ο πηλός ποδοπατείται/ανακατεύεται για πολλές ώρες και στη συνέχεια περνάει από λεπτό κόσκινο. Έπειτα, τοποθετείται και πάλι σε δεξαμενές για τρεις μέρες περίπου ή και μία βδομάδα¹⁰⁴, μέχρι να εξατμισθεί το νερό, και τεμαχίζεται, έτσι ώστε να μπορέσει να μεταφερθεί αργότερα, αλλά και να επιταχυνθεί το στέγνωμα.

Αρκετές φορές, παρατηρείται πως οι κεραμείς παρεμβαίνουν στις φυσικές ιδιότητες της πρώτης ύλης, με στόχο την βελτίωσή της¹⁰⁵. Προστίθενται, λοιπόν, πλαστικά και μη πλαστικά υλικά, ώστε να μπορεί να δουλευτεί η πρώτη ύλη στο χέρι ή τον τροχό, όπως δηλαδή ποτάσα, διάφοροι τύποι λίθων και θρυμματισμένη κεραμική, ή οργανικά υλικά όπως ξερά χόρτα, κοπριά και όστρεα. Αφού ετοιμασθεί το μείγμα της αργίλου (πηλός) ακολουθεί η «μάλαξη» με τα πόδια, ώστε να απομακρυνθούν τα κενά αέρος και να γίνει ο πηλός πιο λείος και ομοιογενής¹⁰⁶.

¹⁰¹ Νοδάρου 2010:65.

¹⁰² Hruby 2006:183.

¹⁰³ Voyatzoglou 1997:67; Nicholson and Patterson 1985a:16-18; 1985b:222-239; Tekkök-Biçken 2000:94-101; London 1989:219-229.

¹⁰⁴ Tekkök-Biçken 2000:97.

¹⁰⁵ Νοδάρου 2010:65.

¹⁰⁶ Νοδάρου 2010:66-67.

2.2.3. Κατασκευή αγγείων - Σχηματισμός

Ο χώρος εργασίας του κεραμέα μπορεί να είναι ένα δωμάτιο ή περισσότερα από ένα. Είναι σκιερό, δροσερό και περιέχει συνήθως πλατφόρμες (ίσως με τον κατεργασμένο πηλό που θα τον χρησιμοποιούσε ο κεραμέας για να φτιάξει κεραμικά προϊόντα) και έναν πάγκο εργασίας με μερικές λεκάνες με νερό. Στον ίδιο χώρο βρίσκεται ο κεραμικός τροχός, ενώ παράλληλα σε ένα μέρος του δωματίου ή σε ένα ξεχωριστό δωμάτιο, που συνδέεται άμεσα με τον χώρο εργασίας του κεραμέα, στεγνώνουν τα αγγεία¹⁰⁷.

Οι βασικές μέθοδοι σχηματισμού αγγείων είναι δύο: είτε με το χέρι, είτε με κεραμικό τροχό. Στην περίπτωση μεγάλων αγγείων (πιθάρια), αυτά κατασκευάζονταν αποκλειστικά με το χέρι. Διάφορες τεχνικές για τα χειροποίητα αγγεία είναι η τεχνική με μάζες πηλού για το χτίσιμο των τοιχωμάτων των αγγείων, με τη βοήθεια ή όχι εργαλείων, η τεχνική με καλούπια και μήτρες και η τεχνική με κουλούρες πηλού¹⁰⁸.

Ο κεραμικός τροχός είναι μια σύνθετη κατασκευή που αποτελείται από δύο δίσκους που συνδέονται με άξονα¹⁰⁹. Το σύστημα αυτό τίθεται σε περιστροφή καθώς ο κεραμέας σπρώχνει με το πόδι του τον κατώτερο δίσκο¹¹⁰. Ο σχηματισμός ενός αγγείου γίνεται από μία μάζα πηλού που περιστρέφεται πάνω στον τροχό και ο κεραμέας της δίνει σχήμα και μορφή.

Τέλος, ένας κεραμέας μπορεί να συνδυάσει και τις δύο μεθόδους σχηματισμού αγγείων, αν πρόκειται να τον διευκολύνει (π.χ. την τοποθέτηση λαβών στο αγγείο).

2.2.4. Στέγνωμα και Διακόσμηση

Μετά την μετατροπή του πηλού σε αγγεία είναι απαραίτητο να παραμείνουν αρκετές μέρες (περίπου δύο με τέσσερις μέρες, αναλόγως τις καιρικές συνθήκες) στον ατμοσφαιρικό αέρα, ώστε να στεγνώσουν. Τα αγγεία σε αυτό το σημείο υπόκεινται μια τελική επεξεργασία, ολοκληρώνοντας τη διαδικασία διαμόρφωσής τους, όπου με τη βοήθεια εργαλείων (ξύλινα, λίθινα ή/και οστέινα) ή υφασμάτων ή με το χέρι,

¹⁰⁷ Voyatzoglou 1997:57-71; Nicholson and Patterson 1985a:16-18; 1985b:222-239; Tekkök-Biçken 2000:94-101; London 1989:219-229.

¹⁰⁸ Evely 2000:265-268.

¹⁰⁹ Νοδάρου 2010:67.

¹¹⁰ Νοδάρου 2010:68, Evely 1988b:83-126.

τελειοποιείται η εξωτερική επιφάνειά τους (λείανση και στίλβωση)¹¹¹. Ακολουθεί η διακόσμηση των επιφανειών των αγγείων, αφού πρώτα καλυφθούν με ένα λεπτό αιώρημα πηλού («επίχρυσμα» ή «αλείφωμα»).

Βασικοί τρόποι διακόσμησης είναι η γραπτή (σχεδιάζονται διακοσμητικά θέματα και παραστάσεις), η εγχάρακτη (χαράζονται σχέδια), η έντριπτη (έντονη λείανση της επιφάνειας του αγγείου), η πλαστική (προσθήκη λωρίδων ή ταινιών πηλού και το αγγείο αποκτά μια ανάγλυφη όψη), η έντυπη ή εμπίεστη (πίεση εργαλείου, σφραγίδας ή κάποιου άλλου αντικείμενου, όσο είναι νωπό, για να δώσει μια ανάγλυφη εντύπωση) και η εφυάλωση (καλύπτεται με υγρό γυαλί).

2.2.5. Όπτηση

Το στάδιο της όπτησης είναι το τελευταίο και το πιο σημαντικό. Υπάρχουν δύο βασικοί μέθοδοι όπτησης· σε ανοιχτή πυρά ή σε κλίβανο¹¹². Η πρώτη αποτελεί την πρωιμότερη μορφή θερμικής επεξεργασίας της κεραμικής και γίνεται απευθείας στο έδαφος. Τα αγγεία στοιβάζονται σε μορφή σωρού πάνω σε μια στρώση καύσιμης ύλης και σκεπάζονται με ξερά χόρτα, κλαδιά και κοπριά. Τα αγγεία, όμως, δεν ήταν ανθεκτικά και η θερμοκρασία δεν έφτανε το επιθυμητό όριο.

Για το λόγο αυτό, δημιουργήθηκαν οι πρώτοι κλειστοί, κτιστοί χώροι, οι κλίβανοι. Οι κεραμείς μπορούσαν πλέον να ελέγχουν όλη τη διαδικασία. Η πρωιμότερη μορφή κλιβάνου συνίσταται σε αβαθή λάκκο και αργότερα κάνει την εμφάνισή του ο κλίβανος ανοδικού ρεύματος αέρα, ο πιο διαδεδομένος στα αρχαία χρόνια. Πολλοί παράγοντες μπορούσαν να επηρεάσουν την διαδικασία της όπτησης, είτε οι καιρικές συνθήκες, που είναι και οι πιο σημαντικές, είτε η ποσότητα της καύσιμης ύλης, είτε η διάταξη των αγγείων, είτε ο ρυθμός τροφοδότησης της φωτιάς. Συνήθως και οι κλίβανοι βρίσκονταν σε εξωτερικό υπαίθριο χώρο, είτε κοντά, είτε μακριά από τον χώρο εργασίας του κεραμέα.

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η ατμόσφαιρα που επικρατεί στον κλίβανο, η οποία μπορεί να είναι οξειδωτική ή αναγωγική. Με τον πρώτο όρο, εννοείται πως υπάρχει άφθονο οξυγόνο μέσα στο καμίνι, και με τον δεύτερο όρο, εννοείται η απουσία

¹¹¹ London 1989:223-224.

¹¹² Νοδάρου 2010:69-72. Σύμφωνα με την Seifert (1993:95), υπάρχουν τέσσερις τρόποι όπτησης της κεραμικής: η μέθοδος της ανοιχτής πυράς, του σκεπασμένου λάκκου, ο κλίβανος ανοδικού ρεύματος αέρα και ο κλίβανος καθοδικού ρεύματος αέρα.

οξυγόνου, που επιτυγχάνεται όταν κλείνει η οπή εξαερισμού και όποια άλλη οπή υπάρχει στη κατασκευή. Και τα δύο είδη είναι εξαιρετικά δύσκολα και χρειάζεται πείρα και λεπτότητα από τον κεραμέα. Τέλος, η διαδικασία της όπτησης, γενικά, διαρκούσε έξι με οχτώ ώρες και ο κλίβανος μετά χρειαζόταν μέρες για να κρυώσει.

2.2.5.1. Κλίβανος

Οι κλίβανοι είναι συχνά οι μόνες ενδείξεις της ύπαρξης κεραμικών εργαστηρίων και για αυτό πρόκειται για μια ξεχωριστή κατηγορία. Στις περισσότερες θέσεις που έχουν εντοπισθεί κλίβανοι είναι εντελώς ή εξαιρετικά κατεστραμμένοι και η ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων παραμένει δύσκολη. Σήμερα, η συμβολή των θετικών επιστημών και των διαφόρων επιστημονικών μεθόδων έχουν συμβάλλει σημαντικά στον εντοπισμό θερμικών κατασκευών, με τεχνικές γεωφυσικής αναζήτησης, στην αξιοποίηση των κλιβάνων ως εργαλεία χρονολόγησης (αρχαιομαγνητισμός¹¹³), στον καθορισμό των αρχαίων θερμοκρασιών που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου κ.ά.

Πρώτος, ο Cook¹¹⁴ το 1961 συγκέντρωσε θέσεις με κλιβάνους (από τη Γεωμετρική ως τη Βυζαντινή εποχή). Έπειτα ακολούθησαν ο Δαβάρας¹¹⁵ και η Momigliano¹¹⁶, οι οποίοι παρουσίασαν κάποιες λίστες με κλιβάνους της Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα, και η Seifert¹¹⁷ με τον Evelyn¹¹⁸ πρόσθεσαν κι άλλους. Όσον αφορά την Ηπειρωτική Ελλάδα, σύμφωνα με τον Δαβάρ¹¹⁹, κλίβανοι ΥΕΧ έχουν εντοπισθεί στη Θήβα, στον Άγιο Κοσμά της Αττικής, στο Μπερμπάτι, στις Μυκήνες, στην Τίρυνθα, στην Ασίνη και στην Πύλο.

¹¹³ Άνω των 670 βαθμών Κελσίου χάνουν το γεωλογικό τους μαγνητισμό και υιοθετούν τον μαγνητισμό της γης την ώρα που γίνεται η όπτηση. Με άλλα λόγια ο χρόνος εντυπώνεται στα τοιχώματα του κλιβάνου. Belsché et al. 1963:8-13; Hasaki 2002:14-15.

¹¹⁴ Cook 1961:64-67.

¹¹⁵ Δαβάρας 1973:75-80.

¹¹⁶ Momigliano 1986:75-78.

¹¹⁷ Seifert 1993:95-105. Η ίδια τονίζει πως συνέλεξε τους ήδη δημοσιευμένους κλιβάνους από συγκεκριμένα περιοδικά και όχι τους αδημοσίευτους, τονίζοντας πως υπάρχουν κι άλλοι. Ο κατάλογός της αποτελεί μια πρώτη συστηματική προσπάθεια να συγκεντρωθούν όλες αυτές οι κατασκευές.

¹¹⁸ Evelyn 2000.

¹¹⁹ Δαβάρας 1973:75-80.

Στην αρχαιολογική έρευνα, οι περισσότεροι κεραμικοί κλίβανοι αναφέρονταν σε σύντομες αναφορές στο Αρχαιολογικό Δελτίο και μόνο λίγοι έχουν μελετηθεί. Όλες οι μέχρι τώρα θερμικές κατασκευές που έχουν εντοπισθεί και αναγνωρισθεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΕΧ, αν και διαφέρουν μεταξύ τους, ανήκουν στον ίδιο τύπο¹²⁰. Πρόκειται για το τύπο του κλιβάνου ανοδικού ρεύματος αέρα και είναι ήδη γνωστός από την Μεσοελλαδική εποχή¹²¹. Τα πλεονεκτήματα αυτού του τύπου κλιβάνου είναι η καλύτερη θερμομόνωση, η οικονομική κατανάλωση καυσίμου και η μεγαλύτερη χωρητικότητα που προσφέρουν. Επίσης, οι κεραμείς μπορούσαν να ελέγξουν τη θερμοκρασία καθώς το εύρος θερμοκρασιών που μπορούσε να φτάσει ήταν 1000-1050 βαθμούς Κελσίου¹²².

Τα κριτήρια για την επιλογή της τοποθεσίας του κλιβάνου είναι πιθανόν τα ίδια με εκείνα που χρησιμοποιούνται για την ίδρυση ενός εργαστηρίου κεραμικής: εγγύτητα σε πηγές πηλού, διαθεσιμότητα νερού και επαρκής καύσιμη ύλη, και ευνοϊκή τοποθεσία σε σχέση με τις συγκοινωνιακές και εμπορικές διαδρομές. Συνεπώς, συνήθως βρίσκονταν στα προάστια και όχι στον πυρήνα του οικισμού¹²³.

Σχηματικά, οι κατασκευές αυτές έχουν κυκλική ή ελλειψοειδή κάτοψη και αποτελούνται από κάποια επιμέρους χαρακτηριστικά κατασκευαστικά μέρη: τη σήραγγα τροφοδότησης, το θάλαμο θέρμανσης, την εσχάρα με τις οπές εξαερισμού, το θάλαμο όπτησης και τη θόλο¹²⁴ (Εικόνα 2¹²⁵).

Αρχικά, η σήραγγα τροφοδότησης εφάπτεται στον θάλαμο θέρμανσης και χρησίμευε στον εξαερισμό, την τροφοδότηση του κλιβάνου με καύσιμη ύλη και την απομάκρυνση διάφορων υπολειμμάτων από προηγούμενες οπτήσεις. Ο θάλαμος θέρμανσης, αποτελεί το πιο συχνό αρχαιολογικό εύρημα και σε αυτό το χώρο, συνήθως, τοποθετείται η καύσιμη ύλη. Συνήθως λαξεύεται στον φυσικό βράχο, ώστε οι τοίχοι του κλιβάνου να αντέξουν τις υψηλές θερμοκρασίες χωρίς να καταρρεύσουν¹²⁶. Έπειτα, η εσχάρα, αποτελεί ένα ενδιάμεσο δάπεδο, που συνήθως

¹²⁰ Hasaki 2002:71.

¹²¹ Seifert 1993:95; Schallin 1997:84.

¹²² Hasaki 2002:72.

¹²³ Hruby 2006:225.

¹²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Hasaki 2002:77-101; 2006:221-227.

¹²⁵ Evelyn 2000:305, fig. 121.

¹²⁶ Hasaki 2002:77.

φέρει κυκλικές οπές εξαερισμού για την καλύτερη κυκλοφορία του ζεστού αέρα, και χωρίζει το θάλαμο θέρμανσης με τον θάλαμο όπτησης. Πάνω σε αυτήν τοποθετούνται τα αγγεία προς όπτηση και σπάνια διατηρείται αρχαιολογικά ακέραιη, παρά μόνο σε θραύσματα στο εσωτερικό του κλιβάνου. Έπειτα, ο θάλαμος όπτησης είναι ο χώρος όπου ψήνονταν τα αγγεία και τα κεραμικά αντικείμενα. Κατασκευάζεται από πλίνθους ή όστρακα αγγείων ενωμένα με πηλοκονίαμα και σπάνια σώζεται, εκτός από το κατώτερο μέρος του πάνω ακριβώς από την εσχάρα¹²⁷. Τέλος, η θόλος, δηλαδή η ανωδομή του κλιβάνου, κατασκευάζεται από όστρακα αγγείων ή λίθους, επαλειμμένες με πηλοκονίαμα, και στην κορυφή της φέρει μια οπή για τη διαφυγή του θερμού αέρα του κλιβάνου. Αποτελεί προσωρινή κατασκευή και σώζεται εξίσου σπάνια, καθώς εντοπίζεται θρυμματισμένη στο εσωτερικό του κλιβάνου¹²⁸.

Εσωτερικά, ως επί το πλείστον, το δάπεδο και τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης επενδύονται με πηλοκονίαμα για θερμομόνωση. Επιπλέον, συνήθως εντοπίζονται κάποια εσωτερικά στηρίγματα, ή αλλιώς τοιχία (λίθινα ή πλίνθινα), κεντρικά ή/και κατά μήκος του κλιβάνου, για να διασφαλίσουν ότι το ενδιάμεσο δάπεδο (εσχάρα) δε θα καταρρεύσει. Μαζί με τον θάλαμο θέρμανσης, αποτελούν τα πιο συχνά αρχαιολογικά ευρήματα. Κλείνοντας, υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις κλιβάνων που διατηρούσαν ένα χαμηλό πλίνθινο τοιχίο («παγκάκι»), το οποίο διέτρεχε τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης (π.χ. Παλαίκαστρο Κρήτης¹²⁹)¹³⁰.

¹²⁷ Hasaki 2002:89-90.

¹²⁸ Hasaki 2002:98-99.

¹²⁹ Davaras 1980:115-126.

¹³⁰ Hasaki 2002:87-88.

2.3. Εργαστηριακοί χώροι

2.3.1. Ορισμός

Αρχικά, είναι απαραίτητο να δοθεί ένας ορισμός για το τί ακριβώς είναι ένα εργαστήριο. Οι περισσότεροι ορισμοί που έχουν διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια, κάνουν λόγο για έναν χώρο κατάλληλα διαρρυθμισμένο και εξοπλισμένο για την εκτέλεση εργασιών¹³¹. Ωστόσο, μιλώντας για μια προϊστορική κοινωνία οι ορισμοί αυτοί είναι σχετικά επισφαλείς, καθώς απουσιάζουν ή είναι λιγοστές οι γραπτές πηγές που περιγράφουν αυτές τις διαδικασίες. Παρόλα αυτά, έχει γίνει μια προσπάθεια αναγνώρισης και ταύτισης τέτοιων χώρων στην μυκηναϊκή Ελλάδα κατά την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, χρησιμοποιώντας κυρίως αρχαιολογικά δεδομένα και υλικά τεκμήρια.

2.3.2. Κατηγορίες εργαστηρίων

Σύμφωνα με την Τουρναβίτου¹³², τα εργαστήρια μπορούν να διακριθούν αρχικά σε *μόνιμα* και *οικιακά*. Τα πρώτα είναι χώροι, όχι απαραίτητα ειδικά σχεδιασμένοι, αλλά αφιερωμένοι, όλο ή τον περισσότερο χρόνο, σε εργαστηριακές δραστηριότητες. Σε αυτούς, ένας αριθμός ατόμων («αυτόνομων») δραστηριοποιείται, οι οποίοι εξαρτώνται λίγο πολύ από την τέχνη τους για να ζήσουν. Τα δεύτερα, συνήθως, είναι χώροι μέσα σε ιδιωτικά οικιακά κτίρια, που χρησιμοποιούνταν ως χώροι εργασίας από τους ενοίκους των κτιρίων, είτε σε συγκεκριμένες περιόδους τον χρόνο ή όποτε χρειαζόταν, για να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του νοικοκυριού. Τα άτομα αυτών των εργαστηρίων, συνεπώς, δεν εξαρτώνται από αυτή τη τεχνική δραστηριότητα για να ζήσουν.

Το είδος του εργαστηρίου που θα αποτελέσει σημείο εστίασης αυτής της εργασίας είναι το μόνιμο. Αυτό με τη σειρά του μπορεί να διακριθεί σε *ανακτορικό* και *μη ανακτορικό*¹³³. Όπως μαρτυρά και η ονομασία τους, το πρώτο είδος συνδέεται άμεσα

¹³¹ Σύμφωνα με το λεξικό Liddell & Scott (1889:314) *ἐργαστήριον* ονομάζεται οποιοδήποτε μέρος στο οποίο εκτελείται εργασία, εργαστήριο, κατασκευαστήριο. Σύμφωνα με το λεξικό του Cambridge, εργαστήριο ορίζεται ως «ένα δωμάτιο ή ένα κτίριο, στο οποίο αντικείμενα κατασκευάζονται ή επισκευάζονται χρησιμοποιώντας μηχανήματα ή/και εργαλεία». <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/workshop>.

¹³² Tournavitou 1988:447.

¹³³ Tournavitou 1988:447.

με μια ανακτορική διοίκηση, ίσως λόγω της θέσης του σε σχέση με το ανακτορικό συγκρότημα ή/και το περιεχόμενό του (ανακτορικά έγγραφα, σφραγίδες κλπ.), ενώ το δεύτερο δεν συνδέεται. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Evely, ανακτορικοί χώροι εργασίας ονομάζονται εκείνοι που ξεκάθαρα εντοπίζονται εντός του ανακτόρου¹³⁴.

Ωστόσο, υπάρχει και η πιθανότητα τα ανακτορικά εργαστήρια να είναι τοποθετημένα σε αρκετή απόσταση από το κύριο ανάκτορο, για λόγους κυρίως που σχετίζονται με τις τοπικές πηγές και τους πόρους, αλλά παρ' όλα αυτά θα εξαρτώνται από αυτό για τις παροχές, τον εξοπλισμό και τη διοίκηση. Τα μη ανακτορικά εργαστήρια, επίσης μπορούν να είναι μόνιμα, αλλά τοποθετημένα σε μικρότερους ανεξάρτητους ή ημι-ανεξάρτητους οικισμούς, και με το ανάκτορο να έχουν αναπτύξει μια πιο έμμεση σχέση.

Διαδοχικά μπορούν να αναγνωρισθούν τρία ακόμη υποείδη μόνιμων εργαστηρίων, έχοντας ως κοινό παρονομαστή και σημείο αναφοράς το ανάκτορο. Διακρίνονται, λοιπόν, εργαστήρια που μπορούν να αποτελέσουν αναπόσπαστο κομμάτι για το κύριο ανακτορικό συγκρότημα, όπως ένα δωμάτιο ή μια σειρά δωματίων σε ένα κτίριο (π.χ. Δωμάτιο 55, Αυλή 47 στην Πύλο)¹³⁵. Έπειτα, υπάρχουν εργαστήρια εκτός του ανακτόρου, αλλά σε κοντινή απόσταση από αυτό, πιθανόν ξεχωριστά κτίρια οργανικά συνδεδεμένα με αυτό (π.χ. Οικία των Τεχνιτών στις Μυκήνες)¹³⁶. Τέλος, υπάρχουν και εργαστήρια εκτός της άμεσης ζώνης του ανακτόρου, πιθανώς ξεχωριστά κτίρια ή/και εγκαταστάσεις, σε διάφορες αποστάσεις από το ανάκτορο, που όμως είναι δύσκολο να εντοπισθούν και να αναγνωρισθούν (πιθανά παραδείγματα είναι δύο οικίες εκτός των τειχών των Μυκηνών, η οικία των Σφιγγών και η Οικία των Ασπίδων, των οποίων η λειτουργία δεν είναι εξακριβωμένη¹³⁷).

Είναι σημαντικό να τονιστεί, πως τα μόνιμα ανακτορικά εργαστήρια δεν μπορούν και δεν πρέπει να καθορισθούν από ενιαίες προδιαγραφές, και επομένως υπάρχει ένα άλλο είδος διαίρεσης, αυτής με βάση την τέχνη. Πρέπει να γίνει κατανοητό πως ο κύριος και βασικός παράγοντας που καθορίζει την αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου, είναι η φύση της τέχνης που εκτελείται εκεί. Επομένως, ο

¹³⁴ Evely 2000:550.

¹³⁵ Tournavitou 1988:448.

¹³⁶ Tournavitou 1988:448.

¹³⁷ Tournavitou 1988:448.

δεύτερος διαχωρισμός είναι ανάμεσα σε ομάδες τέχνης τύπου Α και Β. Η πρώτη ομάδα (Τύπος Α) περιλαμβάνει τέχνες που δεν απαιτούν σταθερές κατασκευές, όπως είναι η επεξεργασία ελεφαντόδοντου και οστού, επεξεργασία ξύλου, λίθου κ.ά. Η δεύτερη ομάδα (Τύπος Β) περιλαμβάνει τέχνες που απαιτούν συγκεκριμένες σταθερές κατασκευές (αμετακίνητες εγκαταστάσεις π.χ. κλίβανοι, εστίες, λάκκοι κλπ.), όπως είναι η κεραμική παραγωγή, η παραγωγή φαγεντιανής, η τήξη μετάλλου κ.ά.

Επομένως, τα εργαστήρια που ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία είναι τα μόνιμα εργαστήρια τύπου Β, ανακτορικά ή μη.

2.3.3. Κριτήρια αναγνώρισης εργαστηριακών χώρων

Η έρευνα ενός εργαστηριακού χώρου είναι προβληματική όσον αφορά την αναγνώρισή του αρχαιολογικά. Τα υλικά κατάλοιπα που αφήνει είναι λιγοστά, συνήθως αποσπασματικά ή/και δεν σώζονται, ενώ σημαντικός είναι ο ρόλος του αρχαιολόγου, ο οποίος καλείται να αναγνωρίσει τυχόν ενδεικτικά στοιχεία ενός εργαστηριακού χώρου. Κατ' επέκταση, ο εντοπισμός ενός κεραμικού εργαστηρίου, από πρακτικής άποψης, είναι αρκετά δύσκολος.

Όπως τονίζει η Costin¹³⁸, οι αρχαιολόγοι, γενικά, έχουν στη διάθεσή τους δύο τύπους πληροφοριών για την ανακατασκευή της οργάνωσης της παραγωγής: την άμεση και την έμμεση. Στην πρώτη ανήκουν τα υλικά κατάλοιπα που δηλώνουν ότι ένας συγκεκριμένος χώρος χρησιμοποιήθηκε για διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες, και στη δεύτερη ανήκουν οι πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση της παραγωγής, χωρίς να δηλώνεται η ακριβής τοποθεσία του χώρου παραγωγής.

Με τη βοήθεια εθνογραφικών παραλλήλων, χημικών και πετρογραφικών αναλύσεων, αλλά και της πειραματικής αρχαιολογίας, καθώς και σε συνδυασμό με αρχαιολογικές μελέτες (Τουρναβίτου¹³⁹ και Evely¹⁴⁰), τα σημαντικότερα και ασφαλέστερα αρχαιολογικά κριτήρια για τον εντοπισμό εργαστηριακών χώρων, περιλαμβανομένων και των κεραμικών εργαστηρίων, είναι τα εξής: τα *αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σταθερές κατασκευές*, που αφορούν ή εμπλέκονται στην διαδικασία παραγωγής, τα *εργαλεία και τα κινητά ευρήματα*, η *πρώτη ύλη* και τα *κεραμικά σύνολα*

¹³⁸ Costin 1991:18.

¹³⁹ Tournavítou 1988:447-467.

¹⁴⁰ Evely 1988a:397-415; 2000.

που εντοπίστηκαν στην περιοχή, και ενίοτε η *σχέση του χώρου με την κεντρική διοίκηση*¹⁴¹.

2.3.3.1. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σταθερές κατασκευές

Από αρχιτεκτονικής άποψης, η κατασκευή μυκηναϊκών εργαστηριακών εγκαταστάσεων συνάδει με τις μυκηναϊκές οικοδομικές πρακτικές (λίθινη βάση, πλίνθινη ανωδομή) και συνεπώς δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την αναγνώριση εργαστηριακών χώρων. Εργαστηριακές δραστηριότητες, συνήθως, εντοπίζονται σε ισόγειους χώρους, σπάνια σε υπόγειους και σε μόνο λίγες περιπτώσεις σε άνω ορόφους¹⁴². Σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτελούν οι χώροι που ερμηνεύονται ως αποθήκες αχρησιμοποίητων τελικών προϊόντων, οι οποίες αναμφίβολα παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη διαρρύθμιση του χώρου ενός εργαστηρίου.

Στους εργαστηριακούς χώρους Τύπου Β, στους οποίους η παραγωγική αλυσίδα προϋποθέτει κτιστές κατασκευές ειδικού χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση της κεραμικής παραγωγής (κλίβανοι/εστίες, δεξαμενές¹⁴³, λάκκοι, πάγκοι εργασίας¹⁴⁴ κ.ά.¹⁴⁵), αυτές οι κατασκευές αποτελούν έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες για την αναγνώριση των εργαστηριακών χώρων.

2.3.3.2. Εργαλεία και κινητά ευρήματα

Ανάλογα με τον τύπο του εργαστηρίου, εργαλεία που έχουν άμεση σχέση με την εργαστηριακή παραγωγή είναι αποφασιστικής σημασίας για την αναγνώριση

¹⁴¹ Tournavitou 1988:448-459. Βλ. Costin 1991:19 για μία ενδεικτική παράθεση αρχαιολογικών καταλοίπων διαφόρων εργαστηρίων (π.χ. κλωστοϋφαντουργίας, κεραμικής, λίθινης παραγωγής κ.ά.).

¹⁴² Tournavitou 1988:450.

¹⁴³ Συνήθως, δεξαμενές καθαρισμού πηλού είναι λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Γέμιζε η δεξαμενή με νερό, τοποθετούταν ο ακάθαρτος πηλός και τα βαριά εγκλείσματα κατέληγαν στον πάτο της, ενώ χώμα, ρίζες και ξερόχορτα επέπλεαν στην επιφάνεια. Όταν τα τελευταία απομακρύνονταν και το νερό εξατμιζόταν, παρέμενε ο καθαρός πηλός στον πυθμένα, μαζί με χαλίκια.

¹⁴⁴ Στο ανάκτορο της Ζάκρου έχει βρεθεί μια επιφάνεια εργασίας, στη Δυτική Πτέρυγα του ισόγειου χώρου του Δωματίου 26, που πιθανόν ήταν κάποιο είδος εξέδρας ή περιοχή αποθήκευσης αγγείων, Πλάτων 1963:178.

¹⁴⁵ Evelyn 1988a:402; 2000:548-549.

εργαστηριακών χώρων¹⁴⁶. Συνήθως είναι λίθινα ή οστέινα, που δύσκολα αναγνωρίζονται ως εργαλεία εργαστηρίου, καθώς χρησιμοποιούνταν και σε άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως τη μαγειρική κ.ά., ή ξύλινα, τα οποία δεν σώζονται λόγω της φθαρτότητάς τους. Επιπλέον, κάποια εργαλεία πιθανόν να είχαν και κάποια άλλη, δεύτερη χρήση¹⁴⁷. Παράλληλα, οι συνθήκες εγκατάλειψης ή μη της θέσης επηρεάζει την ύπαρξη τους και μάλιστα ποσοτικά.

Είναι απαραίτητο να ληφθεί υπόψιν ο χώρος στον οποίο εντοπίζονται τα εκάστοτε εργαλεία. Με άλλα λόγια, σε ένα «οικιακό περιβάλλον», μία σμίλη, ένα πριόνι, ένα δρεπάνι και μια βελόνα δεν είναι αρκετά για να μαρτυρήσουν κάποια «επαγγελματική» δραστηριότητα, πέραν της καθημερινής χρήσης. Παρ' όλα αυτά είναι σαφές ότι, όσο μεγαλύτερος ο αριθμός των εργαλείων, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για εργαλεία συγκεκριμένου τύπου, τόσο πιο πιθανή είναι η ύπαρξη εργαστηριακού χώρου στην περιοχή.

Παράλληλα, όσον αφορά τα κινητά ευρήματα, όπως λεκάνες με νερό και διάφορα βοηθητικά σκεύη, είναι δύσκολο να εντοπισθούν. Στα κεραμικά εργαστήρια κινητά ευρήματα, όπως δοχεία με βαφή για τη γραπτή διακόσμηση των αγγείων, λεκάνες με νερό για τον κεραμέα κ.ά., μπορούν να αποτελέσουν, δευτερεύοντες μεν, αλλά ενδείξεις δε κεραμικής παραγωγής. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά σπάνιο να εντοπισθούν τέτοιες αρχαιολογικές μαρτυρίες. Στην περίπτωση του κεραμικού τροχού, είτε θεωρηθεί εργαλείο ή κινητό εύρημα, αποτελεί αναμφίβολα ένα απαραίτητο εξάρτημα κεραμικού εργαστηρίου, καθιστώντας το δόκιμο κριτήριο αναγνώρισης ενός τέτοιου χώρου. Εν γένει, τόσο τα εργαλεία, όσο και τα κινητά ευρήματα, αποτελούν ένα αδύναμο κριτήριο για την αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου και πρέπει να συνδυάζονται τουλάχιστον με ένα ακόμη αρχαιολογικό εύρημα που υποδηλώνει εργαστηριακή δραστηριότητα.

¹⁴⁶ Υπάρχουν τέχνες, όμως, των οποίων τα εργαλεία είναι φθαρτά, όπως η παραγωγή αρώματος ή παραγωγή καλαθιών, Evelyn 2000:551. Σε ένα εργαστήριο κεραμικής, σύμφωνα με αρχαιολογικά δεδομένα από την Κρήτη, τα εργαλεία που σώζονται είναι συνήθως ξύστρες, λειαντήρες και τριπτήρες, Evelyn 2000:296-298.

¹⁴⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο κεραμικός τροχός στο Δωμ. Ρ της Ανεξερευνήτης Οικίας, η παρουσία του οποίου δεν υποστηρίζεται από άλλα στοιχεία/ευρήματα, και μπορεί να είχε απλά ξαναχρησιμοποιηθεί ως πώμα πίθου ή στήριξη πίθου, Evelyn 1984:253.

2.3.3.3. Πρώτη ύλη και κεραμικά σύνολα

Το βασικότερο στοιχείο, ωστόσο, για την αναγνώριση και ταύτιση ενός χώρου ως εργαστήριο κάποιας συγκεκριμένης τέχνης είναι η εύρεση της πρώτης ύλης¹⁴⁸. Συνήθως είναι σπάνιο να βρεθεί σε αρχαιολογικά συγκείμενα, και όταν και αν εντοπισθεί ανήκει συνήθως σε μια κατάσταση αποθήκευσης, είτε στο χώρο εργασίας, είτε σε μια ξεχωριστή αποθήκη. Συνεπώς, η παρουσία της μαρτυρά την ύπαρξη ενός εργαστηρίου κάπου κοντά ή και στο ίδιο μέρος, αν φυσικά υπάρχουν κι άλλα στοιχεία που να υποδηλώνουν εργαστηριακή δραστηριότητα. Η σπανιότητα εύρεσης πρώτης ύλης, την καθιστά αυτομάτως στον δεύτερο σε κατηγορία σημαντικότερο παράγοντα που οδηγεί στην αναγνώριση ενός εργαστηρίου.

Όσον αφορά τα κεραμικά σύνολα, που εντοπίζονται σε εργαστηριακούς χώρους, φαίνεται πως η ποσότητα εύρεσής τους είναι ιδιαίτερα σημαντική. Σε εργαστήρια της ομάδας Τύπου Α, η κεραμική δεν εμπλέκεται συνήθως στην παραγωγική διαδικασία, ενώ σε εργαστήρια της ομάδας Τύπου Β, όπου ανήκουν και τα κεραμικά εργαστήρια, η κεραμική είναι συνήθως άμεσα εμπλεκόμενη στην παραγωγική διαδικασία.

Έπειτα, τα ημίεργα, τα απορρίμματα και τα λάθη, που θεωρητικά είναι αναπόφευκτα σε ένα εργαστήριο, αποτελούν έναν αλάνθαστο δείκτη εργαστηριακής δραστηριότητας, καθώς είναι πιο πιθανό να επιβιώσουν και να ανιχνευθούν από τον αρχαιολόγο. Όμως, ανάλογα με την κατάσταση εγκατάλειψης της θέσης, την φύση του υλικού (αν είναι πολύτιμο ή όχι) και την φθορότητά του, και πάντα σε συνδυασμό με τη ικανότητα του ανασκαφέα να τα αναγνωρίσει, οι παράγοντες αυτοί επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την ποσότητα που θα εντοπισθούν¹⁴⁹.

Τέλος, όσον αφορά τα τελειωμένα προϊόντα, θεωρητικά, δε εντοπίζονται στον ίδιο χώρο με το εργαστήριο, αλλά αποθηκεύονται ξεχωριστά, σε κάποιο άλλο δωμάτιο ή κτίριο, περιμένοντας τη διανομή τους¹⁵⁰. Είναι πιθανό, βέβαια, κάποια τελικά προϊόντα να αποθηκεύονταν προσωρινά στο ίδιο το εργαστήριο. Ωστόσο, η εύρεση τέτοιων αντικειμένων μαρτυρά τις περισσότερες φορές πως ο χώρος όπου βρέθηκαν πρόκειται για μια αποθήκη και όχι εργαστήριο, εκτός αν υπάρχουν άλλα στοιχεία που

¹⁴⁸ Tournavitou 1988:452.

¹⁴⁹ Tournavitou 1988:453.

¹⁵⁰ Evelyn 2000:550.

να το διαψεύδουν. Παράγοντες όπως η κατάσταση εγκατάλειψης της θέσης, η φύση της πρώτης ύλης, αλλά και η διευθέτηση του εργαστηριακού χώρου, μπορούν να επηρεάσουν την εύρεση τέτοιων προϊόντων. Συνεπώς, τα τελικά προϊόντα δεν μπορούν να αποτελέσουν θετικό δείκτη μιας εργαστηριακής περιοχής, παρά μόνο να δηλώσουν πως κάποιο εργαστήριο βρισκόταν κοντά ή στο ίδιο κτίριο¹⁵¹. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και σε συνδυασμό με άλλα κριτήρια, η παρουσία τους μπορεί να επιβεβαιώσει, αλλά όχι να καθορίσει, την ταυτότητα ενός χώρου.

2.3.3.4. Σχέση με το διοικητικό κέντρο

Κατά κοινή ομολογία, η σχέση ενός εργαστηριακού χώρου, που εντοπίζεται σε ανακτορικό κέντρο με την κεντρική διοίκηση είναι αρκετά στενή, ειδικά αν πρόκειται για πολύτιμες ή/και εισαγόμενες πρώτες ύλες.

Η σχέση των ανακτορικών εργαστηριακών χώρων Τύπου Α και Β, σε περιπτώσεις εισαγόμενων πρώτων υλών, οι οποίες δεν απαιτούν ιδιαίτερη επεξεργασία (ελεφαντόδοντο, ημιπολύτιμοι λίθοι κ.ά.), ως επί το πλείστον, βρίσκονται πλησίον του διοικητικού κέντρου, το οποίο τους παρέχει την πρώτη ύλη¹⁵². Ωστόσο, σε περιπτώσεις που τα εργαστήρια δεν βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με το ανάκτορο, τότε παρατηρείται η δημιουργία ανακτορικών παραρτημάτων, εκτός από αυτό, αλλά στενά συνδεδεμένα (π.χ. Συνοικία του Λαδέμπορα, ένα σύμπλεγμα οικιών στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, τα οποία λειτουργούσαν ως ανακτορικά παραρτήματα¹⁵³).

Κατόπιν, όταν οι εισαγόμενες πρώτες ύλες απαιτούν κάποιου είδους επεξεργασία (π.χ. μέταλλο), οι εργαστηριακοί χώροι εντοπίζονται συνήθως κοντά στις απαραίτητες πηγές καυσίμων, νερού κ.ά., οι οποίες βρίσκονται τις περισσότερες φορές μακριά από το διοικητικό κέντρο¹⁵⁴. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στις περιπτώσεις των κεραμικών εργαστηρίων, τα οποία τις περισσότερες φορές βρίσκονται κοντά σε καλά κοιτάσματα πηλού, πηγές νερού και καύσιμης ύλης. Συνεπώς, βρίσκονται σε απόσταση από το ανακτορικό διοικητικό κέντρο.

¹⁵¹ Tournavitou 1988:454.

¹⁵² Tournavitou 1988:455.

¹⁵³ Tournavitou 2014:149.

¹⁵⁴ Για παράδειγμα, στη Θήβα και στην Πύλο κεραμικός κλίβανος εντοπίστηκε σε απόσταση από το διοικητικό κέντρο, αλλά σε εγγύτητα με καλές πηγές πηλού, νερού και καυσίμων.

Τέλος, αναμφίβολα, σημαντικός δείκτης ανακτορικού ελέγχου αποτελούν τα αρχεία Γραμμικής Β, οι πινακίδες ή τα σφραγίσματα, ειδικά εκείνα που αναφέρονται σε πολύτιμα ή εισαγόμενα προϊόντα. Ωστόσο, τα περισσότερα εργαστήρια που έχουν αναγνωριστεί δεν περιέχουν τέτοιου είδους μαρτυρίες, οι οποίες δηλαδή σχετίζονται με τη δραστηριότητα του εργαστηρίου¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Tournavitou 1988:456.

Κεφάλαιο 3. Αρχαιολογικά δεδομένα

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιασθούν τα αρχιτεκτονικά και άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα που παραπέμπουν σε εργαστηριακή παραγωγή/δραστηριότητα, σε θέσεις της κεντρικής Ηπειρωτικής Ελλάδας και της Θεσσαλίας κατά την Ώριμη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ). Μετά από μία συνοπτική παρουσίαση των θέσεων, τα δεδομένα θα παρουσιασθούν ανά γεωγραφική περιοχή, από βορρά προς νότο, με χρονολογική σειρά.

3.1. Κατάλογος θέσεων με Εργαστηριακά Κατάλοιπα

3.1.1. Η ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΑ2 ΠΕΡΙΟΔΟΣ

3.1.1.1. Θεσσαλία (Εικόνα 3¹⁵⁶)

Σε μεγάλη έκταση, έρευνα διεξάχθηκε από την Εφορεία της Λάρισας και εντοπίστηκαν τουλάχιστον εκατό ΥΕΧ θέσεις στη Θεσσαλία, και αρκετές από αυτές έχουν ανασκαφεί ως ένα βαθμό¹⁵⁷. Τις τελευταίες δεκαετίες, ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, αποδεικνύουν πως η περιοχή αυτή ήταν ενσωματωμένη στον Μυκηναϊκό κόσμο¹⁵⁸ και δεν ανήκε στην περιφέρειά του, όπως είχε υποστηρίξει ο Feuer¹⁵⁹ (Εικόνα 4¹⁶⁰).

Στην περιοχή του Βόλου, γύρω από το λιμάνι, αναπτύχθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα τρεις οικισμοί (Κάστρο-Παλιά, Διμήνι, Πευκάκια¹⁶¹), που εξελίχθηκαν σταδιακά σε οργανωμένα μεγάλα οικιστικά κέντρα. Οι τρεις αυτοί οικισμοί ήταν χτισμένοι σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους (περίπου 3 χλμ.), γύρω από το φυσικό λιμάνι του μυχού του Παγασητικού. Κανένας εξ αυτών δε διέθετε οχύρωση

¹⁵⁶ Google Earth Pro.

¹⁵⁷ Feuer 1994:211; Feuer 1983:208-211.

¹⁵⁸ Adrimi-Sismani 2007:159.

¹⁵⁹ Feuer 1999:11.

¹⁶⁰ Pantou 2010:383, fig. 2.

¹⁶¹ Ο Θεοχάρης (1957:65) έχει ταυτίσει τη θέση αυτή με τη μυκηναϊκή Νήλεια, το προστατευμένο λιμάνι της μυθικής Ιωλκού, και σε αυτή εντοπίστηκε σημαντικός μυκηναϊκός οικισμός, ο οποίος, ύστερα από πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα, συνεχιζόταν εκτός των ορίων της Μαγούλας, στα νοτιοανατολικά, Μπάτζιου-Ευσταθίου 2012:177-185.

και κανένας δεν εντοπίζεται σε φυσικά οχυρή θέση¹⁶². Είναι πιθανό ότι οι θέσεις αυτές σχημάτιζαν μια κοινωνικοπολιτική και οικονομική μονάδα, το περίφημο κέντρο της Ιωλκού, το οποίο είχε τον έλεγχο του λιμανιού του Παγασητικού, αλλά και της πεδιάδας της Μαγνησίας, προκειμένου να ελέγχει την ανταλλαγή των προϊόντων και τις θαλάσσιες επικοινωνίες προς το Αιγαίο και τον υπόλοιπο τότε γνωστό κόσμο.

ΕΕ1¹⁶³: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνες 6-8¹⁶⁴)

ΘΕΣΗ: Οικόπεδο Τσακανίκα, Διμήνι, Νομός Μαγνησίας.

Στο Διμήνι, το 1977, στα πλαίσια σωστικής ανασκαφής ανατολικά του λόφου με τον νεολιθικό οικισμό, αποκαλύφθηκαν μυκηναϊκά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός σημαντικού μυκηναϊκού οικισμού¹⁶⁵. Πραγματοποιούνται σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε διάφορες ιδιωτικές εκτάσεις για δύο δεκαετίες (1977-1997), και αποκαλύπτονται σημαντικά αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα που μαρτυρούν την ύπαρξη κεραμικής βιοτεχνικής δραστηριότητας, κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ1-2 και πιθανόν την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο¹⁶⁶. Το 1980 πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή στο οικόπεδο του ιδιώτη Καρυοφίλη (100 μ. ανατολικά του λόφου) και τότε αποκαλύφθηκαν τα πιο σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μυκηναϊκής εποχής στο μυχό του Παγασητικού κόλπου¹⁶⁷. Την επόμενη δεκαετία συνεχίστηκαν οι

¹⁶² Ίσως ακολουθούσαν ένα διαφορετικό μοντέλο οργάνωσης της κατοίκησης από αυτό που χαρακτήριζε τις εγκαταστάσεις στην ανατολική Πελοπόννησο (Μυκήνες, Τίρυνθα), αλλά και στη Στερεά Ελλάδα (Ακρόπολη Αθηνών, Γλας).

¹⁶³ Όπου ΕΕ=Εργαστηριακή Εγκατάσταση.

¹⁶⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 2019:200, εικ. 6, 202, εικ. 8; 1999:134, εικ. 7, αντίστοιχα.

¹⁶⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 1999:131; Adrymi-Sismani 2004-2005:54.

¹⁶⁶ Στο ιδιωτικό οικόπεδο του Ζωγράφου, το 1984, αποκαλύφθηκε τμήμα οικιστικού συγκροτήματος μυκηναϊκής εποχής, παρόμοιο με εκείνο που είχε ανασκαφεί στο κοντινό ιδιωτικό οικόπεδο του Καρυοφίλη το 1980, και χρονολογείται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, Αδρύμη-Σισμάνη 1994:226. Αποτελείται από έξι χώρους (δωμάτια) και δύο μικρότερους αποθηκευτικούς. Σε έναν από τους χώρους του οικιστικού συγκροτήματος (Χώρος 6), όπως αναφέρει η ανασκαφέας, εντοπίστηκε μια πήλινη πεταλόσχημη κατασκευή που σχετιζόταν με κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα, Αδρύμη-Σισμάνη 1984:138-140. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την συσχέτισή του με κάποια βοηθητική κατασκευή ενός κεραμικού εργαστηρίου. Σύμφωνα, μάλιστα με την διατριβή της Αδρύμης-Σισμάνης, αυτή η κατασκευή επαναχαρακτηρίστηκε από την ίδια ως πήλινη εστία, Αδρύμη-Σισμάνη 2000:102. Κάνει λόγο, μάλιστα, για μια σύνθετη χρήση των χώρων της Οικίας, δηλαδή ταυτόχρονα συνυπήρχαν χώροι διαμονής, χώροι εργασίας, αλλά και αποθήκευσης.

¹⁶⁷ Αδρύμη-Σισμάνη 1994:225.

ανασκαφές και παρ' όλες τις δυσκολίες αποκαλύφθηκαν σε μια πεδιάδα τα πρώτα ερείπια μυκηναϊκού οικισμού, που καταλαμβάνει το ανατολικό, κάτω μέρος του λόφου με τον νεολιθικό οικισμό, προς τη μεριά της θάλασσας¹⁶⁸. Ο μυκηναϊκός οικισμός ιδρύθηκε στα τέλη του 15^{ου} αι. π.Χ. σε βαθιές επιχώσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού, δεξιά και αριστερά από μία κεντρική αρτηρία, πλάτους 4,5 μ., η οποία αποκαλύφθηκε σε μήκος 55 μ. και είχε κατεύθυνση Β-Ν¹⁶⁹. Στον 14ο και 13ο αι. π.Χ. ο μυκηναϊκός οικισμός γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή του¹⁷⁰, ενώ στις αρχές του 12ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη) ο οικισμός καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους¹⁷¹.

Την άνοιξη, του 1992, στην ανατολική παρυφή του μυκηναϊκού οικισμού, ύστερα από σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιώτη (οικόπεδο Τσακανίκα), αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος ελλειψοειδής κεραμικός κλίβανος¹⁷². Αποκαλύφθηκε σχεδόν κάτω από το επιφανειακό στρώμα γης και είχε κτιστεί πάνω στο φυσικό έδαφος. Τα όρια του οικισμού, σύμφωνα με τις ηλεκτρομαγνητικές έρευνες του Απόστολου Σαρρή από το 1997 κ.ε., ορίζονταν στα ανατολικά από τον κεραμικό κλίβανο και τα πιθανά εργαστήρια που υπήρχαν εκεί, στα βόρεια από τον Σεσκλιώτη ποταμό, στα δυτικά από τον ΝΛ οικισμό και στα νότια από τους χαμηλούς λόφους¹⁷³.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): Ιε.

¹⁶⁸ Αδρύμη-Σισμάνη 1994:225; 1999:131.

¹⁶⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 1994:225. Η συνολική έκταση του οικισμού, σύμφωνα με δοκιμαστικές τομές, ανέρχεται στα 223 στρέμματα περίπου.

¹⁷⁰ Αποτελεί μοναδικό παράδειγμα μέχρι σήμερα στη Θεσσαλία, μιας οργανωμένης μυκηναϊκής πόλης, δομημένης σε οικοδομικές ενότητες, που ορίζονται από δρόμους, οι οποίοι οριοθετούν παράλληλα και το κέντρο διοίκησης, Αδρύμη-Σισμάνη 2014α:4. Ακολουθεί τη γενική αντίληψη του πολεοδομικού σχεδιασμού των μυκηναϊκών πόλεων, όπου ο πολεοδομικός ιστός καθορίζεται από ευθείς δρόμους με κλειστές προσόψεις σπιτιών και άνετους ενδιάμεσους χώρους, Αδρύμη-Σισμάνη 1994:232. Συνολικά, ο μυκηναϊκός οικισμός, κατά την περίοδο της ακμής του, καταλάμβανε μία έκταση περίπου 223 στρεμμάτων, Adrimi-Sismani 2007:161.

¹⁷¹ Adrymi-Sismani 2004-2005:1-54.

¹⁷² Αδρύμη-Σισμάνη 1992:222; Αδρύμη-Σισμάνη 1999:131-142.

¹⁷³ Sarris 2001:15.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΑ2¹⁷⁴.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: ΒΑ του μυκηναϊκού οικισμού, στις παρυφές του, εκτός του οικιστικού ιστού.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές/Απιόσχημο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Ο θάλαμος θέρμανσης με τρία πλίνθινα τοιχία/στηρίγματα και τμήμα από τη σήραγγα τροφοδότησης (τμήμα του νότιου και του βόρειου τοίχου).

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Ο κλίβανος είναι χτισμένος πάνω στο φυσικό έδαφος.

Η σήραγγα τροφοδότησης ορίζεται από δύο πλίνθινους τοίχους που συγκλίνουν προς τα ανατολικά και έχει συνολικό πλάτος 2 μ.

Ο θάλαμος θέρμανσης ήταν χτισμένος με χοντρές πλίνθους και ενισχυμένος εξωτερικά με λίθινο τοίχο, τουλάχιστον στο κάτω μέρος του. Η εσωτερική επιφάνειά του καλύπτεται από παχύ στρώμα πηλού με ίχνη ισχυρής καύσης. Επιπλέον, εντοπίζονται εσωτερικά του κλιβάνου τρία πλίνθινα ανισομεγέθη ορθογώνια τοιχία, στον κατά μήκος του άξονά του, τα οποία ήταν επικαλυμμένα με παχύ στρώμα πηλού. Το κεντρικό τοιχίο είχε μήκος 3,55 μ., πλάτος 0,30 μ. και ύψος 0,55 μ. Εφαπτόταν στο μέσο του περιφερειακού τοίχου του κλιβάνου, διαιρώντας το εσωτερικό του σε δύο τμήματα¹⁷⁵. Τα δύο παράπλευρα τοιχία ήταν μικρότερα σε μήκος από το κεντρικό, αλλά ίδιου πλάτους και ύψους με αυτό. Το σωζόμενο μήκος των παράπλευρων τοιχίων είναι 1,80 μ., ενώ το αρχικό του μήκος φαίνεται να ήταν 1,10 μ. Ίσως, τα σωζόμενα παράπλευρα τοιχία είναι μεταγενέστερες προσθήκες¹⁷⁶. Τα τοιχία αυτά λειτουργούσαν, πιθανότατα, ως στηρίγματα για την εσχάρα του κλιβάνου, η οποία δεν σώζεται. Οι δύο ανώτερες σειρές πλίνθων του εσωτερικού τοίχου, είχαν ελαφριά κλίση προς το εσωτερικό του θαλάμου, στοιχείο που παραπέμπει σε θολωτή ανωδομή.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 3,85 μ. Σωζόμενο ύψος: 0,50 μ. Συνολικό πάχος θαλ. θέρμανσης μαζί με την ενίσχυση του λίθινου τοίχου: 0,46 μ. Πάχος στρώματος πηλού:

¹⁷⁴ Ύστερα από εξέταση οστράκων που βρίσκονταν στον αποθέτη και οστράκων από το εσωτερικό του κλιβάνου, αποδεικνύεται πως ο κλίβανος χρησιμοποιήθηκε για τελευταία φορά στην ΥΕ ΙΙΑ1 ή ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, Αδρύμη-Σισμάνη 1999:139.

¹⁷⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 1999:139.

¹⁷⁶ Αδρύμη-Σισμάνη 1999:133.

0,05 μ. Διαστάσεις κεντρικού τοιχίου θαλ. θέρμανσης: Μήκος: 3,55 μ., Πλάτος: 0,30 μ., Ύψος: 0,55 μ. Διαστάσεις παράπλευρων τοιχίων: Μήκος: 1,80 μ. με αρχικό μήκος 1,10 μ., Πλάτος: 0,30 μ., Ύψος: 0,55 μ.

ΠΕΡΕΧΟΜΕΝΑ: Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκαν πεσμένα χρώματα και πλίνθοι, πιθανόν από την θολωτή ανωδομή, αλλά και όστρακα αγγείων τα περισσότερα εκ των οποίων ανήκαν σε μονόχρωμα αγγεία καθημερινής χρήσης, πολλές τριποδικές χύτρες, μεγάλα πιθάρια, αλλά και μικρότερα αγγεία, πολλές πρόχοι, μονόχρωμες κύλικες με κοντό πόδι και κύπελλα. Τα γραπτά όστρακα ήταν λιγότερα σε αριθμό και ανήκουν κυρίως σε αλάβαστρα, απιόσχημους μικρούς και μεγάλους πιθαμοφορείς, πρόχους, κωνικά ρυτά, γραπτές κύλικες και μεγάλους γραπτούς κρατήρες. Βρέθηκαν, επίσης, στο εσωτερικό του κλιβάνου, άμορφες μάζες πηλού και ελάχιστα κομμάτια με ίχνη από τις οπές της εσχάρας.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Σε απόσταση 0,60 μ. από τον κλίβανο εντοπίστηκε αποθέτης (Διαμ.: 2 μ., Βάθους: 0,70 μ.), στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν όστρακα από αποτυχημένες προσπάθειες όπτησης. Τα περισσότερα ήταν μονόχρωμες κύλικες με κοντό πόδι και μονόχρωμα, μόνωτα κύπελλα της ΥΕ ΙΙΑ1 περιόδου. Ένας αριθμός αγγείων του ίδιου σχήματος, ίσως αντιπροσωπεύει μια αποτυχημένη φουρνιά. Επίσης, στον αποθέτη, εκτός από την κεραμική, βρέθηκαν τρία τμήματα από γραπτά ανθρωπόμορφα ειδώλια τύπου Φ, εννέα γραπτά μικρά ζωόμορφα ειδώλια ταύρων και δύο χάλκινες περόνες. Σε απόσταση 5 μ., ΝΑ του κλιβάνου, εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος περιείχε την ταφή ενός ενήλικου ατόμου, σε συνεσταλμένη στάση. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται τέσσερις μόνωτες πρόχοι, ένα τρίωτο αλάβαστρο, ένας τρίωτος πιθαμοφορέας και ένας δίωτος πιθαμοφορέας ή αμφορίσκος. Εκτός από το τελευταίο αγγείο, που χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙΙ, τα υπόλοιπα έξι αποτελούν τυπικά παραδείγματα αγγείων θεσσαλικού εργαστηρίου της ΥΕΙΒ περιόδου.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Ο κλίβανος σε συνδυασμό με τον αποθέτη, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή, το οποίο θα κάλυπτε όχι μόνο τις ανάγκες του οικισμού, αλλά ίσως και τις εμπορικές συναλλαγές της ανερχόμενης τοπικής εξουσίας¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Αδρύμη-Σισμάνη 1999:140; Αδρύμη-Σισμάνη 2019:199.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Κλίβανος στο Μπερμπάτι Αργολίδας¹⁷⁸.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 222, 1999, 131-142.

ΕΕ2: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ

ΘΕΣΗ: Θέση Τσιγγενίνα, Λίμνη Κάρλα, Νομός Μαγνησίας.

Στη θέση Τσιγγενίνα, 3 χλμ. ΝΑ της σύγχρονης κοινότητας Καναλιών, επί της πορείας του Συλλεκτήρα 6, της Λίμνης Κάρλας κατά τη διάρκεια ανασύστασης της λίμνης που είχε αποξηρανθεί, αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες (βλ. Εικόνα 4). Τον Οκτώβριο του 2001, κατά τη διάρκεια της μηχανικής εκσκαφής στη Χ.Θ., 1900-2300 μ., στην θέση 6, βρέθηκαν στοιχεία κεραμικής παραγωγής που ίσως μαρτυρά την ύπαρξη κάποιου εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτή τη θέση πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα μέχρι και το 2004 και διερευνήθηκαν ένας μυκηναϊκός θολωτός τάφος και ένας κεραμικός κλίβανος της ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κτίρια της ΜΕΧ και μία λίθινη κατασκευή, κυκλικής κάτοψης (Διαμ.: 9,50 μ.), χωρίς να έχει ταυτισθεί η χρήση της¹⁷⁹.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): If.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: ΒΔ του θολωτού τάφου Ι.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές/Απιόσχημο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: -

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Σήραγγα τροφοδότησης και μεγάλο τμήμα της εσχάρας.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Μεγάλο μέρος του κλιβάνου καταστράφηκε από εκσκαφικό μηχάνημα.

Η σήραγγα τροφοδότησης ορίζεται από δύο ασβεστολιθικές πλάκες. Διατηρείται

¹⁷⁸ Είχε παρόμοιο μέγεθος και μορφή, και είχε διάμετρο 3,20 μ. με τρία τοιχεία στο εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης, Åkerström 1938:552-554, 557; Wells et al., 1990:211, υποσημ. 12; Schallin 1997:84, fig. 8.

¹⁷⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004:502.

μεγάλο τμήμα της εσχάρας, η οποία διατηρεί εννέα οπές εξαερισμού, τοποθετημένες σε κυκλική διάταξη. Δεν υπάρχει κάποιο εσωτερικό τοιχίο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 2,20 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Στην επιφάνεια της εσχάρας εντοπίστηκαν τμήματα αγγείων και ίχνη καύσης.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: ΝΑ του κλιβάνου εντοπίστηκε θολωτός τάφος Ι, της ίδιας περιόδου. Δυτικά του κλιβάνου βρίσκεται το Κτίριο Β, με το οποίο, σύμφωνα με την ανασκαφέα, φαίνεται να σχετίζεται. Πρόκειται για ένα σύνθετο, ορθογώνιου σχήματος, οικιστικό σύνολο με προσανατολισμό Α-Δ, που αποτελείται από ανεξάρτητα δωμάτια μικρών διαστάσεων, στα οποία διακρίνονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Σύμφωνα με την κεραμική και τα ευρήματα, το κτίριο χρονολογείται την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο¹⁸⁰.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Εικάζεται η ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Τρία παραδείγματα Εποχής του Χαλκού από το Αιγαίο, σύμφωνα με τη Hasaki 2002, 158, 163.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 502-503.

ΕΕ3: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ(;)/ΘΕΡΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ (Εικόνα 9¹⁸¹)

ΘΕΣΗ: Τζάνη Μαγούλα 2, Δήμος Σοφάδων, Νομός Καρδίτσας.

Στην περιοχή Καρέλλα, του δήμου Σοφάδων της περιφερειακής ενότητας της Καρδίτσας, στη θέση Τζάνη Μαγούλα αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα που μαρτυρούν αδιάκοπη κατοίκηση από την Νεολιθική εποχή έως και σήμερα. Στα πλαίσια μικρής σε έκταση ανασκαφικής έρευνας το 2018, στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2, ήρθαν στο φως έξι θερμικές κατασκευές¹⁸². Δύο εξ αυτών (Κατασκευές Ε, Ζ) χρονολογούνται με βεβαιότητα την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, καθώς και ένα τμήμα τοίχου

¹⁸⁰ Ίσως το Κτίριο Β συνδεόταν με την κεραμική παραγωγή, και πιο συγκεκριμένα κάποιος από τους αυτόνομους χώρους του (ίσως χώρος όπου στέγνωναν τα αγγεία, ή χώρος εργασίας του κεραμέα κ.ά.).

¹⁸¹ Βαϊοπούλου 2023:142, εικ. 21.

¹⁸² Βαϊοπούλου 2023:140 -145.

(Τοίχος 2). Επίσης, εντοπίσθηκαν λίθινα εργαλεία (τριβεία, τριπτήρες, λειαντήρες), μια μικρή ποσότητα ερυθρής βαφής και ύπερος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την επεξεργασία της ερυθρής βαφής, τα ίχνη της οποίας είναι εμφανή στην επιφάνεια του.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος (;)/Θερμική Κατασκευή (Κατασκευή Ε).

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): If.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ2.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Πλησίον των κατασκευών Γ (απόσταση 0,90 μ.) και Δ.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Πιθανόν σήραγγα τροφοδότησης.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Δεν εντοπίσθηκε η επιφάνεια έδρασης της κατασκευής και η κατάσταση διατήρησής της είναι αποσπασματική. Φέρει άνοιγμα στα ανατολικά (σήραγγα τροφοδότησης;), όπου εντοπίζονται όστρακα λεπτότεχνης κεραμικής.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μήκος: 1,80 μ., Πλάτος: 1,30 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Ένα στρώμα με έντονες καύσεις και στα ΝΔ κατά τόπους περιοχές με κιτρινωπό πατημένο πηλό (ίσως περιχέλωμα κατασκευής) και επιπλέον λίγα καμένα όστρακα και οστά ζώων.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Θερμικές Κατασκευές Γ (σε απόσταση 0,90 μ.) και Δ.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Η κατασκευή αυτή θεωρήθηκε κλίβανος, ο οποίος αργότερα μετατράπηκε σε λάκκο απόθεσης/αποθήκη. Εικάζεται η ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή Μαρίας Βαϊοπούλου 2023, Τόμος Α, σελ. 140-145.

3.1.1.2. Κεντρική Ελλάδα (Εικόνα 5¹⁸³)

ΕΕ4: ΤΜΗΜΑΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΟΥ ΤΡΟΧΟΥ (Εικόνες 10¹⁸⁴, 11¹⁸⁵)

ΘΕΣΗ: Κοντοπήγαδο Αλίου, Νομός Αττικής.

Η θέση Κοντοπήγαδο απέχει μόλις 5 χλμ. από την Ακρόπολη των Αθηνών. Εντοπίστηκε στο ΒΑ άκρο του δήμου Αλίου Αττικής κατά μήκος της λεωφόρου Βουλιαγμένης με παλαιότερα ίχνη κατοίκησης να ανάγονται στη 4^η χιλιετία. Στο λόφο της ομώνυμης θέσης, αποκαλύφθηκαν από το 1985 έως 2001 σημαντικά αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα και παρατηρήθηκε οικιστική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα (ΥΕ ΙΙΑ περίοδος) και του 13^{ου} αιώνα (ΥΕ ΙΙΒ περίοδος), μέχρι και τον πρώιμο 12^ο αιώνα (ΥΕ ΙΙΓ Πρώιμη)¹⁸⁶. Τα οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ εντάσσονται στο Οικοδομικό Τετράγωνο 71Α, στο δυτικό τμήμα του λόφου, ο οποίος παρόλο που διχοτομήθηκε τη δεκαετία του 1960, κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης της λεωφόρου Βουλιαγμένης, διατηρήθηκε ένα τμήμα της κορυφής και η ομαλή δυτική πλαγιά του. Κατά τις ανασκαφές αποκαλύφθηκαν δύο οικιστικά συγκροτήματα (Ι και ΙΙ), τα οποία εδράζονται σε λείψανα ΠΕ οικισμού¹⁸⁷. Τα οικιστικά αυτά συγκροτήματα συνδέονται άμεσα με την εκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση (συγκρότημα ΙΙΙ), η οποία εκτείνεται σε έκταση άνω των 3.000 τ.μ., που αφορούσε το πρώτο στάδιο κατεργασίας λιναριού¹⁸⁸. Τα οικιστικά συγκροτήματα Ι και ΙΙ και η εργαστηριακή εγκατάσταση ΙΙΙ του Κοντοπήγαδου λειτουργούσαν ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο¹⁸⁹, και εγκαταλείφθηκαν στην ΥΕ ΙΙΓ Πρώιμη περίοδο, χωρίς ίχνη καταστροφής από σεισμό ή πυρκαγιά, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ακρόπολης Αθηνών και του Άγιου Κοσμά¹⁹⁰. Ενδείξεις κεραμικής παραγωγής προέρχονται από όλα τα συγκροτήματα, συνηγορώντας πως στο Κοντοπήγαδο λειτουργούσε κάποιο

¹⁸³ Google Earth Pro.

¹⁸⁴ Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012:147, Σχέδιο 2.

¹⁸⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:206, εικ. 4.

¹⁸⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:199.

¹⁸⁷ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:199-201; Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012:144.

¹⁸⁸ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:201-204.

¹⁸⁹ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:199.

¹⁹⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:208.

εργαστήριο κεραμικής ή/και περισσότερα από ένα, χωρίς όμως να είναι γνωστή η ακριβής θέση του(ς)¹⁹¹.

Τα οικιστικά κατάλοιπα του συγκροτήματος I καταλάμβαναν έκταση περίπου 930 τ.μ. Μελετήθηκε εκτενώς ο ανατολικός τομέας του συγκροτήματος αυτού, ο οποίος από Ν προς Β αποτελείται από τους χώρους/δωμάτια Ζ, ΣΤ, Α, Β, Δ, Ε, Γ, ΣΤ', Α', Γ'¹⁹² και μέρος του εξ Ανατολών περιβάλλοντος το συγκρότημα χώρου. Στο χώρο ΣΤ, βρέθηκε ανάμεσα στα μικροευρήματα του χώρου ένα εξάρτημα κεραμικού τροχού, πιθανόν για την περιστροφή του άξονα του τελευταίου (Εικόνα 12¹⁹³).

ΤΥΠΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΟΣ: Εξάρτημα περιστροφής άξονα κεραμικού τροχού (;).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Οικιστικό Συγκρότημα Ι, Χώρος ΣΤ.

ΣΧΗΜΑ: Ακανόνιστο.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική.

ΕΥΡΗΜΑ: Θραύσματα εξαρτήματος της περιστροφής άξονα κεραμικού τροχού¹⁹⁴.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Μεγάλη ποσότητα γραπτής λεπτής κεραμικής, από το στρώμα λιθολογήματος στο βόρειο τμήμα του χώρου ΣΤ. Λίγα όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και μαγειρικών σκευών, τόσο στο λιθολόγημα όσο και στον υπόλοιπο χώρο εκτός αυτού. Πλήθος δειγμάτων κεραμικής αποτυχημένων οπτήσεων με τη χαρακτηριστική υαλοποίηση στην επιφάνειά τους, αλλά και με παραμορφωμένο το

¹⁹¹ Πρώτα, ο Mommsen (2003:13-30) πρότεινε την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου κοντά στην Αθήνα, ενώ στο πλαίσιο της υπό εξέλιξης μελέτης από τους Κυλικογλου και Day για την κεραμική παραγωγή στην Αττική και τον Αργοσαρωνικό γενικότερα, έχει ήδη διατυπωθεί η υπόθεση για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην Αττική, Μαραμπέα 2010:215-234; Gilstrap et al. 2016:499-509.

¹⁹² Οι χώροι με κεφαλαία γράμματα είναι για το οικόπεδο Ατλάντικ και με τονισμένα κεφαλαία γράμματα για το οικόπεδο Σταυροπούλου, Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012:146, υποσημ. 14.

¹⁹³ Evelyn 2000:285, fig. 116.

¹⁹⁴ Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012:166. Η σπανιότητα εύρεσης εξαρτημάτων περιστροφής, σε αντίθεση με τους κεραμικούς δίσκους από σύνολα κεραμικής στην Κρήτη, επισημαίνεται ως ένδειξη ότι τα πρώτα θα ήταν κατασκευασμένα από φθαρά υλικά, όπως το ξύλο.

σχήμα τους έχουν βρεθεί τόσο στα οικιστικά συγκροτήματα Ι και ΙΙ, όσο και στο εργαστηριακό συγκρότημα ΙΙΙ¹⁹⁵ (Εικόνα 13¹⁹⁶).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Η εύρεση ενός τέτοιου αντικειμένου δεν είναι αρκετή για να χαρακτηρίσει τον χώρο, όπου βρέθηκε, ως κεραμικό εργαστήριο, αλλά σε συνδυασμό με το πλήθος δειγμάτων αποτυχημένων οπτήσεων κεραμικής, με τη χαρακτηριστική υαλοποίηση στην επιφάνειά τους, αλλά και με παραμορφωμένο σχήμα, συνηγορούν στην ύπαρξη εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ίσως στα Μάλια¹⁹⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Καζά-Παπαγεωργίου 2011, 197-274, Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012, 141-199.

¹⁹⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:205.

¹⁹⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:205, εικ. 3.

¹⁹⁷ Evely 2000:281, 286.

3.1.2. Η ΥΕ ΙΙΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

3.1.2.1. Κεντρική Ελλάδα

ΕΕ5: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνα 14¹⁹⁸)

ΘΕΣΗ: Καδμεία, Θήβα, Νομός Βοιωτίας.

Η Βοιωτία κατοικήθηκε πυκνά κατά την ΥΕΧ και διέθετε μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και είχε εύκολη πρόσβαση σε πηγές πρώτων υλών με δίκτυα επικοινωνίας σε στεριά και θάλασσα. Όσον αφορά την κεραμική παραγωγή στην περιοχή, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, αποκαλύφθηκαν σημαντικά υλικά κατάλοιπα ΥΕ ΙΙΙ εποχής, που μαρτυρούν μια βιοτεχνική δραστηριότητα, πλησίον του Παλαιού Καδμείου¹⁹⁹.

Το 1906, ο Αντώνιος Κεραμόπουλος παρατήρησε ότι η αυλή ενός σύγχρονου οικήματος στην οδό Πινδάρου, πλησίον της αγοράς, είχε ανασκαφεί. Εντόπισε όστρακα αγγείων και καμένες λίθους, και αμέσως ξεκίνησε σωστική ανασκαφή, η οποία έφερε στο φως τμήματα κτιρίου, με ανακτορικό χαρακτήρα, μυκηναϊκής εποχής²⁰⁰. Έγινε φανερό πως η «Οικία του Κάδμου» (Καδμείον), εκτεινόταν πέρα από τα όρια του ανεσκαμμένου οικοπέδου, κάτω από έναν αριθμό σύγχρονων οικιών στα βόρεια, νότια και πιθανότατα στα δυτικά κάτω από την αγορά. Το 1911 και 1912, απαλλοτριώθηκαν αρκετές ιδιοκτησίες στην περιοχή της αγοράς, και ο ανασκαφέας επιχείρησε να εντοπίσει τα δυτικά όρια της Καδμείας, τα οποία πράγματι εντοπίστηκαν²⁰¹. Αποκαλύφθηκε ένας τεράστιος τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και πέρα από αυτόν εκτεινόταν ένας υπαίθριος χώρος που χαρακτηρίστηκε ως αυλή, μέσα στην οποία βρέθηκε ένας κεραμικός κλίβανος, ακριβώς δίπλα από το Καδμείον²⁰². Πιο συγκεκριμένα, εφραπτόταν στη δυτική εξωτερική πλευρά του ανακτόρου, έξω από το δωμάτιο Π²⁰³.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): Ib.

¹⁹⁸ Κεραμόπουλος 1930:31, εικ. 1.

¹⁹⁹ Κεραμόπουλος 1911:143-152; 1912:85-87; Αραβαντινός 1996:266-267.

²⁰⁰ Dakouri-Hild 2005b:174.

²⁰¹ Dakouri-Hild 2005b:175.

²⁰² Dakouri-Hild 2005b:175.

²⁰³ Κεραμόπουλος 1911:143; Dakouri-Hild 2001:107.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΒ²⁰⁴.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Δυτικά του Παλαιού Καδμείου, στην συμβολή της οδού Πινδάρου και της ανωνύμου οδού με τα κρεοπωλεία. Εφάπτεται στη δυτική εξωτερική πλευρά του ανακτόρου, έξω από το δωμάτιο Π και εντός του χώρου που χαρακτηρίστηκε ως αυλή.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Η σήραγγα τροφοδότησης, ο θάλαμος θέρμανσης, τμήματα του τοιχίου και της εσχάρας στα ανατολικά, και τμήμα του θαλάμου όπτησης.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η σήραγγα τροφοδότησης, με προσανατολισμό Α-Δ, οριζόταν από δύο πλίνθινα τοιχία στα δυτικά.

Ο θάλαμος θέρμανσης ήταν κατασκευασμένος από λίθους. Υπήρχε ένα πλίνθινο τοιχίο, επικαλυμμένο με λευκό πηλό, με προσανατολισμό Α-Δ, το οποίο εφάπτόταν στον περιφερειακό τοίχο του κλιβάνου, διαιρώντας το εσωτερικό του σε δύο τμήματα. Το τοιχίο αυτό λειτουργούσε πιθανώς ως στήριγμα για την εσχάρα, η οποία δε σώζεται, εκτός από ένα τμήμα της στα ανατολικά, όπου σώζεται μια οπή εξαερισμού και δύο ακόμη οπές κατά το ήμισυ. Σώζεται τμήμα του θαλάμου όπτησης, σε ύψος 0,20 μ., κατασκευασμένος από πλίνθους, οι οποίες είχαν ελαφριά κλίση προς το εσωτερικό του θαλάμου, στοιχείο που παραπέμπει σε θολωτή ανωδομή.

Το εσωτερικό του κλιβάνου έφερε συνολικά επίχρισμα καλής ποιότητας λευκού πηλού, πιθανώς για θερμική μόνωση.

²⁰⁴ Ο κλίβανος ανήκει πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Διάφοροι μελετητές έχουν διατυπώσει τις δικές του απόψεις και κανένα βέβαιο συμπέρασμα δεν έχει διατυπωθεί σχετικά με τη χρονολογία του κλιβάνου. Από τη μία, οι Hector Catling και Anne Millett (1965:11) πιστεύουν ότι η καταστροφή της Οικίας προηγείται της κατασκευής του καμινιού. Αν ο κλίβανος χρησιμοποιούνταν την εποχή της καταστροφής της Οικίας ή νωρίτερα, είναι άγνωστο (Dakouri-Hild 2001:108). Από την άλλη, η Dakouri-Hild (2005b:185-186), χρονολογεί την κατασκευή «μετά τη κατασκευή του κτιρίου και πριν καταστραφεί». Η ίδια σε ένα άλλο άρθρο της (Dakouri-Hild 2005a:210), υποστήριξε πως την ΥΕ ΙΙΑ2-πρώιμη ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο λειτουργούσε στο ανάκτορο κεραμικό εργαστήριο και κλίβανος και πως καταστράφηκαν ταυτόχρονα την ΥΕ ΙΙΒ1. Ο Niemeier (1997:349) αναφέρεται σε έναν ΥΕ ΙΙΒ κλίβανο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 2,30 μ., Σωζόμενο Ύψος: 0,70 μ., Πλάτος ανοίγματος σήραγγας τροφοδότησης: 0,45 μ., Διαστάσεις τοιχίου: Μήκος: 1,25 μ., Πλάτος: 0,40 μ. Πλάτος σωζόμενης εσχάρας: 0,17 μ. Διάμετρος οπών εξαερισμού: 0,07 μ. Ύψος σωζόμενου θαλάμου όπτησης: 0,20 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Βρέθηκαν πολλά θραύσματα της πήλινης εσχάρας, καθώς και θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων και παραμορφωμένων στο σχήμα αγγείων από αποτυχημένες οπτήσεις.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Βόρεια του κλιβάνου εντοπίστηκε ελλειψοειδής κοιλότητα λαξευμένη στο φυσικό βράχο που περιείχε λευκό καθαρό πηλό, όμοιο με το επίχρισμα του κλιβάνου. Δυτικά του κλιβάνου αποκαλύφθηκε εκτεταμένη απόθεση στάχτης (4 μ.) και σε έναν κοντινό λάκκο αποθηκευμένοι σβώλοι πηλού²⁰⁵.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Ο τύπος του κλιβάνου είναι εκείνος του ανοδικού ρεύματος αέρα και σύμφωνα με τον Niemeier²⁰⁶ τον κατατάσσει στον τύπο 1, σύμφωνα με τον δική του κατάταξη κλιβάνων στη Μίλητο. Εικάζεται η ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ανάκτορο της Πύλου, ΒΑ τμήμα της ακρόπολης (Blegen and Lang 1960, 155), Οικόπεδο Μιχ. Σαράντη Βελεστίνο, (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-224).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κεραμόπουλος 1909, 57-63, 1911, 143, 148-149, Dakouri-Hild 2001, 107-108.

²⁰⁵ Κεραμόπουλος 1912:86; Κεραμόπουλος 1922-1924:29; Dakouri-Hild 2001:108 και υποσημείωση 141.

²⁰⁶ Niemeier 1997:349.

3.1.3. Η ΥΕ ΙΙΙΓ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

3.1.3.1. Θεσσαλία

ΕΕ6: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (;)/ΘΕΡΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

ΘΕΣΗ: Τζάνη Μαγούλα 2, Δήμος Σοφάδων, Νομός Καρδίτσας.

Στα πλαίσια της ανασκαφικής έρευνας το 2018, στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήρθαν στο φως έξι θερμικές κατασκευές²⁰⁷. Η θερμική Κατασκευή Ζ, μία εκ των δύο που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, σώζεται αποσπασματικά, δηλαδή εντοπίστηκε μόνο ένα τμήμα τοιχίου ή δύο τμήματα τοιχίων από καμένο πηλό που σχηματίζουν γωνία, πιθανώς τμήμα(τα) κεραμικού κλιβάνου.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός κλίβανος (;)/Θερμική Κατασκευή (Κατασκευή Ζ).

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): Ib (;)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: -

ΣΧΗΜΑ: Άγνωστο, ίσως ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ: Β-Ν.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Τμήμα τοιχίου σε σχήμα Γ ή δύο τμήματα τοιχίων που σχηματίζουν γωνία, πιθανώς τμήμα κεραμικού κλιβάνου.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Τα τοιχία είναι κατασκευασμένα από καμένο πηλό.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διαστάσεις σωζόμενου τοιχίου: Μήκος: 0,45 μ., Πλάτος: < 0,05 μ. και Ύψος: 0,16 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Γύρω από το/α σωζόμενο/α τοιχίο/α, εντοπίστηκαν ισχυρά ίχνη καύσεων και τμήματα πηλού, τα οποία ίσως ανήκαν στην ανωδομή του(ς). Στα

²⁰⁷ Βαϊοπούλου 2023:140 -145.

ΝΔ εντοπίσθηκε συγκέντρωση οστράκων με έντονα ίχνη καύσης, κυρίως χονδροειδή χειροποίητα αγγεία, αλλά και μερικά στιλβωμένα με μερικά να φέρουν ίχνη ερυθρής βαφής και ένα λευκή βαφή. Το τελευταίο θα μπορούσε να χρονολογήσει την κατασκευή στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Πιθανώς διαχωριστικό εσωτερικό τοιχίο του θαλάμου θέρμανσης. Εικάζεται η ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Μαρίας Βαϊοπούλου 2023, Τόμος Α, σελ. 140-145.

ΕΕ7: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνες 15²⁰⁸, 16²⁰⁹, 17²¹⁰)

ΘΕΣΗ: Οικόπεδο Μιχάλη Σαράντη, Ν/ΝΑ πλευρά Μαγούλας Μπακάλη, Βελεστίνο, Νομός Μαγνησίας.

Στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου, αναπτύχθηκε κατά την αρχαιότητα, ένας ακμαίος οικισμός, ο οποίος ταυτίστηκε με την πόλη των Φερών, μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της αρχαίας Θεσσαλίας²¹¹. Η ίδρυση του οικισμού τοποθετείται χρονικά στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής ή στην αρχή της Εποχής του Χαλκού, γύρω στο 3000 π.Χ. Πυρήνας αυτού του οικισμού είναι η «Μαγούλα Μπακάλη»²¹². Κατά την Μυκηναϊκή εποχή, ο οικισμός, κρίνοντας από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, κάλυπτε μια αρκετά εκτεταμένη περιοχή. Σε δύο ιδιωτικές εκτάσεις βρέθηκαν ενδείξεις για

²⁰⁸ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:217, εικ. 3.

²⁰⁹ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:216, εικ. 1.

²¹⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:218, εικ. 5.

²¹¹ Οι αρχαίες Φερές μνημονεύονται στην επική παράδοση ως μία από τις πόλεις που προσέφεραν στρατιωτικές δυνάμεις στην Τρωική εκστρατεία. «Ομηρος Β, στ. 711-715: Οἱ δὲ Φεράς ἐνέμοντο παρὰ Βοιβηΐδα λίμνην Βοίβην καὶ Γλαφύρας καὶ εὐκτιμένην Ἰαωλκόν, τῶν ἥρχ' Ἀδμήτιο φίλος παῖς ἑνδεκα νηῶν Εὐμηλος, τὸν ὑπ' Ἀδμήτῳ τέκε διὰ γυναικῶν Ἄλκηστις Πελίαο θυγατρῶν εἶδος ἀρίστη». <https://ecampusontario.pressbooks.pub/mycenaengreeceandhomericttradition/chapter/the-catalogue-of-the-ships-in-the-iliad/>.

²¹² Η μαγούλα κατοικείται από την αρχή της Χαλκοκρατίας ως και την Κλασική εποχή, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:215.

κεραμική παραγωγική δραστηριότητα, οι οποίες χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο²¹³.

Τον Ιούνιο του 1986²¹⁴ πραγματοποιείται μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στη ΝΑ γωνία του οικοπέδου του Μιχάλη Σαράντη, το οποίο βρίσκεται στην Ν/ΝΑ πλευρά της Μαγούλα Μπακάλης, και παλαιότερα είχε γίνει αποχωμάτωση σε αυτό το σημείο, κατά την διάρκεια εργασιών διάνοιξης δρόμου²¹⁵. Πριν ξεκινήσει η ανασκαφή, ο χώρος ισοπεδώθηκε και έφθασε σε βάθος 3 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους, ο οποίος περιείχε παχιές στρώσεις φερτού υλικού. Η δοκιμαστική τομή αρχικά είχε διαστάσεις μήκους 3 μ. και πλάτους 2,30 μ. και αργότερα επεκτάθηκε κατά 1,50 μ. μήκος και 2,30 μ. πλάτος, προς τα ΒΑ²¹⁶. Σε βάθος 3-4,60 μ. εντοπίστηκαν λιθосωροί, ωμοί και ψημένοι πηλοί σε ακανόνιστες θέσεις. Ανάμεσά τους βρέθηκαν όστρακα ΠΕΧ και ΜΕΧ, καθώς και μυκηναϊκά. Σε βάθος 4,60-4,70 μ., αποκαλύφθηκαν καλυπτήριες πλάκες τριών κιβωτιόσχημων τάφων με προσανατολισμό Α-Δ. Σε βάθος 4,80 μ. αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος, πάνω στην εσχάρα του οποίου πατούσαν οι τρεις τάφοι²¹⁷.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ ΗΑΣΑΚΙ (2002): Ib.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση²¹⁸.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: ΝΑ γωνία οικοπέδου²¹⁹.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Η σήραγγα τροφοδότησης, ο θάλαμος θέρμανσης, το ένα τρίτο περίπου της εσχάρας, το πλίνθινο τοιχίο που τη στήριζε και μικρό μέρος του θαλάμου όπτησης.

²¹³ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:215-224; Αραχωβίτη 1987:260-261.

²¹⁴ Ιντζεσίλογλου 1987:256-257.

²¹⁵ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:215.

²¹⁶ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:215.

²¹⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:215.

²¹⁸ Προσδιορίζεται από τη Mountjoy, από το 1130-1090 π.Χ. ή 1130-1070 π.Χ., όπως αναθεωρήθηκε από την ίδια. (Mountjoy 1986:9; 1988:1-37).

²¹⁹ Ιντζεσίλογλου 1987:257.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η σήραγγα τροφοδότησης, με προσανατολισμό Α-Δ, ήταν λιθόκτιστη με ελαφρά καμπύλα τοιχώματα που συνέκλιναν προς τα πάνω.

Ο θάλαμος θέρμανσης είναι λιθόκτιστος με μικρές και μετρίου μεγέθους πέτρες. Εσωτερικά τα τοιχώματά του πιθανόν καλύπτονταν από πηλό, όπως φαίνεται στο κατώτερο τμήμα του θαλάμου. Το δάπεδο του κλιβάνου καλυπτόταν επίσης από πηλό.

Στο εσωτερικό του κλιβάνου υπήρχε πλίνθινο ορθογώνιο τοίχιο, με προσανατολισμό Α-Δ, το οποίο εφapτόταν στον περιφερειακό τοίχο του κλιβάνου, διαιρώντας το εσωτερικό του σε δύο τμήματα. Επάνω στο τοίχιο στηριζόταν η πήλινη εσχάρα, η οποία βρέθηκε *in situ* στο ΝΔ τμήμα του κλιβάνου. Στο σωζόμενο τμήμα της, υπήρχαν τρεις οπές εξαερισμού, μία τέταρτη προς τα ΒΔ καταστράφηκε, ενώ η ύπαρξη μιας πέμπτης ήταν αμφίβολη. Νοτιοδυτικά του κλιβάνου, σώζεται ένα μικρό τμήμα του θαλάμου όπτησης.

Στα ΝΔ του θαλάμου θέρμανσης εντοπίστηκε τοίχος, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που ίσως λειτουργούσε ως ανάλημμα.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος στον άξονα Α-Δ: 1,60 μ., Σωζόμενο Ύψος: 0,65 μ. Συνολικό μήκος κλιβάνου με σήραγγα τροφοδότησης: 2,50 μ. Διαστάσεις σήραγγας τροφοδότησης: Μήκος: 0,80 μ., πλάτος προς την είσοδο του θαλάμου θέρμανσης: 0,60 μ. και πλάτος προς στην έξοδο: 0,75 μ. Πάχος τοίχου θαλάμου θέρμανσης: 0,20 μ. Διαστάσεις τοιχίου: Μήκος: 1,25 μ., Πλάτος: 0,32 μ., Ύψος: 0,54 μ. Πάχος εσχάρας: 0,12 μ. Διάμετρος οπών εξαερισμού: 0,10-0,12 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Ερευνήθηκε μόνο το βόρειο τμήμα του κλιβάνου. Βρέθηκαν τμήματα της εσχάρας, τμήματα της ανωδομής καθώς και των τοιχωμάτων του κλιβάνου. Περιείχε ακόμα οστά ζώων, πολλά μυκηναϊκά όστρακα και ένα τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου. Στον πυθμένα του θαλάμου υπήρχαν στρώματα καύσης²²⁰.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Στα Ν-ΝΔ, εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο πηλό, το οποίο πιθανώς σχετίζεται με την κεραμική παραγωγή.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Η παρουσία κεραμικού κλιβάνου και ενός διαμορφωμένου δαπέδου σε κοντινή απόσταση από αυτόν, μαρτυρούν πως κάποιο εργαστήριο κεραμικής λειτουργούσε στη θέση αυτή.

²²⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:217.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ανάκτορο της Πύλου, ΒΑ τμήμα της ακρόπολης (Blegen and Lang 1960, 155), Παλαιό Καδμείο, οδός Πινδάρου στη Θήβα, (Κεραμόπουλος 1911, 143, 148-149).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ιντζεσίλογλου 1987, 256-257, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-224.

3.1.3.2. Κεντρική Ελλάδα

ΕΕ8: ΔΕΞΑΜΕΝΗ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ (Εικόνα 18²²¹)

ΘΕΣΗ: Κύνος, Θέση Πύργος Λιβανάτες, Νομός Φθιώτιδας.

Στη ευρύτερη περιοχή των Λιβανάτων, και πιο συγκεκριμένα σε έναν χαμηλό παραθαλάσσιο λόφο στη θέση Πύργος, εντοπίζεται ο αρχαίος οικισμός του Κύνου, ο οποίος αποκαλύφθηκε το 1979²²² και αποτελούσε το επίνειο της Α. Λοκρίδας ή αλλιώς Οπούντιας Λοκρίδας²²³. Η τελευταία, καταλάμβανε περίπου τη σύγχρονη επαρχία της Λοκρίδας του νομού Φθιώτιδας. Η διερεύνηση ενός τμήματος του οικισμού κατέδειξε ότι η θέση χρησιμοποιήθηκε συνεχόμενα, από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3000-2800 π.Χ.) μέχρι και τους Βυζαντινούς χρόνους (5ος - 6ος αι. μ.Χ.), και η συστηματική ανασκαφή στη θέση αυτή μαρτυρά την αδιάλειπτη χρήση του χώρου²²⁴.

Το 1985²²⁵, στο ΒΔ τμήμα του λόφο, αποκαλύφθηκαν λείψανα προϊστορικού οικισμού και πιο συγκεκριμένα, δάπεδα ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου και κατά τόπους αρχαιολογικά κατάλοιπα που μαρτυρούν κάποια κεραμική εργαστηριακή δραστηριότητα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση και Ύστερη περίοδο²²⁶. Η αρίθμηση των φάσεων κατοίκησης του οικισμού ακολουθεί τη σειρά αποκάλυψης των αντίστοιχων οικοδομικών οριζόντων και για λόγους διευκόλυνσης της μελέτης έχουν χαρακτηριστεί με αραβικούς αριθμούς²²⁷. Ο ανασκαφικός ορίζοντας 7 αντιστοιχεί με ό,τι χαρακτηρίζεται ΥΕ ΙΙΙΓ

²²¹ Δακορώνια 1989, πίνακας 104β; Κουνουκλας 2011:75, fig. 40, αντίστοιχα.

²²² Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο ιδιώτη στο ΝΑ τμήμα του λόφου και εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα Μεσοελλαδικών χρόνων, Μυκηναϊκών και Υστερορωμαϊκών χρόνων, Δακορώνια 1979:186-187. Ωστόσο, εξαιτίας των διαταραγμένων επιχώσεων του οικοπέδου, η διερεύνηση του αρχαίου οικισμού έγινε στο ΒΔ τμήμα του λόφου, όπου ανασκάπτεται συστηματικά το 1985, Δακορώνια 1985:173.

²²³ Ο Κύνος αναφέρεται από τον Όμηρο, ως μια από τις πόλεις της ανατολικής Λοκρίδος, που μετείχαν στην Τρωική εκστρατεία, Όμηρος Β, στ. 531-533: οἱ Κῦνόν τ' ἐνέμοντ' Ὀπέντ᾽α τε Καλλίαρόν τε Βῆσσαν τε Σκάρφην τε καὶ Αὐγείας ἐρατεινὰς Τάρφην τε Θρόνιον τε Βοαγρίου ἄμφι ῥέεθρα.
<https://ecampusontario.pressbooks.pub/mycenaeangreeceandhomerictadition/chapter/the-catalogue-of-the-ships-in-the-iliad/>.

²²⁴ Κουνούκλας 2015:829.

²²⁵ Δακορώνια 1985:173.

²²⁶ Mommsen et al. 2001:346.

²²⁷ Κουνούκλας 2015:829.

Μέση περίοδος²²⁸ (Εικόνα 19²²⁹). Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα τεσσάρων διαφορετικών κτιρίων (Ο10, Ο11, Ο12, Ο13) που χωρίζονται μεταξύ τους με στενούς δρόμους (ΔΡΙΙ, ΔΡΙΙΙ, ΔΡΙV)²³⁰. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, τα οικοδομήματα της φάσης Κύνος 7 διέθεταν δύο ορόφους, όπου ο κατώτερος χρησιμοποιούταν κυρίως για την αποθήκευση γεωργικών προϊόντων, ενώ ο υπερκείμενος αποτελούσε το χώρο κατοίκησης και οικοτεχνικής παραγωγής²³¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα σύνολα μεγάλων αποθηκευτικών πύλων, καθώς και αμφορείς και υδρίες, που αποκαλύφθηκαν μαζί τους. Σε ορισμένους πύλους διατηρούνταν ακόμη σπόροι δημητριακών και οσπρίων²³² (π.χ. Τομή ΕΚ²³³).

Το 1989²³⁴ και το 1993²³⁵ σε δύο τομές (Τομή Β και Η αντίστοιχα) αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα που μαρτυρούν την λειτουργία κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή. Στην πρώτη, εντοπίστηκε μια δεξαμενή καθίζησης πηλού.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Δεξαμενή καθαρισμού πηλού.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Νότια της Τομής Β και ΒΑ του λακκοειδή τάφου.

ΣΧΗΜΑ: Ορθογώνιο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ: Β-Ν.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η δεξαμενή έχει λαξευθεί στο φυσικό υπέδαφος και διαθέτει τοιχώματα καλυμμένα με σκληρό πηλό.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Ύψος τοιχωμάτων περίπου 0,10 μ.²³⁶

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Καθαρό μαλακό χώμα χωρίς κεραμική, επάνω σε στρώμα από πολύ μικρά χαλίκια (ιζήματα).

²²⁸ Κουνούκλας 2015:829.

²²⁹ Κουνούκλας 2015:835 εικ. 1.

²³⁰ Κουνούκλας 2015:829.

²³¹ Κουνούκλας 2015:830.

²³² Κουνούκλας 2015:830.

²³³ Δακορώνια 1989:171.

²³⁴ Δακορώνια 1989:171-172.

²³⁵ Δακορώνια 1993:218-219.

²³⁶ Kounouklas 2011:72.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Στη ΝΔ γωνία της κατασκευής εντοπίστηκε ορθογώνιος λακκοειδής τάφος με οστά ενήλικου ατόμου, σε πλάγια συνεσταλμένη στάση και χωρίς κτερίσματα²³⁷.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Η παρουσία μιας τέτοιας κατασκευής παραπέμπει ίσως στην ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ζώμινθος στην Κρήτη (Σακελλαράκης 1988, 168-169).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δακορώνια 1989, 171-172, Κουνούκλας 2015, 829-839.

ΕΕ9: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνα 20²³⁸)

ΘΕΣΗ: Κύνος, Θέση Πύργος Λιβανάτες, Νομός Φθιώτιδας.

Το 1993²³⁹, στην Τομή Η, αποκαλύφθηκε αρχαιολογικό κατάλοιπο κεραμικού εργαστηρίου της ευρύτερης περιοχής, ένα τμήμα κεραμικού κλιβάνου (δάπεδο και πιθανώς εσχάρα).

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): -

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Τομή Η.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ακανόνιστο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Δάπεδο κεραμικού κλιβάνου. Φέρει οπές εξαερισμού και ίσως πρόκειται για την εσχάρα²⁴⁰.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Δάπεδο και εσχάρα από πηλό.

²³⁷ Ίσως, πρόκειται για τάφο κεραμέα, όπως και στο Διμήνι Θεσσαλίας, στο οικόπεδο Τσακανίκα, όπου είχε βρεθεί παρόμοιος, βλ. παραπάνω ΕΕ1.

²³⁸ Δακορώνια 1993, Πίνακας 70γ; 2015:848, εικ. 11, αντίστοιχα.

²³⁹ Δακορώνια 1993:218-219.

²⁴⁰ Δακορώνια 2015:844.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μήκος: 1,50 μ, Πλάτος: 1 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Στην κατασκευή αυτή εδραζόταν ΥΕ ΙΙΙΓ τοίχος μεταγενέστερου κτιρίου. Εκατέρωθεν του κλιβάνου αποκαλύφθηκαν διάφορα αποσπασματικά θεμέλια τοίχων από αργολιθοδομή, το κάτω μέρος οξυπύθμενων χειροποίητων πίων στερεωμένων στο έδαφος, σωροί άψητων πηνίων με ισχυρά ίχνη καύσης (ίσως στηρίγματα για την όπτηση αγγείων²⁴¹) και αποτυχημένη κεραμική από την όπτηση.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Η παρουσία αυτών των στοιχείων μαρτυρούν πως κάποιο οργανωμένο εργαστήριο κεραμικής βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δακορώνια 1993, 218-219.

ΕΕ10: ΤΜΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΟΥ ΤΡΟΧΟΥ (Εικόνα 21²⁴²)

ΘΕΣΗ: Κύνος, Θέση Πύργος Λιβανάτες, Νομός Φθιώτιδας.

Ο οικισμός της φάσης 7 καταστράφηκε από σεισμό και αμέσως ανοικοδομείται. Ο ανασκαφικός ορίζοντας 6 αντιστοιχεί με ό,τι χαρακτηρίζεται ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη περίοδος. Στην φάση Κύνος 6 ανήκουν δύο κτίρια (Ο8 και Ο9) εκατέρωθεν ενός δρόμου (ΔΡΙ) (Εικόνα 22²⁴³). Διέθεταν οργανωμένους χώρους αποθήκευσης, παρακείμενους στους χώρους ενδιαίτησης. Παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τον τρόπο δόμησης, τις κατόψεις και τον προσανατολισμό με την φάση Κύνος 7. Ωστόσο, μια αξιοσημείωτη

²⁴¹ Επικρατεί μια αντιγνωμία ως προς την χρήση των πηνίων. Στη θέση Κύνος έχουν εντοπισθεί συνολικά 681 πήλινα πηνία σε διάφορες φάσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, κατασκευασμένα από χονδροειδή πηλό, είναι κακοψημένα, διαλύονται πολύ εύκολα και εμφανίζονται σε διάφορα μεγέθη και βάρος. Ο Πέτρος Κουνούκλας υποστηρίζει πως σχετίζονται με την υφαντική τέχνη, μία και από τις επικρατούσες απόψεις, ενώ η Φανούρια Δακορώνια και ο συντηρητής της ανασκαφής της θέσης, Χρήστος Βαποράκης, υποστηρίζουν πως τα αντικείμενα αυτά πλάθονταν κατά χώραν με σκοπό να φράζουν, όπου ήταν αναγκαίο, τους αεραγωγούς των κεραμικών κλιβάνων, προκειμένου να ρυθμιστεί η θερμοκρασία όπτησης ή/και παράλληλα λειτουργούσαν ως στηρίγματα των αγγείων εντός του κλιβάνου. Δακορώνια 2015:844.

²⁴² Δακορώνια 2015:847, εικ. 2α.

²⁴³ Κουνούκλας 2015:835, εικ. 2.

διαφοροποίηση, είναι εκείνη της απουσίας διώροφων οικοδομημάτων, χωρίς να είναι γνωστά τα αίτια αυτής της αλλαγής στην αρχιτεκτονική²⁴⁴.

ΤΥΠΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΟΣ: Κεραμικός Δίσκος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΓ Ύστερη.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: -

ΣΧΗΜΑ: Μηνοειδές/Ημικυκλικό.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική.

ΕΥΡΗΜΑ: Τμήμα πήλινου δίσκου κεραμικού τροχού²⁴⁵. Κατασκευασμένος από σκληρό, χονδροειδή πηλό και διατηρεί στις δύο όψεις του ομόκεντρα ίχνη χρήσης. Η περιφέρειά του είναι αδροκομμένη, ίσως επειδή το αντικείμενο βρισκόταν σε δεύτερη χρήση.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 0,21 μ., Πάχος: 0,015 μ.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Οικοδομικά κατάλοιπα της φάσης Κύνος 6.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Πιθανώς ήταν επίπεδος και στερεωνόταν πάνω σε μία στρώση πηλού στην κεφαλή του τροχού. Ένας τέτοιος δίσκος πιθανόν συνδέεται και με την κατασκευή χειροποίητων αγγείων, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σαν βάση πάνω στην οποία κατασκευάζεται σταδιακά το αγγείο, και με αυτή μεταφέρεται ακολούθως στο χώρο στεγνώματος των κεραμικών²⁴⁶. Η παρουσία του μαρτυρά πως η κεραμική παραγωγή συνεχίστηκε και αυτήν την περίοδο και πως κάποιο οργανωμένο εργαστήριο κεραμικής βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Αντίστοιχα ευρήματα ΠΜ και ΜΜ εποχής από την Κρήτη, Evely 1988b, 88-89, 96.

²⁴⁴ Κουνούκλας 2015:831.

²⁴⁵ Ο τροχός του κεραμέα, σύμφωνα με τους Evely and Morrison 2010:283, αποτελείται από: α) τη κεφαλή, η οποία είναι επίπεδη στη μία πλευρά και από την άλλη έχει χαραγμένη μια μεγάλη εγκοπή, β) έχει μία κεραμική υποστήριξη, γ) έχει έναν ή περισσότερους κεραμικούς δίσκους, δ) έχει μια υποδοχή στροφέα, η οποία είναι είτε αυλάκωση στον φυσικό βράχο είτε, πιο συχνά, λίθινοι στροφείς τοποθετούνται πάνω ή μέσα στο πάτωμα και ε) ένυδρη άργιλος χρησιμοποιείται ως διαχωριστικό ανάμεσα στα κεραμικά μέρη.

²⁴⁶ Βλ. Evely 1988b:83-126; Evely 2000:269-286 για τύπους κεραμικών τροχών και Evely 2000:285, fig. 116 για αναπαράσταση κεραμικού τροχού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δακορώνια 2015, 841-842.

ΕΕ11: ΤΜΗΜΑ ΚΕΡΑΜΙΚΟΥ ΤΡΟΧΟΥ (Εικόνα 23²⁴⁷)

ΘΕΣΗ: Κύνος, Θέση Πύργος Λιβανάτες, Νομός Φθιώτιδας.

ΤΥΠΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΟΣ: Κεραμικός Δίσκος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΙΓ΄Υστερη.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: -

ΣΧΗΜΑ: Μηνοειδές/Ημικυκλικό. Η άνω επιφάνεια επιπεδόκυρτη.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική/Κατά το ήμισυ.

ΕΥΡΗΜΑ: Τμήμα βάσης αγγείου σε δεύτερη χρήση ως δίσκος κεραμικού τροχού. Κατασκευασμένος από καθαρό και σκληρό πηλό.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 0,13 μ., Πάχος στο κέντρο: 0,013 μ.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Οικοδομικά κατάλοιπα της φάσης Κύνος 6.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Πρόκειται για δακτυλιόσχημη βάση ενός μεγάλου αγγείου, το οποίο είτε καταστράφηκε, είτε απέτυχε στην όπτηση, και έτσι η βάση του λειάνθηκε κατά την περιφέρεια και επαναχρησιμοποιήθηκε ως δίσκος κεραμικού τροχού. Η παρουσία του, σε συνδυασμό με το ΕΕ9, μαρτυρούν πως κάποιο οργανωμένο εργαστήριο κεραμικής βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δακορώνια και Κουνούκλας 2012, 1172, Δακορώνια 2015, 841-842.

²⁴⁷ Δακορώνια 2015:847, εικ. 2β; Δακορώνια και Κουνούκλας 2012:1176, εικ. 6.

3.1.4. ΠΙΘΑΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

3.1.4.1. Θεσσαλία

ΕΕ12: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ/ΘΕΡΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ (;)

ΘΕΣΗ: Οικόπεδο Καραμπερόπουλου, δεξιά της εισόδου στην πόλη του Βελεστίνου, Βελεστίνο, Νομός Μαγνησίας (Εικόνα 24²⁴⁸).

Στη περιοχή του Βελεστίνου, στην είσοδο σχεδόν της πόλης στα δεξιά, στο οικόπεδο ενός ιδιώτη, του Δημήτρη Καραμπερόπουλου, αποκαλύφθηκε, με αφορμή την εκσκαφή βόθρου, αρχαίος τοίχος με γωνιόλιθους, καθώς και στρώμα μυκηναϊκής εποχής²⁴⁹. Εξαιτίας του ενδιαφέροντος που παρουσίασε η εμφάνιση του μυκηναϊκού στρώματος σε αυτή τη περιοχή της αρχαίας πόλης, η ανασκαφή επεκτάθηκε στο διαθέσιμο χώρο του οικοπέδου μετά από συνεννόηση με τον ιδιοκτήτη. Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων, δαπέδων και κατασκευών, καθώς και τμήμα δρόμου, που ανήκαν σε έξι επάλληλες οικοδομικές φάσεις και χρονολογούνται από την ελληνιστική μέχρι την μυκηναϊκή εποχή. Το φυσικό έδαφος εμφανίστηκε σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια. Κατά την έρευνα σε βάθος, αποκαλύφθηκε ένα κλασικό κτίριο, από το οποίο σώζονται δύο τοίχοι με επιμελημένη τοιχοδομία. Κατόπιν, εμφανίστηκε ένας μυκηναϊκός τοίχος, κάτω από τους κλασικούς, που σχημάτιζε γωνία με άλλο τοίχιο. Από την κεραμική χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ φάση. Ακριβώς σε επαφή με τους μυκηναϊκούς τοίχους βρέθηκε μια τετράπλευρη κατασκευή, που πιθανόν σχετίζεται με την κεραμική παραγωγή.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος/Θερμική Κατασκευή (;).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ.

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Σε επαφή με πρώιμο κλασικό κτίριο.

ΣΧΗΜΑ: Ορθογώνιο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ: -

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Τα τρία τέταρτα τετράπλευρης θερμικής κατασκευής/κλιβάνου (;).

²⁴⁸ Ευσταθίου 2014:176, εικ. 1.

²⁴⁹ Αραχωβίτη 1987:260.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Τετράπλευρη κατασκευή που εφάπτεται σε δύο τοίχους που σχηματίζουν γωνία.

Αποτελείται από δύο στενές και δύο μακριές πλευρές. Έχει λαξευθεί στο φυσικό έδαφος, ενώ τα τοιχώματά της, τα οποία είναι κτισμένα με χονδροειδή πηλό, έχουν υποβληθεί σε υψηλές θερμοκρασίες. Ήταν πιθανώς στεγασμένη.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μήκος: 1,95 μ., Πλάτος: 1,08 μ., Ύψος: 1,20 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Μυκηναϊκή κεραμική ΥΕ ΙΙΑ περιόδου. Στον πυθμένα βρέθηκε παχύ στρώμα καύσης.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Επιχώσεις της Μυκηναϊκής περιόδου.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Δεν έχει ακόμα προσδιορισθεί με βεβαιότητα ο χαρακτήρας της κατασκευής. Πιθανόν σχετίζεται με την κεραμική παραγωγή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ίσως, τετράπλευρη κατασκευή (Α) στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2, Καρδίτσα (βλ. πιο κάτω ΕΕ14).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αραχωβίτη 1987, 260-261.

3.1.5. ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

3.1.5.1. Θεσσαλία

ΕΕ13: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΑΙΒΑΝΟΣ

ΘΕΣΗ: Θέση Κάστρο-Παλιά, Βόλος, Νομός Μαγνησίας.

Στον χαμηλό λόφο²⁵⁰, στη σημερινή θέση Κάστρο στα Παλιά (στη δυτική είσοδο της σύγχρονης πόλης του Βόλου) εντοπίσθηκαν λείψανα μυκηναϊκού οικισμού, ο οποίος ιδρύθηκε στα τέλη του 15ου αι. π.Χ.²⁵¹ και κατοικήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ώριμης μυκηναϊκής περιόδου. Τα ευρήματα, ωστόσο, δεν μελετήθηκαν ποτέ συστηματικά, ούτε δημοσιεύθηκαν πλήρως. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως στην βιβλιογραφία η θέση αυτή συχνά αναφέρεται με τον όρο «Ιωλκός», από τους Χρήστο Τσουντα²⁵², Απόστολο Αρβανιτόπουλο²⁵³ και ο Δ. Θεοχάρη²⁵⁴, και πιο πρόσφατα από τους σύγχρονους ανασκαφείς, όπως Ευαγγελία Σκαφιδά, Άρτεμις Καρναβά κ.ά.²⁵⁵. Ωστόσο, το τοπωνύμιο «Ιωλκός» χρησιμοποιήθηκε και στις δημοσιεύσεις του Διμηνίου, όπου η ανασκαφείας του μυκηναϊκού οικισμού, Αδρύμη-Σισμάνη, ταυτίζει τη θέση με την “ἐϋκτιμένην” πόλη του Ομήρου²⁵⁶. Σημαντικά θεωρούνται, τα ευρήματα δύο πινακίδων σε Γραμμική Β γραφή²⁵⁷, τα οποία εντοπίστηκαν στις παλαιότερες ανασκαφές του Θεοχάρη²⁵⁸. Αποτελούν σημαντικά τεκμήρια διοικητικών

²⁵⁰ Ο λόφος των Παλαιών είναι ανθρωπογενές, γεωμορφολογικό έξαρμα, το οποίο σήμερα, μετά από αλληπάλληλες διαμορφώσεις και αποχωματώσεις κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, διατηρείται σε έκταση 250 στρέμματα. Οι επιχώσεις του έχουν πάχος 12 μ. περίπου και είναι αποτέλεσμα συνεχούς κατοίκησής του από την 3η χιλιετία π.Χ. έως σήμερα, Σκαφιδά κ.ά. 2018:65.

²⁵¹ Την ίδια περίοδο, είχε ιδρυθεί και ο μυκηναϊκός οικισμός στο Διμήνι.

²⁵² Τσουντας 1900:72-73.

²⁵³ Αρβανιτόπουλος 1909:155-162.

²⁵⁴ Θεοχάρη 1961:51.

²⁵⁵ Σκαφιδά κ.ά. 2015.

²⁵⁶ Πιο πρόσφατα: Αδρύμη-Σισμάνη 2014a; 2014b. Όμηρος Β, στ. 712: καὶ ἐϋκτιμένην Ἰαωλκόν.

²⁵⁷ Stamatopoulou 2010-2011:77-78; Stamatopoulou 2011-2012:75.

²⁵⁸ Ένα ερευνητικό, διεπιστημονικό πρόγραμμα ξεκίνησε το 2009 υπό την εποπτεία της Ε. Σκαφιδά με τίτλο «Η θέση της ύστερης εποχής Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά στο μυχό του Παγασητικού». Αυτό εστιάζει στην τελική μελέτη και δημοσίευση των προκαταρκτικών πορισμάτων της έρευνας των Δ. και Μ. Θεοχάρη, στο πλαίσιο των νέων δεδομένων της έρευνας του μυκηναϊκού πολιτισμού και της εξέλιξης των γεωφυσικών, βιοαρχαιολογικών και αρχαιομετρικών εν γένει επιστημών.

πρακτικών στη ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας, καθιστώντας τον οικισμό στο Κάστρο-Παλαιά πιθανόν διοικητικό κέντρο ενός άγνωστου ακόμη μυκηναϊκού βασιλείου²⁵⁹. Ίσως, το ανακτορικό κέντρο της Θεσσαλίας εντοπίζεται στη θέση αυτή, εφόσον η ύπαρξη διοικητικών αρχείων σε Γραμμική Β αφορούν αποκλειστικά τα ανακτορικά οικονομικά συστήματα.

Το 1961²⁶⁰, λοιπόν, κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στην αρχαία Ιωλκό από τον Θεοχάρη, στον παρακείμενο από το μυκηναϊκό «ανάκτορο» τομέα της στρωματογραφικής τομής, αποκαλύφθηκαν κτίρια, μικρού κυρίως μεγέθους, ευθύγραμμης κάτοψης (με εξαίρεση έναν αψιδωτό τοίχο, που μάλλον ανήκε σε έναν βοηθητικό χώρο), και χρονολογούνται την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (περίπου 1425-1150 π.Χ.). Σε αυτές τις οικιστικές εγκαταστάσεις, πιθανώς, κατοικούσαν τεχνίτες. Αποκαλύφθηκαν ενδείξεις κεραμικής παραγωγής και πιο συγκεκριμένα ένας κεραμικός κλίβανος, μαρτυρώντας έτσι την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου στην περιοχή. Ωστόσο, έγινε μια σύντομη αναφορά στην ύπαρξή του και δεν αναφέρονται από τον ανασκαφέα περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με το μέγεθός του ή τη χρονολογία του, ούτε υπάρχει κάποια σχεδιαστική αναπαράστασή του²⁶¹. Πιθανότατα, ο κεραμικός κλίβανος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, όπως και τα κτίρια της στρωματογραφικής τομής.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): -

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ (;).

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Πλησίον μυκηναϊκού «ανακτόρου» στον τομέα της στρωματογραφικής τομής.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

²⁵⁹ Λίγες μυκηναϊκές θέσεις, μέχρι σήμερα, του ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί με ανάλογα ευρήματα, π.χ. Θήβα Βοιωτίας, Μυκήνες και Τίρυνθα Αργολίδας, Πύλος Μεσσηνίας, Χανιά και Κνωσός Κρήτης.

²⁶⁰ Θεοχάρης 1961:53.

²⁶¹ «Κατοικούνταν από απλούς ανθρώπους, κυρίως τεχνίτες, το οποίο συνάγεται από πολλές ενδείξεις (κεραμικός κλίβανος, χοάνη χαλκουργική, τεμάχια άμορφα χαλκού κλπ.)», Θεοχάρης 1961:54.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: -

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: -

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: -

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Κτίρια μικρού μεγέθους ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΓ περιόδου.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: -

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Θεοχάρης 1961, 51-60.

ΕΕ14: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (;)/ΘΕΡΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

ΘΕΣΗ: Τζάνη Μαγούλα 2, Δήμος Σοφάδων, Νομός Καρδίτσας.

Στα πλαίσια μικρής σε έκταση ανασκαφικής έρευνας το 2018, στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήρθαν στο φως έξι θερμικές κατασκευές²⁶². Η θερμική Κατασκευή Α, ορθογώνιας κάτοψης, δεν χρονολογείται από την ανασκαφεία, αλλά μια πιθανή χρονολόγηση θα μπορούσε να κυμαίνεται από την ΥΕ ΙΙΑ2 ως ΥΕ ΙΙΓ περίοδο, κρίνοντας από την χρονολόγηση ορισμένων θερμικών κατασκευών (Κατασκευές Ε και Ζ) και ενός αρχιτεκτονικού κτιριακού καταλοίπου (τοίχος 2).

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος (;)/Θερμική Κατασκευή (Κατασκευή Α).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΓ (;).

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: -

ΣΧΗΜΑ: Ορθογώνιο.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ: Β-Ν.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Αποσπασματική.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: -

²⁶² Βαϊοπούλου 2023:140 -145.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η Κατασκευή Α ήταν κατασκευασμένη με περιχέιλωμα από κίτρινο και φαιό πηλό. Εδράζεται σε στρώση τεφρού χώματος, με ίχνη κιτρινωπού-γκρίζου πηλού και ίχνη καύσης.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μήκος: 1,20 μ. (Β-Ν), Πλάτος: 1,10 μ. (Α-Δ) και Ύψος: 0,12 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: -

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Είναι παρόμοια με την τετράπλευρη κατασκευή που βρέθηκε στο Βελεστίνο (Οικ. Καραμπερόπουλου) και πιθανόν σχετίζεται με κάποιο κεραμικό εργαστήριο στην ευρύτερη περιοχή.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: (Ίσως) τετράπλευρη κατασκευή στο Βελεστίνο, (Αραχωβίτη 1987, 206-261).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Μαρίας Βαϊοπούλου 2023, Τόμος Α, σελ. 140-145.

3.1.5.2. Κεντρική Ελλάδα

ΕΕ15: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνα 25²⁶³)

ΘΕΣΗ: Ναός Ίσιδας, ΝΑ Αρχαίας Ερέτριας, Νομός Εύβοιας.

Στην Ερέτρια της Εύβοιας έχουν ανακαλυφθεί σημαντικά αρχαιολογικά δεδομένα της Εποχής του Χαλκού κατά τις ανασκαφικές έρευνες της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, και από πολλά άλλα διεπιστημονικά προγράμματα. Ενδείξεις για κεραμική παραγωγή κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο είναι σπάνιες. Πιο συγκεκριμένα, δύο κεραμικοί κλίβανοι²⁶⁴ έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή, οι οποίοι λόγω του σχήματός τους ομοιάζουν αρκετά με αντίστοιχους κλιβάνους της ΥΕ ΙΙΙ εποχής. Όμως, λόγω των δυσμενών στρωματογραφικών συνθηκών δεν είναι δυνατή η χρονολόγησή τους. Το 1915, στην ανασκαφή του Ισείου στην Ερέτρια²⁶⁵, αποκαλύφθηκε δυτικά του συγκροτήματος κτιρίων, βόρεια του ναού της Ίσιδας, λείψανα της υποδομής ενός καμινιού «πρωτόγονου» (πιθανόν κεραμικός κλίβανος)²⁶⁶.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): Ια.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ (;).

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Δυτικά συγκροτήματος κτιρίων, βόρεια του ναού της Ίσιδας.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Α-Δ.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Σήραγγα τροφοδότησης, θάλαμος θέρμανσης, κεντρικό τοιχίο (πεσσός).

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η σήραγγα τροφοδότησης και τα τοιχώματά του θαλάμου θέρμανσης ήταν πλίνθινα, όπως και το κεντρικό τοιχίο στο εσωτερικό του κλιβάνου που λειτουργούσε ως στήριγμα για την εσχάρα, η οποία δε διατηρείται. Εσωτερικά τα

²⁶³ Παπαδάκης 1915:115, εικ. 4.

²⁶⁴ Παπαδάκης 1915:131; Touchais 1981:847, 850. Catling 1981-82:18; Tuor 1981:83-84; Touchais 1982:597; Tuor 1982:158-160.

²⁶⁵ Παπαδάκης 1915:131.

²⁶⁶ Παπαδάκης 1915:131.

τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης ήταν καλυμμένα με παχύ στρώμα πηλού, όπως και το δάπεδο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 0,57 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: -

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης από χονδροειδή πηλό.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Ομοιάζει αρκετά με τους κλίβανους της YEX που είχαν το ίδιο σχήμα και στο εσωτερικό τους τοιχίο (Τύπος Ib κατά τη Hasaki 2002, 156).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ανάκτορο της Πύλου ΒΑ τμήμα της ακρόπολης (Blegen and Lang 1960, 155), Οικόπεδο Μιχ. Σαράντη Βελεστίνο (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-224), Παλαιό Καδμείο, οδός Πινδάρου στη Θήβα, (Κεραμόπουλος 1911, 143, 148-149).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παπαδάκης 1915, 128-131.

ΕΕ16: ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ (Εικόνες 26²⁶⁷, 27²⁶⁸)

ΘΕΣΗ: Οικόπεδο Βουρατσά, ΒΑ της αρχαίας Αγοράς, Ερέτρια, Νομός Εύβοιας.

Το 1980²⁶⁹, ΒΑ της Αρχαίας Αγοράς,, στο οικόπεδο του ιδιώτη Βουρατσά πραγματοποιήθηκε ανασκαφή από Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή. Στον ανασκαφικό τομέα G10-1, βόρεια του οικοπέδου άρχισε να αποκαλύπτεται ένας καλοδιατηρημένος κεραμικός κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Κεραμικός Κλίβανος.

ΤΥΠΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ ΚΑΤΑ HASAKI (2002): Ia.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: ΥΕ (;).

ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ: Τομέας G10-1, βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

²⁶⁷ Tuor 1981:84, Abb. 8.

²⁶⁸ Touchais 1981:598, Fig. 121, 119, αντίστοιχα.

²⁶⁹ Touchais 1981:847, 850, 1981, 597. Catling 1981-82:18. Tuor 1981, 83-84, 1982, 158-160.

ΣΧΗΜΑ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Ελλειψοειδές.

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΥ: Β-Ν.

ΤΙ ΣΩΖΕΤΑΙ: Σήραγγα τροφοδότησης, θάλαμος θέρμανσης, κεντρικός πεσσός, εσχάρα και θάλαμος όπτησης.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ: Η σήραγγα τροφοδότησης σώζεται στα νότια του κλιβάνου.

Ο θάλαμος θέρμανσης πιθανόν ήταν υπόγειος (λάκκος), διαμέτρου 1 μ. Τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης είναι κατασκευασμένα με μικρούς λίθους και πηλό. Η είσοδος του οριζόταν από τρεις επίπεδες ασβεστολιθικές πλάκες και έκλεινε με μεγάλο ογκόλιθο. Ένας κεντρικός πεσσός, στο εσωτερικό του κλιβάνου, λειτουργούσε ως στήριγμα για την εσχάρα και ήταν κατασκευασμένος με πλίνθους. Η εσχάρα είναι πλήρως, φέρει πλήθος διαμπερών οπών, διαμέτρου 0,03-4 μ. και σώζεται σχεδόν ολόκληρη. Ο θάλαμος όπτησης σώζεται εν μέρει, δεν ξεπερνά το 1 μ. σε ύψος και ίσως τα τοιχώματά του είχαν κατασκευασθεί με τον ίδιο τρόπο που είχαν κατασκευασθεί και τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης, δηλαδή με μικρού μεγέθους λίθους.

Εξωτερικά ο κλίβανος ήταν καλυμμένος με ασβεστοκονίαμα.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Διάμετρος: 1 μ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Στον πυθμένα του θαλάμου θέρμανσης εντοπίστηκε στρώμα στάχτης και τμήματα απανθρακωμένου ξύλου, πάχους 0,07-0,10 μ.²⁷⁰.

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ: Αποθήκη με σιτηρά και όσπρια.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ: Το δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης βρισκόταν κάτω από τον υδροφόρο ορίζοντα και σε συνδυασμό με τις καιρικές συνθήκες, την επόμενη χρονιά, ο κλίβανος αποσπάστηκε από τον χώρο και μεταφέρθηκε στο μουσείο της Ερέτριας, όπου και αποκαταστάθηκε. Οι δυσμενείς στρωματογραφικές συνθήκες του κλιβάνου, δεν επιτρέπουν την χρονολόγησή του. Χρονολογείται από τους μελετητές την ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ Ι περίοδο, λόγω των αρχιτεκτονικών καταλοίπων αυτής της περιόδου²⁷¹. Ομοιάζει, όμως, αρκετά με την τυπολογία των κλιβάνων της ΥΕΧ και ίσως σχετίζεται με κάποιο κεραμικό εργαστήριο στην ευρύτερη περιοχή.

²⁷⁰ Λήφθηκαν δείγματα άνθρακα 14 για να χρονολογηθεί ο κλίβανος.

²⁷¹ Tuor 1981:83-84; 1982:158-160; Charalambidou et al. 2016:530-535.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ: Ανάκτορο της Πύλου ΒΑ περιοχή της ακρόπολης (Blegen and Lang 1960, 155), Οικόπεδο Μιχ. Σαράντη Βελεστίνο (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-224), Παλαιό Καδμείο, οδός Πινδάρου στη Θήβα, (Κεραμόπουλος 1911, 143, 148-149).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Touchais 1981, 847, 850, 1982, 597, Catling 1980-81, 8, 1981-82, 18, Tuor 1981, 83-84, 1982, 158-160.

Κεφάλαιο 4. Οικονομία και Κοινωνία

4.1. Το Μυκηναϊκό οικονομικό σύστημα

Η μυκηναϊκή οικονομία έχει ευρέως μελετηθεί πάνω από έναν αιώνα και οι περισσότερες θεωρίες εστιάζουν γύρω από τις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες των ανακτορικών συγκροτημάτων. Οι προϊστορικές οικονομίες δεν μπορούν και δεν πρέπει να κατανοηθούν μέσω της σύγκρισης με τις σύγχρονες²⁷². Είναι αδύνατον να εφαρμοστεί μία σύγχρονη οικονομική ορολογία σε πρώιμες οικονομίες.

Βασικές ενδείξεις για την καταγραφή των οικονομικών πληροφοριών και δραστηριοτήτων των μυκηναϊκών ανάκτορων αποτελούν πρωτίστως οι πινακίδες και τα σφραγίσματα της Γραμμικής Β²⁷³. Πρόκειται για επιγραφικές μαρτυρίες που αποκαλύφθηκαν σε διάφορες μυκηναϊκές ανακτορικές θέσεις της Ελλάδας και της Κρήτης, και αποκρυπτογραφήθηκαν το 1953 από τους Ventris και Chadwick²⁷⁴. Σε αυτές δεν εντοπίζονται μύθοι, ύμνοι, προσευχές, τελετουργικές διατάξεις ή νόμοι. Κύρια θέματά τους είναι η διαχείριση της ανακτορικής οικονομίας, και πιο συγκεκριμένα, η απόκτηση πρώτων υλών και η διανομή-μεταφορά-παράδοση αυτών στους τεχνίτες και τα εργαστήρια, η παραγωγή και αποθήκευση τελικών προϊόντων, η αγροτική παραγωγή, η διαχείριση της κτηνοτροφίας, η κατοχή γης και οι απογραφές αντικειμένων και προσωπικού²⁷⁵. Συνεπώς, το μυκηναϊκό οικονομικό σύστημα περιγράφεται έμμεσα στις πινακίδες, αναφέροντας μόνο ένα μέρος της Μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας.

Διάφοροι μελετητές έχουν εξετάσει την οικονομία των προϊστορικών κοινωνιών και πολλοί έχουν αναφερθεί στην έννοια της «αναδιανομής». Οι Nakassis et al. κάνουν λόγο για μια ιστορική τάση να χαρακτηρίζονται οι πολιτικές οικονομίες της Εποχής του Χαλκού ως «αναδιανεμητικές», ένας χαρακτηρισμός που φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις πινακίδες σε Γραμμική Β, με την αποκρυπτογράφηση των οποίων, φάνηκαν πως βασικές αρχές της Μυκηναϊκής οικονομικής δομής είναι η

²⁷² Polanyi et al. 1957.

²⁷³ Palaima 2008:342-343.

²⁷⁴ Ventris and Chadwick 1953.

²⁷⁵ Palaima 2003:166; Voutsas 2001:145.

αναδιανομή και ο συγκεντρωτισμός²⁷⁶, εφόσον κατέγραφαν τη συλλογή και διακίνηση αγαθών και προϊόντων, από και προς τα ανάκτορα²⁷⁷.

Σημαντικό είναι το έργο των Finley²⁷⁸ και Polanyi et al.²⁷⁹, των οποίων οι απόψεις ήταν καθοριστικές για τις μετέπειτα θεωρίες περί μυκηναϊκού οικονομικού συστήματος. Η ιδέα ενός αναδιανεμητικού συστήματος, με έναν βαθμό οικονομικού ελέγχου και με ενδιαφέρον για την παραγωγή ειδικών προϊόντων και διαχείριση των πόρων, οδήγησε τους δύο αυτούς μελετητές να προτείνουν πως τα Μυκηναϊκά ανάκτορα αποτελούσαν «εκτεταμένα αναδιανεμητικά κέντρα»²⁸⁰, όπου η κεντρική εξουσία συγκέντρωνε και αναδιένειμε τους πόρους. Ακολούθως, ο Renfrew με το έργο του *The Emergence of Civilisation*, χαρακτήρισε τις οικονομίες των πολιτισμών του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού ως αναδιανεμητικές²⁸¹.

Ο Halstead²⁸², στη συνέχεια, έκανε λόγο για μια σύνθετη μυκηναϊκή οικονομία, στην οποία τα ανάκτορα κινητοποιούσαν αγαθά και υπηρεσίες, τα οποία ενίσχυαν το κύρος της ελίτ, και εστιάζουν στην οικονομική τους δύναμη, παράγοντας κυρίως αγαθά κύρους, τα οποία ανταλλάσσονταν σε εμπορικές συναλλαγές στην Ελλάδα και στο Αιγαίο, ή διανέμονταν σε ιδιώτες με αντάλλαγμα άλλα αγαθά και υπηρεσίες²⁸³. Έπειτα, οι Galaty και Parkinson εξέλιξαν περεταίρω αυτό το μοντέλο προτείνοντας ότι τα Μυκηναϊκά κράτη δεν αντάλλαζαν αυτά τα αγαθά κύρους, αλλά τα διατηρούσαν με σκοπό να ενισχύσουν τη θέση τους²⁸⁴. Ύστερα από προσεκτική μελέτη των αρχείων σε Γραμμική Β, ο Nakassis²⁸⁵, χρησιμοποιώντας μάλιστα μια ποσοτική προσέγγιση, απέδειξε πως η ελεγχόμενη κεραμική παραγωγή του ανακτόρου της Πύλου ήταν προσανατολισμένη γύρω από μεγάλες δημόσιες γιορτές, που συχνά συνδέονται με θρησκευτικές τελετές, και αποτελούσαν ένα βασικό μηχανισμό αναδιανομής²⁸⁶. Η

²⁷⁶ Finley 1957; Sjöberg 1995:22.

²⁷⁷ Nakassis et al, 2011:177.

²⁷⁸ Finley 1957.

²⁷⁹ Polanyi et al. 1957.

²⁸⁰ Finley 1957:135.

²⁸¹ Renfrew 1972.

²⁸² Halstead 1992a:57-86.

²⁸³ Halstead 1992a:72-74.

²⁸⁴ Galaty and Parkinson 2007b:26-27.

²⁸⁵ Nakassis 2010:127-148.

²⁸⁶ Nakassis et al. 2011:181.

ανακτορική οικονομία στόχευε στην συμβολική συσσώρευση πλούτου και κεφαλαίου, χρησιμοποιώντας τόσο «βασικά αγαθά» όσο και «αγαθά κύρους»²⁸⁷.

Ο Killen²⁸⁸, τονίζει εκ νέου τον κύριο ρόλο των μυκηναϊκών ανακτόρων ως «αναδιανεμητικών κέντρων», τα οποία συγκρίνει με τις οικονομίες «ανακτόρων/ναών» της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Δηλώνει πως «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μυκηναϊκά ανάκτορα, όπως τα κεντρικά ανάκτορα και οι ναοί στην αρχαία Εγγύς Ανατολή, λειτουργούν ως κέντρα αναδιανομής»²⁸⁹. Ωστόσο, οι Nakassis et al., τονίζουν πως ο χαρακτηρισμός των Αιγιακών πολιτικών οικονομιών της Εποχής του Χαλκού ως αναδιανεμητικά συστήματα είναι «ανακριβής και παραπλανητικός»²⁹⁰. Οι Voutsaki και Killen²⁹¹ κάνουν λόγο για συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα που επικράτησαν σε διαφορετικές περιόδους και σε διαφορετικές περιοχές του Μυκηναϊκού κόσμου, συνεπώς η ερμηνεία της οικονομίας τους χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Τα μυκηναϊκά κράτη λειτουργούσαν σε διαφορετικά γεωγραφικά και ιστορικά συγκείμενα το καθένα, και συναντούσαν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές προκλήσεις.

Σύμφωνα με τους Parkinson et al.²⁹², κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο υπάρχει μια αναμφίβολα μεγάλη ποσότητα στοιχείων για τεχνική δραστηριότητα στο Αιγαίο²⁹³. Τα διάφορα μοντέλα περί μυκηναϊκής οικονομικής οργάνωσης, τα οποία εστίαζαν στον αναδιανεμητικό ρόλο των ανακτόρων, τα οποία μονοπωλούσαν την διανομή ειδικών αγαθών, έχουν πλέον αναθεωρηθεί²⁹⁴. Είναι κατανοητό, πλέον, πως η ανακτορική αναδιανομή περιλάμβανε διάφορα επίπεδα ελέγχου και τρόπους συναλλαγής²⁹⁵.

Τα πιο πρόσφατα μοντέλα για τις μυκηναϊκές ανακτορικές οικονομίες, προτείνουν ότι μόνο συγκεκριμένες τέχνες ήταν στενά ελεγχόμενες από τα ανάκτορα

²⁸⁷ Nakassis 2010:139.

²⁸⁸ Killen 2008:159-200.

²⁸⁹ Killen 1985:251-252.

²⁹⁰ Nakassis et al. 2011:177.

²⁹¹ Voutsaki and Killen 2001:10.

²⁹² Parkinson et al. 2013:413-422.

²⁹³ Parkinson et al. 2013:419.

²⁹⁴ Βλ. Halstead 2011:229-235 για την έννοια της αναδιανομής στις ανακτορικές κοινωνίες του Αιγαίου.

²⁹⁵ Galaty and Parkinson 2007b:21-28.

και ότι πολλά αγαθά και προϊόντα παράγονταν και ανταλλάσσονταν έξω από την σφαίρα επιρροής των ανακτόρων²⁹⁶. Πολλές τέχνες, όπως η υφαντουργία, ελέγχονταν στενά από το ανάκτορο, όμως, ταυτόχρονα δραστηριοποιούνταν και εκτός της άμεσης διαχείρισης του ανακτόρου. Άλλες τέχνες, όπως η κεραμική βιομηχανία, τυγχάνουν μεγάλης ζήτησης, αλλά πολύ μικρής ανακτορικής εμπλοκής και ίσως η ανταλλαγή μέσω ενός συστήματος αγορών (*market exchange*) ήταν ένας πολύ πιθανός μηχανισμός για την διανομή αυτών των αγαθών και προϊόντων²⁹⁷. Οι αγορές και οι ανταλλαγές μέσα σε αυτές, που γενικά θεωρούνταν άγνωστες στον μυκηναϊκό κόσμο, πλέον αναζητούνται ενεργά, αν και μέχρι τώρα τα δεδομένα που υπάρχουν παραμένουν έμμεσα²⁹⁸.

Σε μια προσπάθεια προσέγγισης του θέματος ξεκινά, ένας νέος κύκλος συζητήσεων μεταξύ των μελετητών, που εστιάζει σε μη ανακτορικές οικονομικές δραστηριότητες²⁹⁹. Ο Halstead, όπως έχει ήδη αναφερθεί, κάνει λόγο για μια σύνθετη ανακτορική οικονομία, όπου μία κεντρικά κατευθυνόμενη οικονομική δραστηριότητα συνυπάρχει με έναν μη ανακτορικό τομέα³⁰⁰. Διαφαίνεται πως οικονομικές δραστηριότητες διεξάγονταν και εκτός των πλαισίων της ανακτορικής γραφειοκρατίας. Η ανακτορική οικονομία εξαρτάται από τα αυτόνομα συστήματα παραγωγής και ανταλλαγών, τα οποία βρίσκονται εκτός των ανακτόρων και τα οποία βασίζουν την παραγωγή τους σε οικιακά ή τοπικής κλίμακας εργαστήρια. Ο Galaty τονίζει πως τα ανάκτορα βασίζονται σε αυτά τα τοπικά συστήματα ανταλλαγής, για την παροχή βασικών αγαθών³⁰¹. Όμως, η μη ανακτορική οικονομία, σχεδόν εξ ορισμού, δύσκολα μπορεί να παρατηρηθεί, από τη στιγμή που είναι «εγγράφως αόρατη»³⁰². Σπάνια μαρτυρείται η χρήση της Γραμμικής γραφής Β εκτός των ανακτορικών κέντρων, γεγονός που ίσως ενισχύει την άποψη περί ορισμένων ισχυρών κέντρων εξουσίας, των οποίων η κυριαρχία δεν ξεπέρασε ποτέ ένα αυστηρά τοπικό πλαίσιο³⁰³. Ωστόσο, μια

²⁹⁶ Parkinson et al. 2013:419.

²⁹⁷ Parkinson et al. 2013:419. Πρώτος είχε μιλήσει ο Chadwick (1976:158) για μια αβέβαιη ύπαρξη ανεξάρτητων εμπορών και αγορών.

²⁹⁸ Parkinson et al. 2013:413-422; Nakassis 2020:273.

²⁹⁹ Killen 1985:241-305; Halstead 1992a:57-86; Voutsaki and Killen 2001:1-14; Whitelaw 2001:51-79; Nakassis et al. 2011:177-184.

³⁰⁰ Halstead 1992a:74.

³⁰¹ Galaty 2007:85.

³⁰² Bennet 2007:196.

³⁰³ Treuil et al. 2015:457.

συγκριτική μελέτη του Postgate, με τρεις γραφειοκρατικές κοινωνίες στην Εγγύς Ανατολή, υπέδειξε πως η χρήση της Γραμμικής Β ήταν πολύ περιορισμένη, εξαιτίας του ευρύ αναλφαριθμητισμού που επικρατούσε³⁰⁴.

Στη συνέχεια, ο Nakassis³⁰⁵ μίλησε για τους διάφορους ρόλους που μπορούν να έχουν οι τεχνίτες στην ευρύτερη μυκηναϊκή οικονομία. Έχοντας ως πεδίο μελέτης το ανάκτορο της Πύλου, υποστήριξε πως οι τεχνίτες εμπλέκονταν σε πολλαπλές οικονομικές δραστηριότητες, που κάποιες είτε σχετίζονταν άμεσα με το ανάκτορο, είτε κάποιες έμμεσα είτε κάποιες καθόλου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Οικία Πέτσα στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, στην οποία λειτουργούσε ένα εργαστήριο κεραμικής και ο ιδιοκτήτης του οποίου είχε δύο ρόλους στην πολιτική οικονομία: ως μέρος της ελίτ, που έπρεπε να παρέχει συγκεκριμένη ποσότητα κεραμικής στο ανάκτορο (λειτουργούσε ως καταναλωτής), ίσως με αντάλλαγμα γης, και ως αυτόνομος παραγωγός που παρήγαγε αγγεία και τα διένειμε μέσω άλλων μηχανισμών (π.χ. ανταλλακτικές αγορές)³⁰⁶. Σύμφωνα, όμως, με τον Pullen, είναι δύσκολη η αναγνώριση τέτοιων αγορών³⁰⁷.

Συνεπώς, το μυκηναϊκό ανάκτορο φαίνεται πως δεν ασκούσε συγκεντρωτικό έλεγχο σε όλες τις πτυχές του οικονομικού συστήματος, αλλά διαχειριζόταν συγκεκριμένες βιομηχανίες (π.χ. βιομηχανία αρώματος)³⁰⁸. Η μυκηναϊκή οικονομία δεν ήταν υπερβολικά συγκεντρωτική και αναδιανεμητική, αλλά πολύ επιλεκτική σχετικά με την παραγωγή και διανομή συγκεκριμένων αγαθών. Εν γένει, είναι βέβαιο πως δύο οικονομικά συστήματα συνυπήρχαν ταυτόχρονα: το ανακτορικό σύστημα ελέγχου των προϊόντων κύρους και τα αυτόνομα συστήματα τοπικής παραγωγής (ο μη ανακτορικός τομέας), στα οποία εμπλεκόταν το ανάκτορο.

³⁰⁴ Postgate 2001:181-194.

³⁰⁵ Nakassis 2006.

³⁰⁶ Pullen 2013:442-443.

³⁰⁷ Pullen 2013:441.

³⁰⁸ Galaty and Parkinson 2007a:4.

4.2. Οικονομία και κεραμική παραγωγή

Ο Killen, κρίνοντας από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, είχε υποστηρίξει πως τα μυκηναϊκά ανάκτορα έλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της «βιομηχανικής» παραγωγής, ιδίως της παραγωγής ειδικών προϊόντων³⁰⁹, μία άποψη που αναθεωρήθηκε από τον ίδιο καθώς υπήρχαν οικονομικές δραστηριότητες που δεν υφίστανται άμεσα ανακτορικό έλεγχο³¹⁰. Τί ισχύει για την κεραμική παραγωγή; Τα στοιχεία για την κεραμική παραγωγή από τις πινακίδες (π.χ. ονόματα εμπόρων και απεικονίσεις αγγείων) είναι ασαφή και έμμεσα. Για παράδειγμα, ένας κεραμέας στην Πύλο εμφανίζεται με το επίθετο «βασιλικός» (wa-na-ka-te-ro), ενώ σε άλλες πινακίδες, αγγεία αναφέρονται με σκοπό να υποδείξουν ποσότητες αγαθών που παραλήφθηκαν ή διανεμήθηκαν από το ανάκτορο (π.χ. έλαια και αρώματα)³¹¹. Με βάση αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι τα ανάκτορα είχαν κάποιο ενδιαφέρον για την κεραμική παραγωγή³¹².

Στις πινακίδες Γραμμικής Β συναντάται μεγάλη ποικιλία επαγγελματικών όρων, σπάνια, όμως, ενταγμένοι σε επαγγελματικά συγκείμενα. Η Nosch-Gregersen, μετά από μελέτη πινακίδων από την Κνωσό, την Πύλο³¹³, τις Μυκήνες και τη Θήβα, αναγνώρισε 38 συνολικά επαγγελματικούς όρους/επαγγέλματα³¹⁴. Το επάγγελμα του κεραμέα, σε όλη τη συλλογή των πινακίδων Γραμμικής Β, αναφέρεται μόνο έξι φορές. Τέσσερις αναφορές εντοπίστηκαν σε πινακίδες της Πύλου, μία αναφορά σε μία πινακίδα στις Μυκήνες και μία αναφορά σε μία πινακίδα στην Κνωσό.

Αναλυτικά, στην Πύλο³¹⁵, ο πιο γνωστός από τους τέσσερις κεραμείς, είναι ο ri-ri-ta-wo³¹⁶ και συνοδεύεται από το όνομα Brithawon. Ο Brithawon, χαρακτηρίζεται στις πινακίδες ως wa-na-ka-te-ro (βασιλικός), και ανήκει σε μια ειδική ομάδα ανθρώπων (te-re-ta) που κατέχουν έκταση γης (ko-to-na ki-ti-me-na) στην pa-ki-ja-

³⁰⁹ Killen 1985:252.

³¹⁰ Killen 2007:115.

³¹¹ Farnoux 1994:99-102.

³¹² Wijngaarden 1999b:25.

³¹³ Βλ. Nakassis 2008, για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους τεχνίτες που εμφανίζονται στις πινακίδες της Πύλου.

³¹⁴ Nosch-Gregersen 1997a:50, υποσημ. 4. Οι μόνοι όροι που βρέθηκαν σε τρεις θέσεις (Πύλο, Κνωσό, Μυκήνες) είναι οι ka-ke-u και ke-ra-me-u.

³¹⁵ Palaima 1997:410; Hruby 2013:423.

³¹⁶ Καταλογογραφείται στις πινακίδες PY En 467.5 και PY Eo 371 [+] 1160.

na³¹⁷ και μπορούσαν να την υπενοικιάσουν. Το επίθετο wa-na-ka-te-ro προέρχεται από το wa-na-ka, δηλαδή τον βασιλιά, και μόνο τρεις τεχνίτες φέρουν αυτόν τον τίτλο: ο ka-na-pe-u³¹⁸ (ράφτης), ο ke-ra-me-u³¹⁹ (κεραμέας) και ο e-te-do-mo³²⁰ (ίσως οπλουργός³²¹). Ωστόσο, το κύρος τους δεν είναι ξεκάθαρο, καθώς οι πινακίδες δεν μαρτυρούν ότι κατέχουν κάποια υψηλή θέση³²². Έχει προταθεί πως οι wa-na-ka-te-ro τεχνίτες ανήκουν σε ένα βασιλικό τομέα εντός της ανακτορικής οικονομίας και εργάζονταν για τις προσωπικές ανάγκες του βασιλιά³²³. Ο τρόπος αμοιβής τους ήταν πιθανόν εκτάσεις γης, τις οποίες λάμβαναν ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους³²⁴.

Ένας δεύτερος ονομάζεται qe-ta-ko³²⁵ και φαίνεται ότι είχε διαφορετική σχέση με το ανάκτορο. Ασχολείται με διάφορες δραστηριότητες, πέραν της κεραμικής, όπως μεταλλουργία ή υφαντουργία ή κρατώντας γη και οικόσιτα ζώα³²⁶. Η Hruby³²⁷ και ο Nakassis³²⁸ ισχυρίζονται πως ο qe-ta-ko ήταν κεραμέας και μεταλλουργός, και λειτουργούσε σε εποχιακή βάση ίσως για μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Επίσης, συχνά συναντάται σε πινακίδες με ζώα προς θυσία και με υπηρέτες/ιερείς συγκεκριμένων θεοτήτων³²⁹ (di-u-ja do-e-ro, δηλαδή υπηρέτης της θεάς Diwia³³⁰). Ο τρόπος αμοιβής του είναι ασαφής, αλλά είναι πολύ πιθανόν να λειτουργούσε με βάση το σύστημα παραγωγής ta-ra-si-ja³³¹, σύμφωνα με το οποίο ο ίδιος προμηθευόταν την πρώτη ύλη του από το ανάκτορο, με αντάλλαγμα την επιστροφή των τελικών προϊόντων σε αυτό. Ένα τέτοιο σύστημα ήταν κατάλληλο για την παραγωγή μετάλλων, αλλά όχι για την κεραμική παραγωγή.

³¹⁷ *Pa-ki-ja-ne* μία από τις εννέα πόλεις κοντά στο ανάκτορο της Πύλου. (Ventris and Chadwick 1973:443).

³¹⁸ PY En 74.3, PY Eo 371, 276, 160.

³¹⁹ PY En 467.5.

³²⁰ PY En 609.5.

³²¹ Palaima 1997:407.

³²² Nosch-Gregersen 1997a:44.

³²³ Palaima 1995:129.

³²⁴ Nosch-Gregersen 1997b:400-401.

³²⁵ PY Cn 45, PY Cn 570, PY Cn 1287, PY Jn 431 κ.ά.

³²⁶ Hruby 2013:423.

³²⁷ Hruby 2013.

³²⁸ Nakassis 2006:531.

³²⁹ PY Cn 1287.4, Palaima 1997:411.

³³⁰ Palaima 1997:410, υποσημείωση 23.

³³¹ Halstead 1992a; Killen 2001:161-180.

Τέλος, δύο άλλοι κεραμείς, οι οποίοι αναφέρονται σε μια πινακίδα ως *ke-ra-me-we*³³², εντοπίζονται ανάμεσα σε ονόματα εξειδικευμένων τεχνιτών, δηλαδή χρυσοχόους, κατασκευαστές τόξων, ραπτών και άλλων τεχνιτών, οι οποίοι συνοδεύονται από την εθνικότητά τους ή τον τόπο προέλευσής τους³³³. Ίσως, πρόκειται για πλανόδιους τεχνίτες που ήταν γνωστοί για την τέχνη τους και εμπλέκονταν με την ανακτορική οικονομία.

Αντίστοιχα στις Μυκήνες, στο Δωμάτιο 2 της Οικίας του Λαδέμπορου³³⁴, βρέθηκε μια πινακίδα (MY Oe 125)³³⁵ που αναφέρει το επάγγελμα του κεραμέα στη δοτική, και μάλιστα αναφέρει πως λαμβάνει μαλλί³³⁶. Στην Κρήτη, σε μία πινακίδα από την Κνωσό (KN Ap 639.7), σε μια λίστα προσωπικού, αναφέρεται μια γυναίκα κεραμέας³³⁷.

Όσον αφορά την αμοιβή των τεχνιτών, και κατ' επέκταση των κεραμέων, οι πληροφορίες που αντλούνται από τις πινακίδες είναι λιγοστές, αλλά σύμφωνα με αυτές, είτε λάμβαναν μηνιαίες αποδοχές, είτε αμοιβή σε είδος, είτε λάμβαναν γη ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους³³⁸. Μηνιαίες αποδοχές λάμβαναν κυρίως οι εργάτες της βιομηχανίας της υφαντουργίας³³⁹. Η πληρωμή σε είδος μαρτυράται σε έναν μικρό αριθμό πινακίδων και αφορά συνήθως συγκεκριμένους τεχνίτες, όπως οι *ri-ri-je-te-re* (κατασκευαστές σπαθιών) και *to-ko-do-mo* (οικοδόμοι), οι οποίοι λάμβαναν ως αμοιβή ελιές και κριθάρι³⁴⁰. Τέλος, η κατοχή γης αφορούσε μεμονωμένα τον κάθε τεχνίτη ή την παραγωγή του, παρά το επάγγελμα γενικά³⁴¹. Για παράδειγμα, σε μια βιομηχανία αρωματικών ελαίων, ένας *a-re-ra-zo-o* (τεχνίτης που κατασκευάζει μυροδοχεία) ονομάζεται *ko-ka-ro* και λαμβάνει αμοιβή σε είδος, ενώ ένας άλλος *a-re-ra-zo-o*, που

³³² PY An 207.

³³³ Papadopoulos 1997:459; Ventris and Chadwick 1973:182-83; Palaima 1997:410, υποσημ. 23. Οι κεραμείς συνοδεύονται από το τοπωνύμιο *re-ka-ta-ne*.

³³⁴ Tournavitou 1995:33-35, 259.

³³⁵ Palaima 1997:410, υποσημ. 23.

³³⁶ Shelmerdine 2013:450; Tournavitou et al. 2015:260.

³³⁷ Palaima 1989:95.

³³⁸ Nosch-Gregersen 1997a:46-49; Nosch-Gregersen 1997b:397.

³³⁹ Nosch-Gregersen 1997a:46. Στις πινακίδες της σειράς Ab στην Πύλο καταγράφονται οι αποδοχές μιας ομάδας γυναικών εργατριών και των παιδιών τους, που εργάζονται στη βιομηχανία της υφαντουργίας. Παρόμοιες σειρές πινακίδων στην Κνωσό, οι Lc και η Le, με γυναίκες εργάτριες. Killen 1985:253.

³⁴⁰ Nosch-Gregersen 1997b:397.

³⁴¹ Nosch-Gregersen 1997b:401.

ονομάζεται e-u-me-de, λαμβάνει ως πληρωμή μια έκταση γης³⁴². Εν γένει, δεν είναι ξεκάθαρο το είδος της αμοιβής που λαμβάνουν οι τεχνίτες. Είναι βέβαιο, όμως, πως κανένας δεν λαμβάνει και τους τρεις τρόπους αμοιβής ταυτόχρονα³⁴³. Τα συστήματα αμοιβής είναι αναμφίβολα σύνθετα και ετερογενή³⁴⁴.

Ο Nakassis υποστήριξε πως οι κεραμείς εμπλέκονταν στην ανακτορική οικονομία και η τέχνη τους ελεγχόταν ως ένα βαθμό από την ελίτ, (ίσως για την παραγωγή αγγείων καλής ποιότητας), όμως ταυτόχρονα παρήγαγαν και διένειμαν τα προϊόντα τους μέσω άλλων μηχανισμών, π.χ. σε ανεξάρτητες ανταλλακτικές αγορές. Οι διάφοροι κεραμικοί παραγωγοί εργάζονταν με διάφορους μηχανισμούς παραγωγής. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, τέσσερις κεραμείς αναφέρονται στις πινακίδες της ανακτορικής γραφειοκρατίας, από τους οποίους ο ένας ήταν ο βασιλικός τεχνίτης του ανακτόρου και λειτουργούσε σε μία λίγο ή πολύ μόνιμη βάση (ri-ri-ta-wo, hire), ένας άλλος (qe-ta-ko, σύστημα παραγωγής ta-ra-si-ja) είχε διαφορετική σχέση με το ανάκτορο λειτουργώντας πιο αυτόνομα και απασχολούταν με περισσότερες δραστηριότητες, όπως μεταλλουργία, και δύο άλλοι κεραμείς, αναφέρονται σε μια πινακίδα μαζί με τις εθνικότητες και τον τόπο προέλευσης άλλων τεχνιτών, και πιθανόν πρόκειται για πλανόδιους τεχνίτες, των οποίων ο τρόπος αμοιβής δεν είναι γνωστός³⁴⁵.

Στο ερώτημα αν η κεραμική παραγωγή ελεγχόταν από το ανάκτορο δεν μπορεί να απαντηθεί άμεσα από τις πινακίδες. Οι λίγες αναφορές για τους κεραμείς και την παραγωγή κεραμικής στις πινακίδες σε Γραμμικής Β αντιμετωπίζονται συχνά ως έλλειψη ανακτορικού ενδιαφέροντος για αυτό τον κλάδο³⁴⁶. Αρκετοί μελετητές, όμως, υποστηρίζουν πως η τέχνη της κεραμικής κινείται έξω από τον ανακτορικό οικονομικό τομέα³⁴⁷, και συνεπώς δεν υφίσταντο ανακτορικό έλεγχο. Ο Halstead επισημαίνει πως συγκρίνοντας αρχαιολογικά τεκμήρια, μαρτυράται πως μεγάλο μέρος της τεχνικής παραγωγής, συμπεριλαμβανομένου και της κεραμικής παραγωγής,

³⁴² Nosch-Gregersen 1997b:401.

³⁴³ Nosch-Gregersen 1997b:401.

³⁴⁴ Nakassis 2010:138.

³⁴⁵ Hruby 2013:424.

³⁴⁶ Halstead 1992a:64, 69; Palaima 1997:410-411; Bennet 2007:195.

³⁴⁷ Halstead 1992a:64; Galaty and Parkinson 1999:1-8; Shelmerdine 1999:19-24.

πραγματοποιείτο εκτός των ανακτόρων, και ότι τα εμπορεύματα εισάγονταν ή εξάγονταν από αυτά χωρίς να καταγράφονται από την γραφειοκρατία³⁴⁸.

Κάποιοι μελετητές ισχυρίζονται πως η έλλειψη κειμενικών αναφορών σχετικά με την κεραμική παραγωγή, οφείλεται εν μέρει στην εποχικότητα της παραγωγής αγγείων, καθώς και από τον εφήμερο και βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα των πινακίδων³⁴⁹. Η δραστηριότητα αυτή της τέχνης περιοριζόταν σημαντικά από τις καιρικές συνθήκες. Στη μεσογειακή περιοχή, η ανάγκη για ξηρό κλίμα ώστε να στεγνώσουν τα αγγεία περιόριζε την παραγωγή στους τέσσερις με έξι μήνες κάθε χρόνο³⁵⁰. Σύμφωνα με εθνογραφικά παράλληλα³⁵¹, τα εργαστήρια κεραμικής λειτουργούσαν σε εποχιακή βάση, κυρίως κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών. Παράλληλα, ο Palaima³⁵² και ο Bennet³⁵³, υποστηρίζουν πως οι πήλινες πινακίδες των διαφόρων μυκηναϊκών θέσεων είναι «προσωρινές» καταγραφές οικονομικών δραστηριοτήτων εντός απροσδιόριστων διοικητικών περιόδων, μικρότερων του έτους (π.χ. Οικία των Σφιγγών στις Μυκήνες³⁵⁴). Για παράδειγμα, οι πινακίδες από το συγκρότημα αρχείων του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου της Πύλου (Δωμ. 7-8) καλύπτουν μια περίοδο μεταξύ 2-5 μηνών επιλεγμένων οικονομικών δραστηριοτήτων³⁵⁵. Επομένως, η κύρια περίοδος κατασκευής αγγείων πιθανόν δεν είχε ακόμα αναφερθεί, εφόσον η καταστροφή του ανακτόρου συνέβη άνοιξη³⁵⁶. Ωστόσο, στην περίπτωση της Κνωσού, που τα ανάκτορα καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, οι αναφορές στην κεραμική παραγωγή θα έπρεπε να ήταν περισσότερες³⁵⁷. Επιπλέον, η αρχαιότητα της τέχνης της κεραμικής θεωρητικά καθιστά αδύνατο τον έλεγχό της. Τέλος, η ευρεία

³⁴⁸ Halstead 1992a:65.

³⁴⁹ Ventris and Chadwick 1973:114,407; Bennet 1988:509-510; Halstead 1999:37-38; Voutsas 2001:145-165; Whitelaw 2001:51-79; Palaima 2003:153-194.

³⁵⁰ Whitelaw 2001:68.

³⁵¹ Χωριό Θραψανό στην Κρήτη, Voyatzoglou 1974:18-24;1997:57-71; Χωριό Akköy στην Τουρκία, Tekkök-Bişken 2000:97; Χωριό της Άνω Αιγύπτου στο Deir-el-Gharbi, Nicholson and Patterson 1985a:17; 1985b:224; Χωριά της Κύπρου, London 1989:219-229.

³⁵² Palaima 2003:153-194.

³⁵³ Bennet 1988:510.

³⁵⁴ Tournavitou 1995:41-65.

³⁵⁵ Palaima 2003:169.

³⁵⁶ Voutsas 2001:160.

³⁵⁷ Voutsas 2001:160.

διάθεση των πρώτων υλών και η ευκολία της πρόσβασης σε αυτές, μαρτυρά πως το ανάκτορο δύσκολα μπορούσε να ελέγξει την βιομηχανία της κεραμικής παραγωγής³⁵⁸.

Ο Galaty, μετά από μελέτη και διεξαγωγή χημικών αναλύσεων χονδρόκοκκης και λεπτόκοκκης κεραμικής από διάφορες θέσεις της Μεσσηνίας, κατέληξε στο συμπέρασμα πως παρ' όλο που το ανάκτορο χρειαζόταν αγγεία, η κεραμική παραγωγή δεν ήταν κεντρικά ελεγχόμενη³⁵⁹. Δεν αποκλείεται, όμως, να εμπλεκόταν ως ένα βαθμό σε αυτή, ειδικά όσον αφορά αγγεία με ιδιαίτερη συμβολική σημασία, όπως οι κύλικες³⁶⁰. Αυτός ο ανακτορικός έλεγχος της κεραμικής παραγωγής αποτέλεσε κεντρικό θέμα συζήτησης και για τους Whitelaw³⁶¹ και Knappett³⁶², οι οποίοι μετά από μελέτη των στοιχείων της Γραμμικής Β και των αρχαιολογικών δεδομένων από το ανάκτορο της Πύλου, υποστήριξαν πως η κεραμική βιομηχανία ήταν σχετικά αποκεντρωμένη και μη ελεγχόμενη από το ανάκτορο.

Ωστόσο, κρίνοντας από τα αρχαιολογικά δεδομένα στην Οικία Πέτσα στις Μυκήνες, η οποία βρίσκεται στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών και εκτός του ανακτόρου, η ανεύρεση πινακίδων σε Γραμμική Β μαρτυρά την ύπαρξη ενός είδους ανακτορικού ελέγχου ή ανακτορικού ενδιαφέροντος για την κεραμική παραγωγή. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που ανακτήθηκε από την ανασκαφή προοριζόταν για τοπική κατανάλωση, και επομένως αν πρόκειται για παραγωγή και κατανάλωση μιας ελεύθερης, αυτόνομης αγοράς ή για μια πιο ελεγχόμενη και συγκεντρωτική παραγωγή, είναι ένα θέμα υπό συζήτηση³⁶³.

Νέα δεδομένα από την κεντρική Ελλάδα επιβεβαιώνουν τον αποκεντρωτισμό των εργαστηρίων κεραμικής και μάλλον πρόκειται για κάποιο γενικό κανόνα των μυκηναϊκών ανακτόρων³⁶⁴. Από τις χημικές αναλύσεις κεραμικής της κεντρικής Ελλάδας των Mommsen κ.ά. αναγνωρίστηκαν περισσότερες από ογδόντα χημικές ομάδες, από τις οποίες οι οκτώ συνδέθηκαν με συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής³⁶⁵. Συνεπώς, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η ανακτορική οικονομία ελέγχει την

³⁵⁸ Voutsas 2001:160; Shelmerdine 2013:449.

³⁵⁹ Galaty 1999:75-82.

³⁶⁰ Galaty and Parkinson 2007a:6; Galaty 2007:74-86.

³⁶¹ Whitelaw 2001:51-79.

³⁶² Knappett 2001:80-95.

³⁶³ Shelton 2016. <https://books.openedition.org/pucl/6782#bibliography>.

³⁶⁴ Galaty and Parkinson 2007a:7.

³⁶⁵ Mommsen et al. 2001:346.

κεραμική παραγωγή, χωρίς να σημαίνει ότι πρέπει να αποκλειστεί αυτό το ενδεχόμενο. Πιθανόν να ήταν διαφορετικός ο τρόπος και ο βαθμός της εμπλοκής του ανακτόρου³⁶⁶.

Συνολικά, δεν είναι δυνατή η πλήρης ανασύσταση της Μυκηναϊκής οικονομίας, ειδικά από τις γραπτές πηγές που αντιπροσωπεύουν ένα μόνο μέρος της. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο ρόλος των ανακτόρων στη διεξαγωγή του οικονομικού βίου ήταν κεντρικός. Η συζήτηση περί Μυκηναϊκής οικονομίας, όπως τονίζει η Sjöberg, έχει μονοπωληθεί από την έννοια της αναδιανεμητικής ανταλλαγής, και η έρευνα σχετικά με πιο αποκεντρωμένες πτυχές της ζωής στην ΥΕΧ και της κοινωνίας έχει περιθωριοποιηθεί³⁶⁷. Σταδιακά, όμως, τα τελευταία χρόνια οι επιστήμονες αναθεώρησαν την στάση τους ως προς τον τρόπο οργάνωσης της μυκηναϊκής οικονομίας και υποστήριξαν πως το αναδιανεμητικό σύστημα δεν καθόριζε συλλήβδην όλους τους τομείς της οικονομίας, αλλά λειτουργούσε συμπληρωματικά, διακινώντας κυρίως ειδών πολυτελείας, που εξυπηρετούσαν τις ανερχόμενες ελίτ. Αποτελούσε, με άλλα λόγια, μια στρατηγική της ελίτ για να ενισχύσουν το κύρος και τη δύναμή τους, καθώς και τη θέση τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

³⁶⁶ Knappett 2001:87. Βλ. Stein and Blackman (1993:29-59) για μια παρόμοια συνθήκη παραγωγής κεραμικών στην Μεσοποταμία.

³⁶⁷ Sjöberg 1995:19.

4.3. Κοινωνία και κεραμική παραγωγή

Εν γένει, είναι δύσκολο να κατανοηθεί ευρύτερα η κοινωνία της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου στο σύνολό της. Μόνο έμμεσα μπορούν να διεξαχθούν κάποια συμπεράσματα. Η μελέτη του τρόπου οργάνωσης της κατασκευαστικής διαδικασίας των κεραμικών, καθώς και των μηχανισμών ανταλλαγής αυτών, παρέχουν σημαντικές μαρτυρίες για το τεχνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο μιας περιοχής, αλλά και για την κοινωνική οργάνωση, το εμπόριο και τις σχέσεις περιοχών μεταξύ τους. Πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα, ο εντοπισμός θέσεων και περιοχών που χρησιμοποιούσαν ποικίλους τρόπους παραγωγής κεραμικών (π.χ. όπτηση σε κλίβανο και ταυτόχρονα όπτηση σε ανοιχτή πυρά) αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για τον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών τους.

Επιπλέον, η χρήση ενός αγγείου μπορεί να διαφέρει από τόπο σε τόπο, όπως επίσης οι διαφορετικοί τύποι αγγείων μπορεί να είχαν περισσότερο ή λιγότερο ενδιαφέρον για τη κάθε περιοχή (π.χ. κύλικες που ήταν καθημερινά αγγεία πόσης, αλλά στην Πύλο είχαν σημαντική τελετουργική χρήση), και συνεπώς τέτοιες πληροφορίες είναι σημαντικές για την ερμηνεία των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν σε κάθε θέση.

Όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση ενός κεραμικού εργαστηρίου κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο, τόσο οι σπάνιες αναφορές για την κεραμική παραγωγή στα αρχεία της Γραμμικής Β, όσο και τα αρχαιολογικά δεδομένα, είναι ανεπαρκή για την ανασύστασή της. Συνήθως, ένα παραδοσιακό εργαστήριο κεραμικής αποτελείται από έναν κεραμέα και τους βοηθούς του. Η τέχνη ασκείται κυρίως από άντρες παρά γυναίκες³⁶⁸. Σύμφωνα με τη Voyatzoglou, το εργαστήριο είναι οργανωμένο μέσα στο σύστημα της πατριαρχικής οικογένειας και επομένως οι άντρες είναι υπεύθυνοι της τέχνης, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά βοηθοί³⁶⁹. Βέβαια, η London μελετώντας την Κυπριακή παράδοση παραγωγής αγγείων, έδειξε πως η τέχνη αυτή διεξάγεται από γυναίκες μέχρι και σήμερα³⁷⁰.

³⁶⁸ Peacock 1982. Βλ. Nicholson and Patterson 1985b, για εθνογραφικό παράλληλο οργάνωσης ενός κεραμικού εργαστηρίου στην Άνω Αίγυπτο. Τα μέλη του εργαστηρίου αποτελούνται αποκλειστικά από άντρες (τον κεραμέα και τρεις βοηθούς).

³⁶⁹ Voyatzoglou 1997:57.

³⁷⁰ London 1989:220.

Τέλος, το γεγονός, πως δεν έχουν βρεθεί επιβεβαιωμένοι εργαστηριακοί χώροι σε ανακτορικούς χώρους δεν σημαίνει αυτόματα πως οι κεραμείς απολάμβαναν μια σχετική ανεξαρτησία από τη δομή της ανακτορικής εξουσίας. Η σχέση της τέχνης του κεραμέα με τις κοινωνικό-οικονομικές δραστηριότητες καθορίζει, τουλάχιστον εν μέρει, τη θέση του και τη τέχνη του στην κοινωνία³⁷¹. Είναι άγνωστη, όμως, η σχέση των ανακτόρων με τους κεραμείς, τόσο από την έλλειψη πηγών, όσο και από την έλλειψη αναγνωρισμένων ανακτορικών συγκροτημάτων στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Το ανάκτορο, πιθανόν, ενδιαφερόταν περισσότερο για τον γενικό καταναλωτή, παρά για τον άμεσο έλεγχο της παραγωγής και αναμφίβολα ένας ανακτορικός και μη ανακτορικός τομέας συνυπήρχαν.

³⁷¹ Wijngaarden 1999a:8; Matson 1972:221-222.

Κεφάλαιο 5. Συμπεράσματα

Στην Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο εντοπίστηκαν οχτώ (8) εργαστήρια κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή της Ηπειρωτικής Ελλάδας (Εικόνα 28³⁷²). Τρία εργαστήρια εντοπίστηκαν στην Κεντρική Ελλάδα, στη Θήβα του νομού Βοιωτίας, στο Κοντοπήγαδο του νομού Αττικής και στον οικισμό Κύνος στη θέση Πύργος-Λιβανάτες του νομού Λοκρίδας (βλ. Εικόνα 5), ενώ τέσσερα εργαστήρια κεραμικής εντοπίστηκαν στη Θεσσαλία, στο Διμήνι, στο Βελεστίνο, στη Λίμνη Κάρλα, του νομού Μαγνησίας και στο δήμο Σοφάδων του νομού Καρδίτσας, ενώ ένα ακόμη πιθανώς εντοπίζεται στο Κάστρο-Παλιά (βλ. Εικόνα 3). Η αναγνώρισή τους πραγματοποιήθηκε από αρχαιολογικά κατάλοιπα που σχετίζονται με την κεραμική παραγωγή. Πιο συγκεκριμένα εντοπίστηκαν πέντε (5) κεραμικοί κλίβανοι, και ακόμη ένας στο Κάστρο-Παλιά για τον οποίο δεν υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες, τέσσερις (4) πιθανοί κεραμικοί κλίβανοι/θερμικές κατασκευές, μία δεξαμενή καθαρισμού του πηλού, ένα εξάρτημα κεραμικού τροχού και δύο τμήματά του (δίσκοι). Οι κλίβανοι της Ερέτριας στην Εύβοια δεν θα σχολιασθούν, καθώς είναι εξαιρετικά αμφίβολη η χρονολόγησή τους, παρ' όλο που ένας εξ αυτών αποτελεί τον πιο καλοδιατηρημένο κεραμικό κλίβανο από όλους όσους εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία.

Η πλειονότητα των ευρημάτων είναι οι κλίβανοι, γεγονός που τους καθιστά σημαντικό δείκτη εργαστηριακής δραστηριότητας. Κρίνοντας από τα δεδομένα που μελετήθηκαν, συνήθως εντοπίζονταν σε υπαίθριο χώρο και αποτελούσαν τμήμα ενός οικιστικού συγκροτήματος. Ο τύπος του κλιβάνου είναι εκείνος του ανοδικού ρεύματος αέρα, σύμφωνα με την κατασκευή του οποίου ο θερμός αέρας κινείται προς τα πάνω³⁷³. Το σχήμα των κλιβάνων είναι ελλειψοειδές, διαμέτρου περίπου 1,20 μ. έως 2,30 μ., με μοναδική εξαίρεση τον κλίβανο που εντοπίστηκε στο Διμήνι, ο οποίος είχε διάμετρο 3,85 μ. Στο εσωτερικό τους συνήθως φέρουν τοιχία/στηρίγματα για την εσχάρα, ένα ή περισσότερα, ή δεν φέρουν, ίσως λόγω της αποσπασματικότητάς τους. Ο πιο συνηθισμένος τύπος κλιβάνου που συναντάται, σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Hasaki³⁷⁴, είναι εκείνος που φέρει ένα τοιχίο στο κέντρο του κλιβάνου (Ib), ενώ ο πιο εξελιγμένος τύπος (Ie), με περισσότερα από ένα τοιχία, συναντάται μόνο στο

³⁷² Google Earth Pro.

³⁷³ Hasaki 2002:71-72.

³⁷⁴ Hasaki 2002:152-159 και Plate IV.15.

Διμήνι. Ο τύπος του κλιβάνου χωρίς εσωτερικά στηρίγματα (If) συναντάται σε δύο μόνο θέσεις (Λίμνη Κάρλα και Τζάνη Μαγούλα 2). Έπειτα, σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη του Δαβάρα³⁷⁵, όλοι ανήκουν στο Τύπο Β των κλιβάνων, δηλαδή στους κλιβάνους με εσωτερικό/ά τοιχίο/τοιχία, πάνω στον/α οποίο/α πατά η εσχάρα με τις οπές εξαερισμού, και αντίστοιχα σύμφωνα τυπολογική κατάταξη του Niemeier³⁷⁶ ανήκουν στον Τύπο 1 των κλιβάνων.

Ως επί το πλείστον, σώζονται η σήραγγα τροφοδότησης, ο θάλαμος θέρμανσης, τμήματα της εσχάρας και σε ελάχιστες περιπτώσεις τμήματα του θαλάμου όπτησης. Η σήραγγα τροφοδότησης είναι είτε πλινθόκτιστη είτε λιθόκτιστη πάνω στο φυσικό έδαφος. Ο θάλαμος θέρμανσης είναι λιθόκτιστος, εκτός από τον κλίβανο του Διμηνίου, ο οποίος ήταν πλινθόκτιστος με εξωτερική λίθινη ενίσχυση τοίχου, ίσως για μεγαλύτερη αντοχή. Η εσχάρα, στις περισσότερες περιπτώσεις, σωζόταν αποσπασματικά, συνήθως θρυμματισμένη στο εσωτερικό των κλιβάνων και μερικές φορές έφερε ολόκληρες ή αποσπασματικά σωζόμενες οπές εξαερισμού. Τέλος, ο θάλαμος όπτησης σώζεται σε δύο μόνο περιπτώσεις, στον κλίβανο που εντοπίστηκε εξωτερικά του ανακτόρου της Θήβας, καθώς και στο ιδιωτικό οικόπεδο του Σαράντη στο Βελεστίνο, οι οποίοι είναι πλινθόκτιστοι, ενώ η θολωτή ανωδομή δεν διατηρείται παρά μόνο σε θραύσματα στο εσωτερικό των κλιβάνων. Συνήθως ήταν κατασκευασμένη από όστρακα αγγείων ή μικρές αργές λίθους.

Εν γένει, το μέγεθός τους μπορούσε να καλύψει τις βασικές ανάγκες ενός οικισμού σε κεραμική. Όσοι κλίβανοι εντοπίστηκαν, κατασκεύαζαν σχεδόν όλους τους τύπους αγγείων και πήλινων αντικειμένων, από χονδρόκοκκα προϊόντα ως αγγεία υψηλής ποιότητας. Η περίπτωση, ωστόσο, του κλιβάνου του Διμηνίου, μαρτυρά πως λάμβανε χώρα μια αυξημένη κεραμική παραγωγή, κυρίως λόγω του μεγάλου μεγέθους του³⁷⁷, που υπερέβαινε κατά πολύ τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού, συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

³⁷⁵ Davaras 1980:115.

³⁷⁶ Niemeier 1997:347-351.

³⁷⁷ Ένας τέτοιος κλίβανος σε κάθε χρήση του πρέπει να τροφοδοτείται συνεχώς για εννέα τουλάχιστον ώρες με ξύλα, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές αλλά και τις πληροφορίες που άντλησε η Αδρύμη-Σισμάνη από τον σύγχρονο κεραμέα του Διμηνίου κ. Κώστα Λούρο, που έχει από το 1946 κεραμικό εργαστήριο 300 μ. ανατολικότερα από το μυκηναϊκό κλίβανο, Αδρύμη-Σισμάνη 1999:141.

Δύο θερμικές κατασκευές (Κατασκευές Ε και Ζ στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2) έχουν ελλειψοειδές σχήμα και πιθανότατα πρόκειται για κλιβάνους, ενώ δύο πιθανές θερμικές κατασκευές/κεραμικοί κλίβανοι φέρουν διαφορετικό σχήμα και δεν εντάσσονται σε κάποιον τύπο (Κατασκευή Α στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2, Κατασκευή στο οικόπεδο Καραμπερόπουλου στο Βελεστίνο). Πρόκειται για θερμικές κατασκευές ορθογώνιας κάτοψης, που εντοπίστηκαν σε οικιστικά συγκροτήματα και έφεραν τοιχώματα με ισχυρά ίχνη καύσης.

Έπειτα, μοναδικά ευρήματα θεωρούνται η δεξαμενή καθαρισμού πηλού και τα τμήματα κεραμικών τροχών που αποκαλύφθηκαν στον οικισμό Κύνο, όπως και το εξάρτημα του κεραμικού τροχού στη θέση Κοντοπήγαδο στην Αττική, καθώς αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου στην ευρύτερη περιοχή.

Συνολικά, τα παραπάνω αρχαιολογικά κατάλοιπα (κλίβανοι, κατασκευές και εργαλεία/κινητά ευρήματα) μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων. Σε πολλές όμως από αυτές τις θέσεις εντοπίζονται και δευτερεύοντα, αλλά σημαντικά, στοιχεία που υποδεικνύουν κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα. Πρόκειται, κυρίως, για αποθέτες (Οικόπεδο Τσακανίκα, Διμήνι Μαγνησίας) και απορρίμματα αποτυχημένων αγγείων από την όπτηση (Οικ. Τσακανίκα Διμήνι Μαγνησίας, Κοντοπήγαδο Αττικής, Θήβα Βοιωτίας, Κύνος Λοκρίδας), σπασμένα ή παραμορφωμένα, λάκκοι με πηλό ή λαξευμένες κοιλότητες στο φυσικό βράχο με πρώτη ύλη (Θήβα Βοιωτίας), αποθέσεις σταχτών (Θήβα Βοιωτίας) και εργαλεία (Τζάνη Μαγούλα 2 Καρδίτσας, Κοντοπήγαδο Αττικής, Κύνος του νομού Λοκρίδας). Δεν εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτιρίων που να συνδέονται άμεσα με την κεραμική παραγωγή, εκτός από μία περίπτωση ενός δαπέδου από πατημένο πηλό στον υπαίθριο χώρο, πλησίον ενός κλιβάνου (Οικόπεδο Σαράντη, Βελεστίνο Μαγνησίας), που ίσως εξυπηρετούσε τις ανάγκες του εργαστηρίου.

Ορισμένες από τις θέσεις που μελετήθηκαν αποτελούσαν σημαντικά οικιστικά κέντρα, κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, καθώς βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση σε μεγάλα μυκηναϊκά ανάκτορα (Κοντοπήγαδο, Θήβα, Διμήνι ή Κάστρο-Παλιά). Όλες οι υπόλοιπες είναι μη ανακτορικές θέσεις, στοιχείο που ενισχύει τη θεωρία ότι η εργαστηριακή παραγωγή της μυκηναϊκής κεραμικής λειτουργούσε ανεξάρτητα από τα μεγάλα κέντρα και την ανακτορική οικονομία. Η απουσία, μάλιστα, διοικητικών

εγγράφων στους σωζόμενους εργαστηριακούς χώρους ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη αυτή.

Στη Θεσσαλία, την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, εντοπίστηκαν, στον όρμο του Παγασητικού κόλπου, τρία σημαντικά οικιστικά κέντρα, το ένα πιθανώς ανακτορικό, η μυθική Ιωλκός. Πρόκειται για το Διμήνι, το Κάστρο-Παλιά και τα Πευκάκια,. Τόσο στο Κάστρο-Παλιά, όσο και στο Διμήνι βρέθηκαν σημαντικές ενδείξεις εργαστηριακής κεραμικής δραστηριότητας/παραγωγής. Αν γίνει αποδεκτή η άποψη ότι στο Κάστρο-Παλιά βρίσκεται η μυθική Ιωλκός και το μυκηναϊκό ανάκτορο³⁷⁸, κρίνοντας από τις δύο πινακίδες Γραμμικής Β που εντοπίστηκαν εκεί πρόσφατα, τότε ίσως το Διμήνι αποτελούσε ένα σημαντικό οικιστικό κέντρο που προμήθευε την ευρύτερη περιοχή με μεγάλες ποσότητες κεραμικής. Φαίνεται πως στη Θεσσαλία λειτούργησε ο μεγαλύτερος ΥΕ ΙΙΙ κλίβανος στην Ηπειρωτική Ελλάδα (Διμήνι), μαρτυρώντας μια εντατική παραγωγική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, τόσο για μεγάλα αποθηκευτικά, όσο και για μικρού μεγέθους αγγεία. Στη θέση του Διμηνίου, η ανασκαφέας πιστεύει πως θα πρέπει να λειτούργησαν και άλλοι κλίβανοι που διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλον και κάλυπταν τις ανάγκες του οικισμού σε κεραμική μέχρι το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ2, οπότε ο οικισμός εγκαταλείπεται από τους κατοίκους³⁷⁹.

Μία δεύτερη περιοχή, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα που παραπέμπουν σε κεραμική παραγωγή, ίσως βρισκόταν στην πεδιάδα της Λίμνης Κάρλας, με κέντρο το Βελεστίνο. Στο Βελεστίνο, εντοπίστηκε ένας κλίβανος παρόμοιων διαστάσεων με αυτόν του Διμηνίου, που προοριζόταν για όπτηση και μεγάλων αγγείων. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, οι διαστάσεις του κλιβάνου (Διαμ.: 2,50 μ. μαζί με το τμήμα της σήραγγας τροφοδότησης) τον κατατάσσουν στους μεγάλους κλίβανους³⁸⁰. Η παρουσία του μαρτυρά πως ένα σημαντικό κεραμικό εργαστήριο λειτουργούσε στην περιοχή αυτή κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, πιθανώς κοντά σε έναν ακμαίο μυκηναϊκό οικισμό, ο οποίος ίσως είχε υπό τον έλεγχό του την πεδιάδα της Λίμνης Κάρλας. Στην τελευταία έχει εντοπισθεί ένας ακόμη κλίβανος, στη θέση Τσιγγενίνα. Βέβαια, είναι πιο πιθανό

³⁷⁸ Στο “Έργον” και στα “Πρακτικά” της Αρχαιολογικής Εταιρείας δημοσιεύθηκαν προκαταρκτικές αναφορές για τις ανασκαφικές έρευνες στο λόφο του Κάστρου με τον τίτλο “Ιωλκός”.

³⁷⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 1999:139.

³⁸⁰ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994:223. Παράλληλα, με τα μεγάλα αγγεία ψήνονταν και μικρότερα αγγεία, αλλά και μικρά αντικείμενα.

οι θέσεις αυτές να αποτελούσαν ξεχωριστούς αυτόνομους οικισμούς, οι οποίοι είχαν το δικό τους κεραμικό εργαστήριο.

Εν γένει, η Θεσσαλία δεν αποτελεί πλέον περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, καθώς τα τελευταία χρόνια νέα δεδομένα ανατρέπουν αυτόν τον ισχυρισμό. Η Θεσσαλία ίσως αποτελεί το βορειότερο όριο του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Σύμφωνα με χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις οστράκων από διάφορες θέσεις της Θεσσαλίας, αποκαλύφθηκε πως ένας αριθμός εργαστηρίων κεραμικής δραστηριοποιούνταν στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας³⁸¹. Ωστόσο, δεν υπήρξαν ποτέ καλά οργανωμένες μελέτες και ερευνητικά προγράμματα. Οι περισσότερες ανασκαφικές έρευνες είναι συνέπεια σωστικών ανασκαφών, με εξαίρεση λίγες μόνο θέσεις, όπως το Διμήνι και τα Πευκάκια.

Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν στην δυτική Θεσσαλία η θέση της Τζάνη Μαγούλας 2, και στην κεντρική Ηπειρωτική Ελλάδα ο οικισμός του Κύνου.

Στη πρώτη περίπτωση, ένας σημαντικός μυκηναϊκός οικισμός με ένα αναμφίβολα κεραμικό εργαστήριο, βρέθηκε στην περιοχή της Καρδίτσας, αποτελώντας το δυτικότερο σημείο εύρεσης ενδείξεων κεραμικής παραγωγής στη Θεσσαλία. Στην θέση αυτή εντοπίστηκαν έξι θερμικές κατασκευές, πολλά λίθινα εργαλεία, μικρή ποσότητα ερυθρής βαφής και ένας ύπερος (γουδοχέρι) με ίχνη βαφής, και ένας τοίχος (Τοίχος 2), ο οποίος σύμφωνα με την ανασκαφέα πιθανώς σχετιζόταν με τη λειτουργία του εργαστηρίου³⁸², που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Όλα τα δεδομένα συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης ενός εργαστηρίου κεραμικής, το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζεται από μια διαχρονικότητα. Τα δεδομένα υποδεικνύουν μια κοινωνία που έχει ενστερνιστεί τις τεχνολογίες της εποχής. Επιπροσθέτως, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως η θέση αυτή αποτελεί μοναδική περίπτωση, καθώς είναι η μόνη που χρησιμοποίησε διαφορετικές τεχνικές/τεχνολογίες όπτησης των αγγείων: την μέθοδο ανοιχτής πυράς και την όπτηση σε κλίβανο, κάτι το οποίο δείχνει μια διαφορετική πρακτική σε σύγκριση με τις υπόλοιπες θέσεις. Ίσως, διαφορετικοί κεραμείς και εργαστήρια λειτουργούσαν σε αυτή τη θέση. Ίσως πάλι χρησιμοποιούσαν και τις δύο μεθόδους για μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Είναι άγνωστο αν υπήρχε κάποιο σημαντικό ανακτορικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή και

³⁸¹ Feuer and Schneider 2003:231; Mountjoy 1999:818-824.

³⁸² Βαϊοπούλου 2023:143.

σημαντικές μελλοντικές αναλύσεις οφείλουν να γίνουν, έτσι ώστε να γίνει πιο κατανοητή η θέση αυτή.

Στην δεύτερη περίπτωση, ο οικισμός του Κύνου στην Α. Λοκρίδα αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός, όσον αφορά τις πληροφορίες που παρέχει για την κεραμική παραγωγή, καθώς εντοπίστηκαν σημαντικές ενδείξεις για τη λειτουργία κάποιου κεραμικού εργαστηρίου στη περιοχή, ορισμένες σπάνιες για τον ελλαδικό χώρο (π.χ. δεξαμενή καθαρισμού πηλού). Αποκαλύφθηκαν υλικά κατάλοιπα που αφορούσαν διάφορα στάδια της παραγωγής κεραμικών, όπως το στάδιο της επεξεργασίας και προετοιμασίας του πηλού (δεξαμενή καθαρισμού πηλού), το στάδιο της διαμόρφωσης των αγγείων (πήλινοι δίσκοι κεραμικών τροχών), καθώς και το στάδιο της όπτησης (τμήμα κεραμικού κλιβάνου). Παράλληλα, ανάμεσα στα ευρήματα της θέσης εντοπίστηκαν εργαλεία (λίθινα και οστέινα) για διάφορες εργασίες, όπως κοπής, διάτρησης, λείανσης, τριβής κ.ά. αρκετά εκ των οποίων ήταν κατάλληλα για ποικίλες χρήσεις κατά τα διαδοχικά στάδια κατασκευής αγγείων³⁸³. Ίσως, ο οικισμός του Κύνου αποτελούσε το διοικητικό κέντρο της περιοχής³⁸⁴. Πλησίον αυτού του οικισμού δεν έχει αποκαλυφθεί κάποιο σημαντικό ανακτορικό κέντρο, τουλάχιστον όχι ακόμα.

Το Κοντοπήγαδο κατείχε μια σημαντική θέση, όχι μόνο στην περιφέρεια των Αθηνών, αλλά και στην ευρύτερη μυκηναϊκή Αττική. Ίσως αποτέλεσε έδρα ενός ή περισσότερων αξιωματούχων, στους οποίους είχε ανατεθεί, από το διοικητικό κέντρο της Ακρόπολης των Αθηνών, η ευθύνη των εργαστηριακών εγκαταστάσεων³⁸⁵. Είναι, λοιπόν, πιθανό ότι το κεντρικό εργαστήριο κεραμικής που προμήθευε την Ακρόπολη των Αθηνών βρισκόταν στο Κοντοπήγαδο, όπως αντίστοιχα το Μπερμπάτι προμήθευε με αγγεία το ανάκτορο των Μυκηνών. Οι αναλύσεις πηλού του Mommsen³⁸⁶ υποδεικνύουν ότι ένα τοπικό κεραμικό εργαστήριο κεραμικής βρισκόταν κοντά στην Ακρόπολη των Αθηνών. Οι εν εξελίξει πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις των Κυλίκου και Day, μαρτυρούν ότι εργαστήρια όλων των κατηγοριών κεραμικής λειτουργούσαν στο Κοντοπήγαδο και ότι τα προϊόντα τους εντοπίζονται σε πολλές μυκηναϊκές θέσεις εκτός Αττικής.

³⁸³ Δακορώνια 2015: 842.

³⁸⁴ Livieratou 2009:956.

³⁸⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2011:230.

³⁸⁶ Mommsen 2003:13-30.

Τέλος, η περίπτωση της Θήβας στη Βοιωτία είναι μοναδική, καθώς κεραμικός κλίβανος εντοπίστηκε δίπλα στο ανάκτορο των Θηβών, το Παλαιό Καδμείο, όπου αν και η φύση της σχέσης του εργαστηρίου κεραμικής με το ανάκτορο δεν είναι γνωστή, ήταν μάλλον στενή³⁸⁷. Κάτι παρόμοιο φαίνεται να ισχύει και για την περίπτωση του Κοντοπήγαδου και για το Κάστρο-Παλιά ή το Διμήνι, αν δεχτούμε πως κάποιο από τα δύο ήταν το ανακτορικό κέντρο της Ιωλκού. Αξίζει να αναφερθεί πως το 1996, ΒΔ του ανακτόρου της Θήβας, στην οδό των Αγ. Αποστόλων και Κάδμου, κατά τη διάρκεια έργων της ΔΕΥΑΘ, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Ερμηνεύτηκαν ως ανακτορικές εργαστηριακές εγκαταστάσεις, εξαιτίας της ανεύρεση μίας πινακίδας Γραμμικής Β, πιθανόν εργαστήρια πηλοπλαστικής και κεραμικής, χωρίς να αναφέρονται κάποια ενδεικτικά στοιχεία που να μαρτυρούν την σαφή λειτουργία των χώρων. Η παρουσία της πινακίδας δηλώνει πως αυτές οι εγκαταστάσεις ήταν οργανωμένες κάτω από την αυστηρή επίβλεψη του ανακτόρου και η χρονολόγησή τους δεν είναι εύκολη, αλλά λειτουργούσαν ήδη την ΥΕ ΙΙΒ εποχή. Στον ίδιο χώρο με αυτή βρέθηκε αρκετή ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής και οστράκων κλειστών αγγείων, τμήματα κεραμίδων στέγης, κουμπιά από στεατίτη, λίθινο και πήλινο σφονδύλι, χάλκινο δαχτυλίδι, μολύβδινα ελάσματα, τεμάχια οφιανού και λιγοστά θραύσματα τοιχογραφιών³⁸⁸.

Εν γένει, είναι αξιοσημείωτο και αξιοπερίεργο το γεγονός πως στον γεωγραφικό χώρο της Κεντρικής Ελλάδας και Θεσσαλίας διαπιστώθηκαν ελάχιστοι εργαστηριακοί χώροι κεραμικής παραγωγής, σε σύγκριση με το πλήθος κεραμικών συνόλων που παρήγαγαν συνολικά διάφορες μυκηναϊκές θέσεις. Είναι αυταπόδεικτο πως η μυκηναϊκή κεραμική παραγόταν μαζικά ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, λίγοι επιβεβαιωμένοι, αναγνωρισμένοι εργαστηριακοί χώροι έχουν έλθει στο φως τα τελευταία χρόνια, κάτι το οποίο γεννά σκέψεις και αφήνει ανοιχτά ερωτήματα.

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα των θέσεων που μελετήθηκαν, και έχοντας ως γνώμονα τα αρχικά κριτήρια αναγνώρισης εργαστηριακών χώρων, τα

³⁸⁷ Αποτελεί συνδεδεμένο εργαστήριο με το ανάκτορο (*attached workshop*), σύμφωνα με τους Costin 1991:5, Sinopoli 1991, Stein and Blackman 1993:29-59, Tournavitou 1988:447-467.

³⁸⁸ Αραβαντινός 1996:266-267.

κεραμικά εργαστήρια εντοπίζονται αποκλειστικά σε ισόγειους χώρους. Δεν έχουν εντοπισθεί πολλά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να συνδέονται με έναν εργαστηριακό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, στο Βελεστίνο, στο οικόπεδο Σαράντη, αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο πηλό, πλησίον του κεραμικού κλιβάνου, το οποίο πιθανότατα αποτελούσε τμήμα του εργαστηριακού χώρου, και στη θέση Τζάνη Μαγούλα 2 εντοπίσθηκε τμήμα ενός τοίχου πλησίον θερμικών κατασκευών, ο οποίος πιθανώς σχετίζεται με αυτές. Συνολικά, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των σωζόμενων εργαστηριακών χώρων δεν αποτελεί δόκιμο κριτήριο για την αναγνώριση τέτοιων χώρων και είναι απαραίτητα κι άλλα στοιχεία για να ταυτίσουν έναν χώρο ως εργαστήριο.

Παράλληλα, σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτελούν οι χώροι που ερμηνεύονται ως αποθήκες αχρησιμοποίητων προϊόντων, οι οποίες αναμφίβολα παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη διαρρύθμιση του χώρου ενός εργαστηρίου. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποτελέσουν από μόνοι τους ενδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου, καθώς θεωρητικά τέτοιοι αποθηκευτικοί χώροι βρίσκονταν σε διαφορετικό σημείο από το κεραμικό εργαστήριο. Στον οικισμό του Κύνου στη θέση Πύργος Λιβανάτες στη Φθιώτιδα, εντοπίσθηκε ένας αποθηκευτικός χώρος με μεγάλους πίθους και αχρησιμοποίητα αγγεία καλής ποιότητας (αμφορείς, υδρίες) (Τομή ΕΚ³⁸⁹), που όμως αποδείχθηκε ότι δεν σχετίζεται με το εργαστήριο κεραμικής, αλλά αποτελούσε αποθηκευτικός χώρος αγροτικών προϊόντων³⁹⁰. Αντίθετα, παρόμοιοι χώροι (Αποθήκες Α και Ε) εντοπίσθηκαν στην Οικία Πέτσα, στην Κάτω Πόλη των Μυκηνών, οι οποίοι περιείχαν μεγάλη ποσότητα αχρησιμοποίητης κεραμικής και οι οποίοι αναμφίβολα συνδέονταν με αντίστοιχο εργαστήριο κεραμικής, το οποίο όμως δεν έχει εντοπισθεί και δεν έχει αποκαλυφθεί κάποιο αρχαιολογικό κατάλοιπο που να αποτελεί δόκιμο κριτήριο αναγνώρισης ενός εργαστηρίου κεραμικής (π.χ. κλίβανος, δεξαμενή καθαρισμού του πηλού, κεραμικός τροχός κ.ά.)³⁹¹. Ίσως, λειτουργούσαν ως χώροι συγκέντρωσης με σκοπό την αναδιανομή³⁹².

Η τεχνολογική αλυσίδα κατασκευής κεραμικών προϊόντων απαιτεί κάποιες σταθερές κατασκευές ειδικού χαρακτήρα, όπως οι δεξαμενές καθίζησης πηλού, οι

³⁸⁹ Δακορώνια 1989:171.

³⁹⁰ Κουνούκλας 2015:830.

³⁹¹ Παπαδημητρίου και Πέτσας 1950:203-233; 1951:192-196.

³⁹² Shelton 2016.

λάκκοι με αποθηκευμένο πηλό και οι κλίβανοι. Το σημαντικότερο αρχαιολογικό κατάλοιπο που μαρτυρά αναμφίβολα την ύπαρξη ενός εργαστηριακού χώρου είναι οι τελευταίοι.

Οι δεξαμενές, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος ενός παραδοσιακού εργαστηρίου κεραμικής, όπως μαρτυρούν τα διάφορα εθνογραφικά παράλληλα³⁹³, ωστόσο, αρχαιολογικά μόνο ένα παράδειγμα σώζεται στην Ηπειρωτική Ελλάδα, κατά την ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, και εντοπίζεται στον οικισμό Κύνο στη θέση Πύργος Λιβανάτες, στην Φθιώτιδα. Κάτι αντίστοιχο προκύπτει και για τους λάκκους ή λαξευμένες κοιλότητες στο φυσικό βράχο με αποθηκευμένο πηλό, οι οποίοι/ες, όπως μαρτυρούν τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, είναι αρκετά σπάνιου/ες, καθώς τα μοναδικά παραδείγματα που σώζονται εντοπίζονται στην περιοχή της Θήβας.

Απαραίτητη είναι και η ύπαρξη κατάλληλων οργανωμένων χώρων εργασίας για τον κεραμέα. Σπάνια, όμως, εντοπίζονται και το μόνο ίσως παράδειγμα που έχει βρεθεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, βρίσκεται στη Θεσσαλία στο οικόπεδο Ζωγράφου, όπου εντοπίστηκε μια πήλινη πεταλόσχημη κατασκευή σε ένα δωμάτιο του κτιρίου, η οποία σύμφωνα με την αρχαιολογική έκθεση³⁹⁴ είχε περιγράψει ότι προοριζόταν για εργαστηριακή χρήση. Ωστόσο, λόγω της έλλειψης επαρκών στοιχείων δεν είναι δυνατή η ερμηνεία του χώρου ως εργαστήριο ή τμήμα εργαστηρίου κεραμικής, και μάλιστα η ανασκαφείας στη διατριβή της επαναχαρακτήρισε τη κατασκευή αυτή ως πήλινη εστία³⁹⁵.

Το δεύτερο σε σειρά κριτήριο αναγνώρισης ενός εργαστηρίου αποτελούν τα εργαλεία και τα διάφορα κινητά ευρήματα, και κρίνοντας από τα δεδομένα των θέσεων που συλλέχθηκαν, αποτελούν δευτερεύοντα χαρακτηριστικά στοιχεία και μη δόκιμα κριτήρια για την ταύτιση ενός κεραμικού εργαστηρίου. Ο λόγος είναι η σπανιότητα εύρεσής τους, είτε λόγω της φθαρτότητας του υλικού που έχουν κατασκευαστεί, είτε λόγω των συνθηκών εγκατάλειψης ή μη της θέσης, καθώς και η δυσκολία αναγνώρισής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θέση Τζάνη Μαγούλα 2, στη Δυτική Θεσσαλία, όπου εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων (τριβεία, τριπτήρες, λειαντήρες) και ένας ύπερος (γουδοχέρι) με ίχνη ερυθρής βαφής, ευρήματα τα οποία

³⁹³ Voyatzoglou 1997:57-71; Nicholson and Patterson 1985a:16-18; 1985b:222-239; Tekkök-Biçken:94-101; London 1989:219-229.

³⁹⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 1984:138.

³⁹⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 2000:102.

μόνο σε συνδυασμό με το υπόλοιπο αρχαιολογικό συγκείμενο μπορούσαν να δηλώσουν την ύπαρξη ενός εργαστηρίου κεραμικής. Ωστόσο, μοναδικές περιπτώσεις αποτελούν οι θέσεις Κύνος στη θέση Πύργος-Λιβανάτες του νομού Λοκρίδας και Κοντοπήγαδο στον Άλιμο Αττικής, μία σημαντική περιοχή στον ευρύτερο Σαρωνικό κόλπο. Εντοπίστηκαν και στις δύο περιοχές τμήματα κεραμικού τροχού. Στην πρώτη περίπτωση αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά διατηρημένοι δίσκοι κεραμικού τροχού, ένα αρκετά συχνό εύρημα τουλάχιστον στην Κρήτη, και οι οποίοι βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση, και στη δεύτερη περίπτωση θραύσματα ενός εξαρτήματος της περιστροφής του άξονα κεραμικού τροχού, το οποίο αποτελεί ένα εξαιρετικά σπάνιο εύρημα. Συνεπώς, είτε θεωρηθούν εργαλεία, είτε κινητά ευρήματα, τότε είναι τα μοναδικά που μπορούν να οδηγήσουν με ασφάλεια στην αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου κεραμικής.

Η πρώτη ύλη και τα κεραμικά σύνολα αποτελούν το τρίτο κατά σειρά κριτήριο αναγνώρισης. Συνήθως, η εύρεση της πρώτης ύλης αποτελεί έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες για την αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου, αν βέβαια υπάρχουν κι άλλες ενδείξεις εργαστηριακής δραστηριότητας, όμως είναι εξαιρετικά σπάνιο να εντοπισθεί. Σε μία μόνο θέση, στη Θήβα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο χώρο πλησίον του Καδμείου, εντοπίστηκαν σε κοντινή απόσταση από τον κεραμικό κλίβανο, μια ελλειψοειδής κοιλότητα λαξευμένη στο βράχο, η οποία περιείχε πηλό, και ένας λάκκος με αποθηκευμένους σβώλους πηλού.

Παράλληλα, όμως, αδιάσειστα στοιχεία ύπαρξης ενός κεραμικού εργαστηρίου αποτελούν τα κεραμικά σύνολα των ημικατεργασμένων αγγείων, των απορρίψεων και των αγγείων αποτυχημένων οπτήσεων. Συνήθως, εντοπίζονται σε μεγάλη ποσότητα στην ευρύτερη περιοχή του εργαστηριακού χώρου, και σε αποθέτες κοντά στους κλιβάνους, όπως αποκαλύφθηκαν αποτυχημένες οπτήσεις κεραμικών στο οικόπεδο Τσακανίκα στο Διμήνι Μαγνησίας, στον οικισμό Κύνος στη Λοκρίδα, στο Κοντοπήγαδο Αττικής και στη Θήβα, και συνεπώς είναι εξίσου μαζί με τους κλιβάνους, από τα πιο συχνά αρχαιολογικά ευρήματα των ανασκαφών.

Όσον αφορά, τα τελειωμένα προϊόντα, ο εντοπισμός τους μαρτυρά τις περισσότερες φορές πως ο χώρος όπου εντοπίστηκαν αποτελεί μια αποθήκη και όχι

εργαστήριο (Τομή ΕΚ στον οικισμό Κύνος³⁹⁶, Οικία Πέτσα στις Μυκήνες³⁹⁷), εκτός αν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να το διαψεύδουν. Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και σε συνδυασμό με άλλα κριτήρια, η παρουσία τους μπορεί να επιβεβαιώσει, αλλά όχι να καθορίσει, την ταυτότητα ενός χώρου. Συνεπώς, τα τελικά προϊόντα, δεν μπορούν να αποτελέσουν θετικό δείκτη μιας εργαστηριακής περιοχής, παρά μόνο να δηλώσουν πως κάποιο εργαστήριο βρισκόταν κοντά ή στο ίδιο κτίριο.

Τέλος, οι περισσότερες θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν αρχαιολογικές ενδείξεις κεραμικής παραγωγής και κατ' επέκταση ενδείξεις κεραμικών εργαστηρίων, εντοπίζονται σε νευραλγικές θέσεις των μυκηναϊκών οικισμών, οι οποίες επιλέχθηκαν με κριτήριο την εγγύτητά τους σε πηγές πρώτων υλών, κοντά σε ποταμούς, λίμνες και εύφορες πεδιάδες (π.χ. ο κλίβανος στο Διμήνι βρίσκεται στις παρυφές του οικισμού, δίπλα στις όχθες του Ξεριά, σε μια περιοχή με άφθονες πηγές πρώτων υλών, ο κλίβανος στο Βελεστίνο Α-ΝΑ της Μαγούλας Μπακάλη βρισκόταν κοντά σε φυσικές πηγές νερού, την Υπέρεια Κρήνη και την λίμνη Κάρλα, ο παράκτιος οικισμός του Κύνου βρισκόταν πλησίον της εύφορης πεδιάδας της Αταλάντης κ.ο.κ.). Επίσης, δεν εντοπίζονται σε θέσεις με άμεση γειτνίαση με κάποιο ανακτορικό κέντρο. Αναμφίβολα, τα αρχεία σε Γραμμική Β γραφή αποτελούν σημαντικό κριτήριο αναγνώρισης κάποιου είδους ανακτορικής σχέσης, ωστόσο, ελάχιστα αποκαλύφθηκαν στις θέσεις που εξετάστηκαν στην κεντρική Ηπειρωτική Ελλάδα, και όσα εντοπίστηκαν, δεν αναφέρονταν στην κεραμική παραγωγή.

Συνολικά, η διατήρηση κάποιων ενδεικτικών στοιχείων σε μεγαλύτερη συχνότητα από άλλα, πιθανόν είναι τυχαία, καθώς πολλοί εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες επηρεάζουν την κατάσταση διατήρησής τους. Οι καιρικές συνθήκες, η θέση της κάθε περιοχής, τα υλικά που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους αλλά και ο τρόπος κατασκευής, η κατάσταση εγκατάλειψης ή καταστροφής των θέσεων, μέχρι και οι συνήθειες των κατοίκων να επαναχρησιμοποιούν κάποιες κατασκευές και

³⁹⁶ Δακορώνια 1989:171. Ωστόσο, αποδείχθηκε ότι δεν σχετίζεται με το εργαστήριο κεραμικής, αλλά αποτελούσε αποθηκευτικός χώρος αγροτικών προϊόντων, Κουνούκλας 2015:830.

³⁹⁷ Οι Αποθήκες Α και Ε περιείχαν μεγάλη ποσότητα αχρησιμοποίητης κεραμικής, οι οποίες συνδέονταν με αντίστοιχο εργαστήριο κεραμικής, και ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως χώροι συγκέντρωσης με σκοπό την αναδιανομή, Παπαδημητρίου και Πέτσα 1950:203-233; 1951:192-196; Shelton 2016.

κινητά ευρήματα για διαφορετικό σκοπό, είναι παράγοντες που επηρεάζουν αδιαμφισβήτητα την κατάσταση και την ποσότητα εύρεσής τους.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Συνολικά, η εξέταση της οικονομίας και της κοινωνίας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, και ιδιαίτερα της τελευταίας ώριμης φάσης της, είναι πολλές φορές δύσκολη. Οι πινακίδες Γραμμικής Β μαρτυρούν πως τα ανάκτορα ενδιαφέρονταν άμεσα και ήλεγχαν άμεσα συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, που πιθανότατα η κεραμική βιομηχανία δεν ανήκε σε αυτούς. Τα φτωχά αρχαιολογικά δεδομένα και οι διάφορες χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις που έχουν γίνει σε ορισμένες από τις εξεταζόμενες θέσεις, κυρίως εκείνες της κεντρικής Ελλάδας (π.χ. Κύνος³⁹⁸, Θήβα³⁹⁹, Αττική⁴⁰⁰), αλλά και της Θεσσαλίας⁴⁰¹, έδειξαν πως το μεγαλύτερο μέρος των κεραμικών προϊόντων κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο ήταν τοπικής παραγωγής. Μεγάλο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιούνταν εκτός του ανακτορικού τομέα και επομένως δεν καταγραφόταν από την γραφειοκρατία. Οι εισαγωγές ήταν ελάχιστες, ενώ η εγχώρια παραγωγή παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό, παράγοντας μάλιστα και απομιμήσεις ανακτορικών αγγείων καλής ποιότητας.

Οι περισσότερες θέσεις που μελετήθηκαν πιθανόν ήταν ανεξάρτητες και αυτόνομες, ιδιαίτερα οι περιοχές που βρίσκονται στη Θεσσαλία. Όπως υποστήριξε πρώτα ο Knappett⁴⁰² και ύστερα ο Nakassis⁴⁰³, δεν υπάρχει μια γενική ομοιογένεια στον μυκηναϊκό κόσμο, αλλά ένα σύνολο διαφορετικών πρακτικών διεξήχθησαν ταυτόχρονα σε μια ευρύτερη περιοχή, δηλαδή στις διάφορες περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου. Με βεβαιότητα αποδεικνύεται πως διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες επικρατούσαν σε κάθε περιοχή και διαφορετικά μοντέλα οικονομικών μηχανισμών εφαρμόζονταν, ειδικά όσον αφορά την κεραμική παραγωγή. Εξαιτίας, μάλιστα, αυτών των διαφορετικών πολιτικοοικονομικών συνθηκών, είναι αδύνατη η σύγκριση των κεραμικών συστημάτων των περιοχών μεταξύ τους. Η κάθε περιοχή και

³⁹⁸ Mommsen et al. 2001:343-354.

³⁹⁹ Mommsen et al. 2002:607-612.

⁴⁰⁰ Mommsen 2003:13-30.

⁴⁰¹ Feuer and Schneider 2003:217-247.

⁴⁰² Knappett 2016:203.

⁴⁰³ Nakassis 2021:21-26.

θέση χρησιμοποιούσε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής κεραμικών, που μάλιστα, όταν πρόκειται για γειτονικές περιοχές είναι δύσκολο να διακριθούν⁴⁰⁴.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θέση Τζάνη Μαγούλα 2 στη Δυτική Θεσσαλία, που αποτελεί τη μοναδική περίπτωση στον κατάλογο των μυκηναϊκών θέσεων στην Ηπειρωτική Ελλάδα αυτής της περιόδου, τουλάχιστον από όσες μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία, που χρησιμοποιούσε τόσο την όπτηση σε κλίβανο (όπως όλες οι υπόλοιπες θέσεις), όσο και την όπτηση σε ανοιχτή πυρά. Πιθανόν η περιοχή αυτή είχε υιοθετήσει έναν ξεχωριστό τρόπο οργάνωσης της κεραμικής της παραγωγής από ότι ο υπόλοιπος μυκηναϊκός κόσμος.

Επιπροσθέτως, το γεγονός πως εντοπίστηκαν κεραμικοί κλίβανοι, διάφορες κατασκευές ειδικού χαρακτήρα και κινητά ευρήματα που σχετίζονται με την κεραμική παραγωγή, μαρτυρούν αφενός πως κάποια εργαστηριακή δραστηριότητα λάμβανε χώρα στην ευρύτερη περιοχή, αλλά αφετέρου δεν υποδεικνύουν την ακριβή θέση του εργαστηρίου. Δεν έχουν εντοπισθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, έτσι ώστε να ταυτισθεί ο χώρος ως εργαστήριο. Συνεπώς, είναι αδύνατον να εξαχθούν συναφή συμπεράσματα περί κοινωνικής οργάνωσης των κεραμικών εργαστηρίων κατά την Ωριμη Μυκηναϊκή περίοδο ή να σχολιασθεί η θέση τους εντός του οικισμού και εντός της ευρύτερης κοινωνίας.

Συνοπτικά, η κεραμική παραγωγή είναι θεωρητικά άξια ελέγχου, τόσο από τα ανακτορικά συγκροτήματα, όσο από τους κεραμείς ή τις οικογένειές τους ή τους μεσάζοντες αυτής της τέχνης, ιδιαίτερα όταν υπήρχε εύκολη πρόσβαση σε καλά κοιτάσματα πηλού και όταν υπήρχαν τα κατάλληλα μέσα παραγωγής. Ωστόσο, αρχαιολογικές ενδείξεις για κεραμικά εργαστήρια είναι πολύ σπάνιες, παρόλο που όπως τονίζει ο Feuer⁴⁰⁵ και ο Dickinson⁴⁰⁶, κάθε οικισμός διέθετε τα δικά του εργαστήρια, συμπεριλαμβανομένων και εκείνα της κεραμικής. Όλα τα στοιχεία που συλλέχθηκαν συνηγορούν υπέρ μιας πολύ-επίπεδης οικονομίας κατά την Ωριμη

⁴⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν δύο διαφορετικά σύγχρονα γειτονικά κέντρα κεραμικής παραγωγής στον Σαρωνικό κόλπο, της Αίγινας και του Κοντοπήγαδου, όπου σύμφωνα με τις μελέτες των Gilstrap et al. χρησιμοποιούσαν διαφορετικούς τρόπους παραγωγής κεραμικών προϊόντων, κάτι το οποίο, όμως, δεν αποτελεί γενικό κανόνα, Gilstrap et al. 2016:507.

⁴⁰⁵ Feuer 1981:335.

⁴⁰⁶ Dickinson 2017:66.

Μυκηναϊκή περίοδο. Στον μυκηναϊκό κόσμο, παρατηρούνται παράλληλες και όχι όμοιες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Η κάθε περιοχή, ειδικά η περίπτωση της Θεσσαλίας, έχει δημιουργηθεί με διαφορετικές κοινωνικές διαδικασίες, τις περισσότερες φορές άγνωστες.

Βιβλιογραφία

- Åkerström, Å. 1938. "Peloponnes: Berbati", *AA*, pp. 552–554, 557.
- Belsché, J., Cook, K. and Cook, R. 1963. "Some archaeomagnetic results from Greece", *BSA* 58, pp. 8-13.
- Bennet, J. 1988. "Approaches to the problem of combining Linear B textual data and archaeological data in the LBA Aegean", in E. French and K. Wardle (eds.), *Problems in Greek prehistory: Proceedings of the BSA Centenary Conference, Manchester, 14–18 April 1986*, Bristol: Bristol Classical Press, pp. 509–518.
- Bennet, J. 2007. "The Aegean Bronze Age", in W. Scheidel, I. Morris and R. Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 175-210.
- Betancourt, P. 1976. "The end of the Greek Bronze Age", *Antiquity* 50, pp. 40-47.
- Blegen, C. and Lang, M. 1960. "The Palace of Nestor Excavations of 1959", *AJA* 64.2, pp. 153–164.
- Carpenter, R. 1966. *Discontinuity in Greek civilization*, London.
- Catling, H. 1976-1977. "Excavations at the Menelaion, Sparta, 1973-1976", *AR* 23, pp. 24–42.
- Cavanagh, W. 2008. "Death and the Mycenaeans", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, pp. 327-341.
- Chadwick, J. 1976. *The Mycenaean World*. New York: Cambridge University Press.
- Cook, R. 1961. "The 'double-stoking tunnel' of Greek kilns.", *BSA* 56, pp. 64-67, with plate 7.
- Costin, C. 1991. "Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting and Explaining the Organization of production", in M. Schiffer (ed.), *Archaeological Method and Theory* 3, Tucson: The University of Arizona Press, pp. 1-56.
- Crowley, J. 2008. "Mycenaean art and architecture", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, pp. 258-288.
- Davaras, C. 1980. "A Minoan Pottery Kiln at Palaikastro", *BSA* 75, pp. 115–126.

- Deger-Jalkotzy, S. 2008. "Decline, Destruction, Aftermath", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, pp. 387-416.
- Dickinson, O. 1977. *The Origins of Mycenaean Civilisation*. Studies in Mediterranean Archaeology, 49. Goteborg: Paul Åströms Förlag.
- Dickinson, O. 1994. *The Aegean Bronze Age*, Cambridge World Archaeology, *Antiquity* 68, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickinson, O. 2014. "The mainland Bronze Age", *Pharos* 20.1, pp. 145–161.
- Dickinson, O. 2017. *Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Efkleidou, K. 2004. "Slavery and dependent personnel in the Linear B archives of Mainland Greece", Master's thesis, University of Cincinnati.
- Evely, D. and Morrison, J. 2010. "The Minoan Potter's Wheel: A Study in Experimental Archaeology", in P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, and N. Marchetti (eds.), *Near Eastern Archaeology in the Past, Present and Future. Heritage and Identity; Ethnoarchaeology and Interdisciplinary Approach, Results and Perspectives; Visual Expression and Craft Production in the Definition of Social Relations and Status. Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, 5 May - 10 May 2008, "Sapienza", Università di Roma*, Vol. I, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 283-288.
- Evely, D. 1984. "The other finds of Stone, Clay, Ivory, Faience, Lead etc.", in M. Popham (ed.), *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, Oxford: Thames and Hudson, pp. 223-259.
- Evely, D. 1988a. "Minoan Craftsmen: Problems of Recognition and Definition," in E. French and K. Wardle (eds.), *Problems in Greek Prehistory*, Bristol, pp. 397-415.
- Evely, D. 1988b. "The potter's wheel in Minoan Crete", *BSA* 83, pp. 83-126.
- Evely, D. 2000. *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction*, Vol. 2. Studies in Mediterranean Archaeology 92.2, Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Farnoux, A. 1994. "La céramique mycénienne", *Dossiers d'Archéologie* 195, pp. 94-107.

Finley, M. 1957. "The Mycenaean Tablets and Economic History", *The Economic History Review* 10.1, pp. 128–141.

Galaty, M. and Parkinson, W. 1999. "Introduction: Putting Mycenaean Palaces in their Place", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPI: New Interpretations of an Old Idea*, Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 1- 8.

Galaty, M. 1999. *Nestor's Wine Cups: Investigating Ceramic Manufacture and Exchange in a Late Bronze Age "Mycenaean" State*, BAR-IS 766, Oxford: Archaeopress.

Galaty, M. 2007. "Wealth Ceramics, Staple Ceramics: Pots and the Mycenaean Palaces" in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPII, Revised and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 74–86.

Galaty, M. 2010. "Wedging Clay: Combining Competing Models of Mycenaean Pottery Industries", in D. Pullen (ed.), *Political Economies of the Aegean Bronze Age, Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22–24 February 2007*, Oxford, pp. 230-247.

Galaty, M. and Parkinson, W. 2007a. "2007 Introduction: Mycenaean Palaces Rethought", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPII, Revised and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 1–20.

Galaty, M. and Parkinson, W. 2007b. "1999 Introduction: Putting Mycenaean Palaces in Their Place", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPII, Revised and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 21–28.

Halstead, P. 1992a. "The Mycenaean Palatial Economy: Making the most of the Gaps in the Evidence", *PCPS* 38, pp. 57-86.

Halstead, P. 1992b. "Agriculture in the Bronze Age Aegean: Towards a model of palatial economy", in B. Wells (ed.), *Agriculture in ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16–17 May 1990*. ActAth 4°, 42, Stockholm: Svenska Institutet I Athen, pp. 105-117.

Halstead, P. 1999. "Towards a Model of Mycenaean Palatial Monilization", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPI: New Interpretations of an Old Idea*, Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 35-41.

Halstead, P. 2011. "Redistribution in Aegean Palatial Societies: Terminology, Scale, and Significance, *AJA* 115, pp. 229-235.

Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. Ph.D. Dissertation, University of Cincinnati: Arts & Sciences, Classics.

Hasaki, E. 2006. "Ancient Greek ceramic kilns and their contribution to the technology and organization of the potters' workshops", in Y. Kazazi and N. Papapetrou (eds.), *Πρακτικά: 2^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας. Proceedings: 2nd International Conference on Ancient Greek Technology*, Athens: Technical Chamber of Greece, pp. 221-227.

Haskell, H. 2004. "Wanax to Wanax: Regional Trade Patterns in Mycenaean Crete", *Hesperia Supplements* 33, XAPIΣ: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, pp. 151-160.

Hruby, J. 2006. *Feasting and Ceramics: A View from the Palace of Nestor at Pylos*, Ph.D. Dissertation, University of Cincinnati.

Hruby, J. 2013. "Crafts, Specialists, and Markets in Mycenaean Greece. The Palace of Nestor, Craft Production, and Mechanisms for the Transfer of Goods", *AJA* 117.3, pp. 423-427.

Jannoray, J. and Van Effenterre, H. 1937. "Fouilles de Krisa (Phocide)", *BCH* 61, pp. 299-326.

Killen, J. 2007. "Critique: A View from the Tablets", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPII, Revised and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 114-117.

Killen, J. 1985. "The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy," in A. Davies and Y. Duhoux (eds.), *Linear B: A 1984 Survey, Mycenaean Colloquium of the VIII Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain* 26, Cabay, Louvain-la-Neuve, pp. 241-305.

Killen, J. 2001. "Some Thoughts on ta-ra-si-ja", in S. Voutsaki and J. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference*

held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge, Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27, Cambridge, pp. 161-180.

Killen, J. 2008. "Mycenaean Economy", in Y. Duhoux and A. Davies (eds.), *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and Their World*, Volume 1, Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 120, Leuven, pp. 159–200.

Knappett, C. 2001. "Overseen or Overlooked? Ceramic production in a Mycenaean Palatial System", in S. Voutsaki and J. Killen (eds.), *Economy and politics in the Mycenaean palace states. Proceedings of a conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27, Cambridge, pp. 80-95.

Knappett, C. 2016. "Minoanisation and Mycenaeanisation: A Commentary", in E. Gorogianni, P. Pavuk and L. Girella (eds.), *Beyond Thalassocracies. Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford, pp. 202-206.

Liddell, H. and Scott, R. 1889. *An Intermediate Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press.

London, G. 1989. "Past Present: The Village Potters of Cyprus", *The Biblical Archaeologist* 52.4, pp. 219-229.

Maran, J. 2011. "Contested pasts – the society of the 12th c. B.C.E. Argolid and the memory of the Mycenaean Palatial period", in W. Gauss, M. Lindblom, A. Smith and J. Wright (eds.), *Our cups are full: Pottery and society in the Aegean Bronze Age: Papers presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, BAR-IS 2227, Oxford: Archaeopress, pp. 169–178.

Maran, J. 2015. "Tiryns and the Argolid in Mycenaean times: New clues and interpretations", in A-L. Schallin and I. Tournavitou (eds.), *Mycenaeans up to date. The archaeology of the northeastern Peloponnese—current concepts and new directions*, ActAth 4°, 56, Stockholm, pp. 277-293.

Matson, F. 1972. "Ceramic Studies", in W. McDonald and G. Rapp (eds.), *The Minnesota Messenia Expedition*, Minneapolis: Univ. Minnesota Press, pp. 200-224.

- Mee, C. 2008. "Mycenaean Greece, the Aegean and beyond", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, pp. 362-386.
- Momigliano, N. 1986. "Fornaci minoiche per ceramica", *RdA* 10, pp. 75-78.
- Mommsen, H. 2003. "Attic Pottery Production, Imports, and Exports during the Mycenaean Period by Neutron Activation Analysis", *MAA* 3.1, pp. 13-30.
- Mommsen, H., Hein, A., Ittameier, D., Maran, J. and Dakoronia, Ph. 2001. "New Mycenaean Pottery Production Centers from Eastern Central Greece Obtained by Neutron Activation Analysis", in Y. Bassiakos, E. Aloupi, and Y. Facorellis (eds.), *Archaeometry Issues in Greek Prehistory and Antiquity*, Athens, pp. 343-354.
- Mommsen, H., Andrikou, E., Aravantinos, V. and Maran, J. 2002. "Neutron activation analysis results of Bronze Age pottery from Boeotia including ten Linear B inscribed stirrup jars of Thebes", in E. Jerem and K. Biró (eds.), *Archaeometry 98: Proceedings of the 31st Symposium, Budapest, April 26 - May 3 1998*, Volume II, BAR-IS 1043, Oxford: Archaeopress, pp. 607-612.
- Mountjoy, P. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery, Volume II*, Rahden, Westfalia, Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Nakassis, D., Parkinson, W. and Galaty, M. 2011. "Redistributive Economies from a Theoretical and Cross-Cultural Perspective", *AJA* 115, pp. 177- 184.
- Nakassis, D. 2006. *The Individual and the Mycenaean State-Agency and Prosopography in the linear B texts from Pylos*, Ph.D. Dissertation, The University of Texas at Austin.
- Nakassis, D. 2008. "Named Individuals and the Mycenaean State at Pylos" in A. Sacconi, M. del Freo, L. Godart and M. Negri (eds.), *Colloquium Romanum, Atti del XII colloquio internazionale di Micenologia, Roma, 20-25 febbraio 2006*, Rome: Fabrizio Serra, pp. 549-561.
- Nakassis, D. 2010. "Reevaluating Staple and Wealth Finance at Mycenaean Pylos", in D. Pullen (ed.), *Political Economies of the Aegean Bronze Age, Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22-24 February 2007*, Oxford: Oxbow Books, pp. 127-148.

Nakassis, D. 2020. “The Economy”, in I. Lemos and A. Kotsonas (eds.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Volume 1, pp. 271-291.

Nakassis, D. 2021. “Why the periphery should be central to Mycenaean studies”, in E. Karantzali (ed.), *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας. Λαμία, 18-21 Μαΐου 2018 / 3rd International Interdisciplinary Colloquium: The Periphery of the Mycenaean World: Recent discoveries and research results*, Athens, pp. 21-26.

Nicholson, P. and Patterson, H. 1985a. “The Ballas Pottery Project”, *Anthropology Today* 1.2, pp. 16–18.

Nicholson, P. and Patterson, H. 1985b. “Pottery Making in Upper Egypt: An Ethnoarchaeological Study”, *WorldArch* 17.2, pp. 222–239.

Niemeier, W. 1997. “The Mycenaean potter’s quarter at Miletus”, in R. Laffineur and P. Betancourt (eds.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, Liège, pp. 347-352.

Nodarou, E. 2011. *Pottery Production, Distribution and Consumption in Early Minoan West Crete: An analytical perspective*, BAR-IS 2210. Oxford: Archaeopress.

Nosch-Gregersen, M. 1997a. “Craftsmen in the Linear B archives”, in C. Gillis, Ch. Risberg and B. Sjöberg (eds.), *Trade and Production in Premonetary Greece. Production and Craftsmen. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, SIMA PB 143, pp. 43-55.

Nosch-Gregersen, M. 1997b. “Pylian craftsmen: payment in kind/rations or land” in P. Betancourt and R. Laffineur (eds.), *TEXNH: Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean conference at Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, pp. 397-406.

Palaima, T. 1995. “The Nature of the Mycenaean Wanax: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions,” in P. Rehak (ed.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the*

Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992, with additions, Aegaeum 11, Liège, pp. 119-142.

Palaima, T. 1997. "Potter and Fuller: the royal craftsmen" in R. Laffineur and P. Betancourt (eds.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, Aegaeum 16, pp. 407-412.

Palaima, T. 1989. "Perspectives on the Pylos Oxen Tablets: Textual (and Archaeological) Evidence for the Use and Management of Oxen in Late Bronze Age Messenia (and Crete)," in T. Palaima, C. Shelmerdine and P. Ilievski (eds.), *Studia Mycenaea*, Skopje, pp. 85-124.

Palaima, T. 2003. "'Archives' and 'Scribes' in Mycenaean Linear B Records," in M. Brosius (ed.), *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*, Oxford, pp. 153-194.

Palaima, T. 2008. "Mycenaean Religion", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 342-361.

Palaima, T. 2015. "The Mycenaean Mobilization of Labor in Agriculture and Building Projects: Institutions, Individuals, Compensation, and Status in the Linear B Tablets", in P. Steinkeller and M. Hudson (eds.), *Labor in the Ancient World*, The International Scholars Conference on Ancient Near Eastern Economies, vol. 5, ISLET-Verlag, pp. 617-648.

Papadopoulos, J. 1997. "Innovations, Imitations and Ceramic Style: Modes of Production and Modes of Dissemination," in R. Laffineur and P. Betancourt (eds.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Aegaeum 16, Liège*, pp. 449-462.

Parkinson, W., Nakassis, D. and Galaty, M. 2013. "Crafts, Specialists, and Markets in Mycenaean Greece, Introduction", *AJA* 117.3, pp. 413-422.

Peacock, D. 1982. *Pottery in the Roman world: An ethnoarchaeological approach*, London: Longman.

Polanyi, K., Arensberg, K. and Pearson, H. 1957. *Trade and Market in the Early Empires, Economies in history and theory*, The Free Press, New York.

Postgate, N. 2001. "System and Style in Three Near Eastern Bureaucracies", in S. Voutsaki and J. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27, Cambridge, pp. 181-194.

Poursat, J. 2022. *The Art and Archaeology of the Aegean Bronze Age: A History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pullen, D. 2013. "Crafts, Specialists, and Markets in Mycenaean Greece. Exchanging the Mycenaean Economy", *AJA* 117.3, pp. 437-445

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London.

Schallin, A-L. 1997. "The Late Bronze Age Potter's Workshop at Mastos in the Berbati Valley," in *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Gillis C., C. Risberg, and B. Sjöberg (eds.), Paul Åströms Förlag, pp. 73-88.

Seifert M., 1993. "Pottery kilns in mainland Greece and on the Aegean islands.", *RdA* 17, pp. 95-105.

Shelmerdine, C. and Bennet, J. 2008. "Economy and Administration", in C. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, pp. 289-309.

Shelmerdine, C. 1999. "Administration in the Mycenaean Palaces: Where's the Chief?" in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPI: New Interpretations of an Old Idea*, Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 19-24.

Shelmerdine, C. 1997. "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland," *AJA* 101, pp. 537-585.

Shelmerdine, C. 2012. "Iklaina tablet IK X 1", in P. Carlier, Ch. Lamberterie, M. Egetmeyer, N. Guilleux, F. Rougemont, J. Zurbach (eds.), *Etudes mycéniennes 2010*.

Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 Septembre 2010, Biblioteca di Pasiphae X, Pisa-Roma, pp. 75-77.

Shelmerdine, C. 2013. "Crafts, Specialists, and Markets in Mycenaean Greece. Economic Interplay Among Households and States", *AJA* 117.3, pp. 447-452.

Shelton, K. 2016. "Petsas House, Pottery Production, and the Mycenaean People in LH IIIA2", in J. Driessen (ed.), *RA-PI-NE-U: Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, AEGIS 10, Louvain-la-Neuve, pp. 317-326. (<https://books.openedition.org/pucl/6782#bibliography>)

Shelton, K. 2002–2003. "A New Linear B Tablet from Petsas House, Mycenae.", *Minos* 37–38, pp. 387–396.

Sinopoli, C. 1991. *Approaches to archaeological ceramics*, Springer New York.

Sjöberg, B. 1995. "The Mycenaean Economy: Theoretical Frameworks", in C. Gillis, C. Risberg, and B. Sjöberg (eds.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade. Proceedings of the Third International Workshop, Athens 1993*, SIMA PB 134, Jonsered: Paul Åströms Förlag. pp. 19-32.

Smith, J. 1992-1993. "The Pylos Jn Series", *Minos* 27-28, pp. 167-259.

Stein, G. and Blackman, M. 1993. "The Organizational Context of Specialized Craft Production in Early Mesopotamian States", *REA* 14, pp. 29-59.

Tekkök-Biçken, B. 2000. "Pottery Production in the Troad: Ancient and Modern Akköy," *NEA* 63.2, pp. 94-101.

Tournavitou, I. 1988. "Towards an identification of a workshop space", in E. French and K. Wardle (eds.), *Problems in Greek prehistory. Proceedings of the British School at Athens Centenary Conference, Manchester, 14-18 April 1986*, Bristol: Bristol Classical Press, pp. 447-467.

Tournavitou, I. 2014. "Sport, Prestige and Ritual Outside the Palaces: Pictorial Frescoes from the West House at Mycenae", in H. Brecolaki, J. Davis and S. Stocker (eds.), *Mycenaean Wall Paintings in Context: New Discoveries and Old Finds Reconsidered*, MEΛETHMATA 72, Athens: Institute for Historical Research, Section of Greek and Roman Antiquity (KERA), National Hellenic Research Foundation, pp. 145-169.

Tournavitou, I. 1989. *A comprehensive study of four adjacent houses at Mycenae, with regard to their function and their position in the social-economic activity of the site*, Ph.D. Dissertation, University of Manchester.

Tournavitou, I., 1995. "The 'Ivory Houses' at Mycenae", *BSA Supplementary Volumes* 24, London: The British School at Athens, pp. 1-341.

Tournavitou, I., Andersson Strand, E., Nosch, M-L., and Cutler, J. 2015. "Textile production at Mycenae, mainland Greece", in E. Andersson Strand and M-L. Nosch (eds.), *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Ancient Textiles Series 21, Oxford and Philadelphia, pp. 253-265.

Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.-Cl. and Touchais, G. 2015. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Ventris, M. and Chadwick, J. 1953. *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, First edition.

Ventris M. and J. Chadwick. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, Second edition.

Voutsas, K. 2001. "Mycenaean craftsmen in palace archives: problems in interpretation," in A. Michailidou (ed.), *Manufacture and measurement: counting, measuring and recording craft items in early Aegean societies*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 33, Athens, pp. 145–165.

Voutsaki, S. and Killen, J. 2001. "Introduction", in S. Voutsaki and J. Killen (eds.), *Economy and politics in the Mycenaean palace states. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27, Cambridge, pp. 1-14.

Voyatzoglou, M. 1984. "Thrapsano, Village of Jar Makers." in P. Betancourt (ed.), *East Cretan White-on-Dark Ware: Studies on a Hand-made Pottery of the Early to Middle Minoan Periods*, University Museum Monograph 51, Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, pp. 130–142.

Voyatzoglou, M. 1974. "The Jar-makers of Thrapsano in Crete", *Expedition* 16.2, pp. 18-24.

Voyatzoglou, M. 1997. "Traditional Ceramics in Modern Greece", in C. Gillis, Ch. Risberg and B. Sjöberg (eds.), *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Paul Åströms Förlag, pp. 57-71.

Wells, B., Runnels, C. and Zangger, E. 1990. "The Berbati-Limnes Archaeological Survey. The 1988 season.", *OpAth* XVIII, pp. 207-238.

Wells, B., 2002. *New Research on Old Material from Asine and Berbati in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, ActAth 8°, 17, Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Whitbread, I., Ponting, M. and Wells, B. 2007. "Temporal patterns in Ceramic Production in the Berbati Valley, Greece", *JFA* 32.2, pp. 177-193.

Whitelaw, T. 2001, "Reading Between the Tablets: Assessing Mycenaean Palatial Involvement in Ceramic Production and Consumption", in Voutsaki S. and J. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference Held on 1-2 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge Philological Society Supplementary Volume 27, Cambridge, pp. 51-79.

Wiener, M. 2003. "The Absolute Chronology of Late Helladic III A2 Revisited", *BSA* 98, pp. 239-250.

Wijngaarden, G. 1999a. "The complex past of pottery: an introduction", in J. Crielaard, V. Stissi and G. Wijngaarden (eds.), *The Complex Past of Pottery Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (16th to early 5th centuries BC). Proceedings of the ARCHON International Archaeological Conference, Amsterdam, 8-9 November 1996*, Amsterdam, pp. 1-19.

Wijngaarden, G. 1999b. "Production, circulation and consumption of Mycenaean pottery (sixteenth to twelfth centuries BC)", in J. Crielaard, V. Stissi and G. Wijngaarden (eds.), *The Complex Past of Pottery Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (16th to early 5th centuries BC). Proceedings of the ARCHON International Archaeological Conference, Amsterdam, 8-9 November 1996*, Amsterdam, pp. 21-47.

Δαβάρας, Κ. 1973. «Μινωική κεραμεική κάμιнос εις Στύλον Χανίων», *ΑΕ* 112, σελ. 75-80.

Λυριτζής, Ι. 2010. «Κεραμικά Αντικείμενα: η 'Δυναμική' του Πηλού», στο Ι. Λυριτζής και Ν. Ζαχαριάς (επιμ.), *ΑρχαιοΥλικά*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 39-62.

Νοδάρου, Ε. 2010. «Ανάλυση Αρχαίας Κεραμικής: Χαρακτηρισμός, Προέλευση, Τεχνολογία», στο Ι. Λυριτζής και Ν. Ζαχαριάς (επιμ.), *ΑρχαιοΥλικά*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 63-101.

Παπαδημητρίου, Ι. και Πέτσας, Φ. 1950. «Ανασκαφαί εν Μυκήναις», *ΠΑΕ* 105, σελ. 203-233.

Παπαδημητρίου, Ι. και Πέτσας, Φ. 1951. «Ανασκαφαί εν Μυκήναις», *ΠΑΕ* 106, σελ. 192-196.

Πλάτων, Ν. 1963. «Ανασκαφαί Ζάκρου», *ΠΑΕ* 118, σελ. 160-188.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Adrimi-Sismani, V. 2007. "Mycenaean northern borders revisited: new evidence from Thessaly", in M. Galaty and W. Parkinson (eds.), *RMPII, Revised and Expanded Second Edition*, Cotsen Institute of Archaeology, pp. 159-177.

Adrymi-Sismani, V. 2004-2005. "Le palais d'Iolkos et sa destruction", *BCH* 128-129, pp. 1-54.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2001-2004. «Ανασκαφικές εργασίες: Ανασύσταση ταμειευτήρα Λίμνης Κάρλας», ΙΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 56-59, Β2 Χρονικά, σελ. 499-505.

Feuer, B. 1981. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, Ph. Dissertation University of California, Los Angeles.

Feuer, B. 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, British Archaeological Reports International Series 176, Oxford: British Archaeological Reports.

Feuer, B. 1994. "Mycenaean Thessaly", in *La Thessalie: Quinze années de recherches archéologiques, 1975–1990. Bilans et Perspectives. Actes du Colloque internationale, Lyon, 17–22 Avril 1990*, Athens: Kapon Press, pp. 211-214.

Feuer, B. 1999. "The Mycenaean Periphery: Some Theoretical and Methodological Considerations", in Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Πρακτικά Α Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 7-14.

Feuer, B. and Schneider, G. 2003, "Chemical Analysis and Interpretation of Mycenaean Pottery from Thessaly", *JMA*, 16.2, pp. 217-247.

Mountjoy, P. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, Goteborg.

Mountjoy, P. 1988. "LH III C Late versus Sub-Mycenaean: The Kerameikos. Pompeion cemetery reviewed", *Jdl* 103, pp. 1-37.

Pantou, P. 2010. "Mycenaean Dimini in context: investigating regional variability and socioeconomic complexity in Late Bronze Age Greece", *AJA* 114, pp. 381-401.

Sarris, A. 2001. "Mycenaean Dimini, Magnesia. Phase III", *Αρχαιο-Τηλεπισκοπικά Νέα* 4, pp. 15.

Stamatopoulou, M. 2010-2011. "Archaeology in Greece 2010-2011: Thessaly (Archaic to Roman)", *AR* 57, pp. 73-84.

Stamatopoulou, M. 2011-2012. "Archaeology in Greece 2011-2012. Thessaly (Prehistoric to Roman)", *AR* 58, pp. 75-95.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1984. «Ανασκαφικές εργασίες: Διμήνι, Οικόπεδο Χρ. Ζωγράφου», ΙΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 39, Β Χρονικά, σελ. 138-140.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. «Ανασκαφικές εργασίες: Διμήνι, Οικόπεδο Τσακανίκα», ΙΓ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 47, Β1 Χρονικά, σελ. 222.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1994. «Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου», στο *Θεσσαλία: δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990: Αποτελέσματα και προοπτικές Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, σελ. 225-232.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1999. «Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στο Διμήνι», στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου. Πρακτικά Α Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σελ. 131–142.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2000. *Το Διμήνι στην εποχή του Χαλκού. 1977-1997. 20 χρόνια ανασκαφών*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2019. «Διμήνι. Ένας αστικός οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον μυχό του Παγασητικού Κόλπου», στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες, Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ.Χ. Χουρμουζιάδη*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, σελ. 195-214.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014a. *Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου-Ιωλκός*, Βόλος, σελ. 1-24.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014b. *Ιωλκός. Η ευκτιμένη πόλη του Ομήρου. Ένα αστικό κέντρο στο μυχό του Παγασητικού κόλπου. Το διοικητικό κέντρο, οι οικίες και το νεκροταφείο*, Βόλος.

Αραχωβίτη, Π. 1987. «Ανασκαφικές Εργασίες: Οικόπεδο Δημ. Καραμπερόπουλου», ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 42, Β1 Χρονικά, σελ. 260-261.

Αρβανιτόπουλος, Α. 1909. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία. Γ') Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν. 1) Η θέσις και ιστορία της Ιωλκού. 3) Ιστορικοί τάφοι παρά την Πασπαλιάν Ιωλκού», *ΠΑΕ* 64, σελ. 155-162.

Βαϊοπούλου, Μ. 2023. *Η Δυτική Θεσσαλία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, Συνέχειες και Ασυνέχειες*, Τόμος Α, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Ευσταθίου, Δ. 2014. «Ελληνιστικές οικίες των Φερών», στο Δ. Καραμπερόπουλος (επιμ.), *ΥΠΕΡΕΙΑ, Πρακτικά Στ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012*, Τόμος 6, Μέρος Α: Φεραί-Βελεστίνο, Αθήνα, σελ. 163-182.

Θεοχάρης, Δ. 1957. «Ανασκαφαί εν Ιωλκώ», *ΠΑΕ* 112, σελ. 54-69.

Θεοχάρης, Δ. 1961. «Ιωλκός», *Έργον* (1961), σελ. 51-60.

Ιντζεσίλογλου, Α. 1987. «Ανασκαφικές Εργασίες: Οικόπεδο Μιχάλη Σαράντη του Γεωργίου», ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 42, Β1 Χρονικά, σελ. 256-257.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2012. «Ανασκαφή μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια 2006-2008», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδος, ΑΕΘΣΕ 3, Βόλος 12.3 – 15.3.2009*, Τόμος Ι: Θεσσαλία, σελ. 177-192.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1994. «Μυκηναϊκός κεραμεικός κλίβανος», στο *Θεσσαλία: δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990: Αποτελέσματα και προοπτικές Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, σελ. 215-224.

Σκαφιδά, Ε., Καρναβά, Α., Γεωργίου, Ι. και Αγνωσιώτης, Δ. 2018. «Ο οικισμός στο Κάστρο-Παλαιά Βόλου. Από τις έρευνες του Δημήτρη και της Μαρίας Θεοχάρη μέχρι σήμερα.», *ΑΔ* 69-70 (2014-2015), Α Μελέτες, σελ. 65-82.

Τσουντας, Χ. 1900. «Εργασίαι εν Βόλῳ», *ΠΑΕ* 22, σελ. 72-73.

KENTRIKH EΛΛΑΔΑ

Catling, H. and Millett, A. 1965. "A study of the inscribed stirrup-jars from Thebes", *Archaeometry* 8.1, pp. 3-85.

Catling, H. 1980-81. "Archaeology in Greece, 1980-81. Euboea: Eretria", *AR*, 27, 7-9.

Catling, H. 1981-82. "Archaeology in Greece, 1981-82. Euboea: Eretria", *AR*, 28, 17-18.

Charalambidou, X., Kiriatzi, E., Müller, N.S., Georgakopoulou, M., Müller Celka, S. and Krapf, T. 2016. "Eretrian ceramic products through time: investigating the early history of a Greek metropolis", *JAS Reports* 7, pp. 530–535.

Dakouri-Hild, A. 2005b. "Something old, something new: current research on the 'Old Kadmeion' of Thebes", *BICS* 48, pp. 173-186.

Dakouri-Hild, A. 2001. "The House of Kadmos in Mycenaean Thebes Reconsidered: Architecture, Chronology, and Context.", *BSA* 96, pp. 81–122, with plates 15-19.

Dakouri-Hild, A. 2005a. "Breaking the Mould? Production and Economy in the Theban State," in A. Dakouri-Hild and S. Sherratt (eds.), *AUTOCHTHON: Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the occasion of his retirement*, BAR-IS 1432, Oxford: Archaeopress, pp. 207-224.

Gilstrap, W., Day, P. and Kilikoglou, V. 2016. "Pottery production at two neighbouring centres in the Late Bronze Age Saronic Gulf: Historical contingency and craft organization", *JAS Reports* 7, pp. 499-509.

Kounouklas, P. 2011. *The Late Helladic IIIC Middle-Early Protogeometric Settlement at Kynos, East Lokris, Greece: Architecture, Spatial organization, Pottery, and Function*, Ph.D. Dissertation, University of Bristol.

Livieratou, A. 2009. "The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in East Phokis and Lokris", στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *ΑΕΘΣΕ 2, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16.3-19.3.2006*, Τόμος II: Στερεά Ελλάδα, Βόλος, σελ. 951-973.

Touchais, G. 1981. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1980", *BCH* 105, livraison 2, pp. 771-889.

Touchais, G. 1982. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1981", *BCH* 106, livraison 2, pp. 529-635.

Tuor, A. 1981. "Die prähistorische Grabung in G10", *AntK* 24, pp. 83-84.

Tuor, A. 1982. "Zur bronzzeitlichen Siedlung in G10", *AntK* 25, pp. 158-160

Αραβαντινός, Β. 1996. «Ανασκαφικές εργασίες: Θήβα, Οδός Αγίων Αποστόλων και Κάδμου-Έργα ΔΕΥΑΘ», Θ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 51, Β1 Χρονικά, σελ. 266-267.

Δακορώνια, Φ. 1979. «Ανασκαφικές εργασίες: Αρχαίος Κύνος Λοκρίδας», Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λαμίας, *ΑΔ* 34, Β1 Χρονικά, σελ. 186-187.

Δακορώνια, Φ. 1985. «Ανασκαφικές εργασίες: Κύνος», ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 40, Β1 Χρονικά, σελ. 173-174.

Δακορώνια, Φ. 1989. «Ανασκαφικές εργασίες: Κύνος», ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 44, Β1 Χρονικά, σελ. 171-172.

Δακορώνια, Φ. 1993. «Ανασκαφικές εργασίες: Κύνος», ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, *ΑΔ* 48, Β1 Χρονικά, σελ. 218-219.

Δακορώνια, Φ. και Κουνούκλας, Π. 2012. ««Η ανακύκλωση στην αρχαιότητα: το παράδειγμα του Κύνου», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *ΑΕΘΣΕ 3, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 12.3-15.3.2009*, Τόμος ΙΙ: Στερεά Ελλάδα, Βόλος, σελ. 1171-1178.

Δακορώνια, Φ. 2015. ««Κεραμική τεχνολογία στον Κύνος», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *ΑΕΘΣΕ 4, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 15-18.03.2012*, Τόμος ΙΙ: Στερεά Ελλάδα, Βόλος, σελ. 841-848.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2011. «Κοντοπήγαδο Άλιμου Αττικής. Οικισμός των ΠΕ και ΥΕ χρόνων και ΥΕ εργαστηριακή εγκατάσταση», *ΑΕ* 150, σελ. 197- 274.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. και Καρδαμάκη, Ε. 2012. «Κοντοπήγαδο Άλιμου. Ο Οικισμός των ΥΕ χρόνων», *ΑΕ* 151, σελ. 141-199.

Κεραμόπουλος, Α. 1909. «Η Οικία του Κάδμου», *ΑΕ* 1909, 57-122.

Κεραμόπουλος, Α. 1911. «Ανασκαφή του ανακτόρου του Κάδμου εν Θήβαις», *ΠΑΕ* 66, σελ. 143-152.

Κεραμόπουλος, Α. 1912. «Ανασκαφή του ανακτόρου του Κάδμου εν Θήβαις», *ΠΑΕ* 67, σελ. 85-87.

Κεραμόπουλος, Α. 1922-1924. «Περί των εν τω Καδμείω των Θηβών ανασκαφών», *ΠΑΕ* 77-79, σελ. 28-31.

Κεραμόπουλος, Α. 1930. «Αι Βιομηχανίαι και το εμπόριον του Κάδμου», *ΑΕ* 1930, σελ. 29-58.

Κουνούκλας, Π. 2015. «Ο Κύνος στην ΥΕΙΙΙΓ Μέση και Νεώτερη περίοδο», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *ΑΕΘΣΕ 4, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 15-18.03.2012*, Τόμος ΙΙ: Στερεά Ελλάδα, Βόλος, σελ. 829-839.

Μαραμπέα, Χ. 2010. *Το ανατολικό κτηριακό συγκρότημα ΙΑ - ΙΒ - ΙΔ στη μυκηναϊκή ακρόπολη στα Κανάκια Σαλαμίνας: περιεχόμενο και λειτουργία*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

(<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21813#page/218/mode/2up>)

Παπαδάκης, Ν. 1915. «Ανασκαφή Ισείου εν Ερέτρια», *ΑΔ* 1, σελ. 115-190.

Δικτυογραφία

<https://ecampusontario.pressbooks.pub/mycenaengreeceandhomerictadition/chapter/the-catalogue-of-the-ships-in-the-iliad/>

<https://books.openedition.org/pucl/6782#bibliography>

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/workshop>

<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21813#page/218/mode/2up>

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/workshop>

Κατάλογος Πινάκων και Εικόνων

Πίνακες

Πίνακας I. Αρχαιολογικά δεδομένα της ΥΕ IIIA- ΥΕ IIIΓ περιόδου.

Πίνακας II. Πιθανά αρχαιολογικά εργαστηριακά κατάλοιπα.

Πίνακας III. Αχρονολόγητα ευρήματα.

Εικόνες

Εικόνα 1. Χάρτης με τους οικισμούς της Υστεροελλαδικής III περιόδου, (Πηγή: Dickinson 1994, 77, fig. 4.24).

Εικόνα 2. Βασικός τύπος Μυκηναϊκού Κλιβάνου, (Πηγή: Evelyn 2000, 305, fig. 121).

Εικόνα 3. Χάρτης Θεσσαλίας με θέσεις πιθανών κεραμικών εργαστηρίων, (Πηγή: Google Earth Pro).

Εικόνα 4. Χάρτης με μυκηναϊκές θέσεις στη Θεσσαλία, (Πηγή: Pantou 2010, 383, fig. 2).

Εικόνα 5. Χάρτης Κεντρικής Ελλάδας με θέσεις πιθανών κεραμικών εργαστηρίων, (Πηγή: Google Earth Pro).

Εικόνα 6. Σχεδιαστική αποτύπωση του μυκηναϊκού οικισμού και κεραμικού κλιβάνου, Διμήνι, Νομός Μαγνησίας, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 2019, 200 Εικ. 6).

Εικόνα 7. Εικόνα και σχεδιαστική αναπαράσταση κλιβάνου, Οικόπεδο Τσακανίκα, Διμήνι, Νομού Μαγνησίας, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 2019, 202, εικ. 8).

Εικόνα 8. Σχεδιαστική αναπαράσταση κλιβάνου, βόθρου και κιβωτιόσχημου τάφου, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 134, εικ. 7).

Εικόνα 9. Θερμικές Κατασκευές Γ, Δ, Ε, Θέση Τζάνη Μαγούλα 2, Καρδίτσα, (Πηγή: Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Μαρίας Βαϊοπούλου, 2023, 142, εικ. 21).

Εικόνα 10. Κάτοψη του ανατολικού τομέα του ΥΕ συγκροτήματος I, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012, 147, σχέδιο 2).

Εικόνα 11. Εξάρτημα περιστροφής του άξονα του κεραμικού τροχού από το Χώρο ΣΤ του Οικιστικού Συγκροτήματος Ι, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Κάζα-Παπαγεωργίου 2011, 206, εικ. 4).

Εικόνα 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση πιθανής ανακατασκευής κεραμικού τροχού, (Evely 1988b, 109, fig. 10).

Εικόνα 13. Αποτυχημένες οπτήσεις κεραμικών, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Κάζα-Παπαγεωργίου 2011, 205, εικ. 3).

Εικόνα 14. Κάτοψη ανασκαφέντος μέρους του ανακτόρου του Κάδμου και κεραμικός κλίβανος, (Πηγή: Κεραμόπουλος 1930, 31, εικ. 1).

Εικόνα 15. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου (σημειωμένες η Μαγούλα Μπακάλη και η πιθανή τοποθεσία του οικοπέδου του Σαράντη) και σχεδιαστική αναπαράσταση κάτοψης κεραμικού κλιβάνου στο οικόπεδο Μιχάλη Σαράντη, Βελεστίνο Μαγνησίας, (Πηγή: Ευσταθίου 2012, 176, εικ. 1, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 217, εικ. 3, αντίστοιχα).

Εικόνα 16. Κεραμικός κλίβανος στο Οικόπεδο του Μιχάλη Σαράντη, Βελεστίνο Μαγνησίας, (Πηγή: Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 216, εικ. 1).

Εικόνα 17. Όψη πλίνθινου τοίχου του κεραμικού κλιβάνου στο Οικ. Μιχ. Σαράντη στο Βελεστίνο Μαγνησίας, (Πηγή: Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 218, εικ. 5)

Εικόνα 18. Πήλινη δεξαμενή καθαρισμού πηλού, οικισμός Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 1989, πίνακας 104β; Κουνουκλας 2011, 75, fig. 40, αντίστοιχα).

Εικόνα 19. Κάτοψη ανασκαφικού ορίζοντα 7, με ό,τι χαρακτηρίζεται ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση περίοδος, (Πηγή: Κουνούκλας 2015, 835 εικ. 1).

Εικόνα 20. Δάπεδο και εσχάρα κεραμικού κλιβάνου, οικισμός Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 1993, Πίνακας 70γ, Δακορώνια 2015, 848, εικ. 11, αντίστοιχα).

Εικόνα 21. Πήλινος δίσκος κεραμικού τροχού, Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 2015, 847, εικ. 2α).

Εικόνα 22. Κάτοψη οικοδομικών καταλοίπων της φάσης Κύνος 6 (ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη περίοδο), (Πηγή: Κουνούκλας 2015, 835, εικ. 2).

Εικόνα 23. Βάση αγγείου ως δίσκος κεραμικού τροχού, Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 2015, 847, εικ. 2β, Δακορώνια και Κουνούκλας 2012, 1176, εικ. 6, αντίστοιχα).

Εικόνα 24. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου με σημειωμένο το οικόπεδο Καραμπερόπουλου, (Πηγή: Ευσταθίου 2014, 176, εικ. 1).

Εικόνα 25. Κάτοψη Ισείου και θέση κεραμικού κλιβάνου (πάνω), Ερέτρια Εύβοιας, (Πηγή: Παπαδάκης 1915, 115, εικ. 4).

Εικόνα 26. Κάτοψη κεραμικού κλιβάνου προϊστορικής εποχής στην Ερέτρια Εύβοιας, (Πηγή: Tuor 1981, 84, abb. 8).

Εικόνα 27. Κεραμικός κλίβανος, Τομές G 10-1, Αρχαία Αγορά Ερέτριας, Εύβοια, (Πηγή: Touchais 1981, 598, fig. 121, 119, αντίστοιχα).

Εικόνα 28. Θέσεις της Κεντρικής Ελλάδας και Θεσσαλίας, με ενδείξεις κεραμικών εργαστηριακών χώρων, (Πηγή: Google Earth Pro).

Πίνακες

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

A/A	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΘΕΣΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΣΧΗΜΑ	ΠΕΡΙΒ. ΧΩΡΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
EE1	Διμήνι - Μαγνησία	Οικόπεδο Τσακανίκα, ΒΑ του μυκηναϊκού οικισμού	Κεραμικός κλίβανος (Α-Δ)	Διάμετρος: 3,85 μ. Σωζ. Ύψος: 0,50 μ.	Ελλειψοειδές με τρία πλίνθινα εσωτερικά τοιχία (Ie).	Αποθέτης (0,60 μ. από κλίβανο) με όστρακα αποτυχημένων αγγείων, δώδεκα ειδώλια και δύο χάλκινες περόνες. Κιβωτιόσχημος τάφος (5 μ. από τον κλίβανο) ίσως του κεραμέα.	ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ1-2	Αδρύμνη-Σισμάνη 1992, 222, 1999, 131-142; 1999-2001, 71-100; 2004-5, 1-54.
EE2	Λίμνη Κάρλα – Μαγνησία	Θέση Τσιγγενίνα, Συλλεκτήρας 6-Ανασκαφική ή θέση 6	Κεραμικός κλίβανος	Διάμετρος: 2.20 μ.	Ελλειψοειδές, χωρίς εσωτερικό τοιχίο (If).	ΝΑ του κλιβάνου: θολωτός τάφος Ι της ίδιας περιόδου. Δυτικά: Κτίριο Β της ΥΕ ΙΙΒ φάσης, με το οποίο σχετίζεται.	ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ	Αδρύμνη-Σισμάνη 2001-2004, 502-503
EE3	Καρέλλα Σοφάδων – Καρδίτσα	Τζάνη Μαγούλα 2	Κεραμικός Κλίβανος/Θερμική Κατασκευή (Κατασκευή ή Ε) (Α-Δ)	Μήκος: 1,80 μ., Πλάτος: 1,30 μ.	Ελλειψοειδές (If).	Θερμικές Κατασκευές Γ και Δ.	ΥΕ ΙΙΑ2	Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Βαϊοπούλου 2023, Τόμος Α, 140-145.
EE4	Κοντοπήγδαο Αλίμου, Αττικής	Οικιστικό Συγκρότημα Ι, Χώρος ΣΤ	Τμήμα κεραμικού τροχού (εξάρτημα)	-	Ακανόνιστο.	Μεγάλη ποσότητα γραπτής λεπτόκοκκης κεραμικής,	ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΓ Πρώμη	Καζά-Παπαγεωργίου 2011,

			περιστροφής άξονα;))			από το στρώμα λιθολογήματος στο βόρειο τμήμα του χώρου ΣΤ. Λίγα όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και μαγειρικών σκευών, τόσο στο λιθολόγημα όσο και στον υπόλοιπο χώρο εκτός αυτού.		197-274, Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012, 141-199.
EE5	Θήβα	Δυτικά του Παλαιού Καδμείου, στην συμβολή της οδού Πινδάρου και της ανωνύμου οδού με τα κρεοπωλεία	Κεραμικός κλίβανος (Α-Δ)	Διάμετρος: 2,30 μ., Σωζόμενος ύψος: 0,70 μ.	Ελλειψοειδές με εσωτερικό πλίνθινο τοίχιο (Ib).	Β του κλιβάνου: Ελλειψοειδής κοιλότητα λαξευμένη στο φυσικό βράχο που περιείχε λευκό πηλό. Δ του κλιβάνου: εκτεταμένη απόθεση στάχτης και σε έναν κοντινό λάκκο αποθηκευμένο ι σβώλοι πηλού.	ΥΕ ΙΙΒ	Κεραμίσκος 1911, 143, 148-149; Dakouri-Hild 2001, 107-108
EE6	Καρέλλα Σοφάδων – Καρδίτσα	Τζάνη Μαρούλα 2	Κεραμικός Κλίβανος (;)/Θερμική Κατασκευή (Κατασκευή ή Ζ) (Β-Ν)	Μήκος σωζ. τοιχίου: 0,45 μ., Πλάτος σωζ. τοιχίου: < 0,05 μ. και ύψος σωζ. τοιχίου: 0,16 μ.	Ελλειψοειδές (;) (Ib;).	ΝΔ μεγάλη συγκέντρωση οστράκων με έντονα ίχνη καύσης (χονδροειδής κεραμική, στιλβωμένα αγγεία, αγγεία με ερυθρή βαφή και ένα με λευκή)	ΥΕ ΙΙΓ	Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Βαϊοπούλου 2023, Τόμος Α, 140-145.
EE7	Βελεστίνο Μαγνησία	Οικόπεδο Μιχάλη Σαράντη, Ν-ΝΑ πλευρά Μαρούλας Μπακάλη,	Κεραμικός κλίβανος (Α-Δ)	Διάμετρος στον άξονα Α-Δ: 1,60 μ., Σωζόμενος	Ελλειψοειδές (Ib).	Ν-ΝΔ: δάπεδο από πατημένο πηλό για την εξυπηρέτηση του κλιβάνου.	ΥΕ ΙΙΓ Μέση	Ιντζεσίλογλου 1987, 256-257; Μπάτζιου-

		ΝΑ γωνία οικοπέδου		ο Ύψος: 0,65 μ.				Ευστα θίου 1994, 215- 224.
EE8	Κύνος, Αν. Λοκρίδα, Φθιώτιδα	Θέση Πύργος Λιβανάτες, Τομή Β.	Δεξαμενή καθαρισμο ύ πηλού (Β-Ν).	Ύψος τοιχωμά των: 0,10 μ.	Ορθογώνιο.	ΝΔ γωνία της κατασκευής: ορθογώνιος λακκοειδής τάφος (ίσως του κεραμέα).	ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση	Δακορ ώνια 1989, 171- 172.
EE9	Κύνος, Αν. Λοκρίδα, Φθιώτιδα	Θέση Πύργος Λιβανάτες, Τομή Η.	Κεραμικός κλίβανος (δάπεδο και εσχάρα) (Α-Δ).	Μήκος: 1,50 μ, Πλάτος: 1 μ.	Ακανόνιστο.	Αποσπασματικ ά θεμέλια τοιχών, το κάτω μέρος οξυπύθμενων χειροποίητων πίθων στερεωμένων στο έδαφος, σωροί άγητων πηνίων με ισχυρά ίχνη καύσης και αποτυχημένα κεραμικά από την όπτηση.	ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση	Δακορ ώνια 1993, 218- 219.
EE10	Κύνος, Αν. Λοκρίδα, Φθιώτιδα	Θέση Πύργος Λιβανάτες.	Τμήμα κεραμικού τροχού (δίσκος).	Διάμετρ ος: 0,21 μ., Πάχος: 0,015 μ.	Μηνοειδές/Ημικ υκλικό.	Οικοδομικά κατάλοιπα της φάσης Κύνος 6.	ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη	Δακορ ώνια 2015, 841- 842.
EE11	Κύνος, Αν. Λοκρίδα, Φθιώτιδα	Θέση Πύργος Λιβανάτες.	Τμήμα κεραμικού τροχού (δίσκος).	Διάμετρ ος: 0,13 μ., Πάχος στο κέντρο: 0,013 μ.	Μηνοειδές/Ημικ υκλικό. Η άνω επιφάνεια επιπεδόκυρτη.	Οικοδομικά κατάλοιπα της φάσης Κύνος 6.	ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη	Δακορ ώνια και Κουνο ύκλας 2012, 1172; Δακορ ώνια 2015, 841- 842.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ. ΠΙΘΑΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

Α/Ε	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΘΕΣΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΣΧΗΜΑ	ΠΕΡΙΒ. ΧΩΡΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΕΕ12	Βελεστίνο Μαγνησία	Οικόπεδο Καραμπερόπουλου, δεξιά της εισόδου στην πόλη του Βελεστίνο	Κεραμικός Κλίβανος/Θερμική Κατασκευή (;)	Μήκος 1,95 μ., Πλάτος: 1,08 μ., Ύψος: 1,20 μ.	Ορθογώνιο.	Μέσα σε επιχώσεις της Μυκηναϊκής περιόδου.	ΥΕ ΙΙΑ	Αραχωβίτη 1987, 260-261.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ. ΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

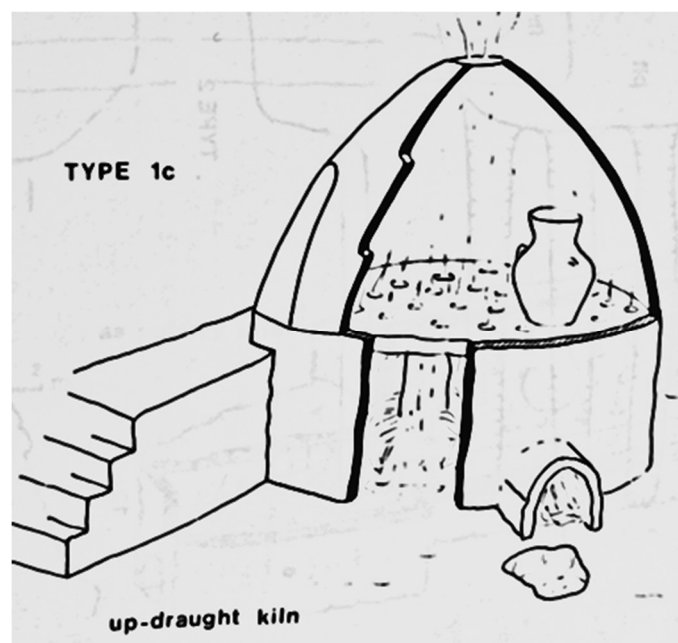
Α/Ε	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΘΕΣΗ	ΕΥΡΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΣΧΗΜΑ	ΠΕΡΙΒ. ΧΩΡΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΕΕ13	Κάστρο-Παλιά-Βόλος Μαγνησία	Κάστρο, στρωματογραφική τομή	Κεραμικός κλίβανος, (Α-Δ).	-	Ελλειψοειδές.	Κτίρια μικρού μεγέθους ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΓ περίοδου.	ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΓ (;)	Θεοχάρης 1961, 51-60.
ΕΕ14	Καρέλλα Σοφάδων – Καρδίτσα	Τζάνη Μαγούλα 2	Κεραμικός Κλίβανος/Θερμική Κατασκευή (;) (Κατασκευή ή Α) (Β-Ν)	Μήκος: 1,20 μ. (Β-Ν), Πλάτος: 1,10 μ. (Α-Δ) και Ύψος: 0,12 μ.	Ορθογώνιο.	-	ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΓ (;)	Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Βαϊόπουλου 2023, Τόμος Α, 140-145.
ΕΕ15	Ερέτρια Εύβοιας	Δυτικά συστήματος των οικιών που βρίσκονται βόρεια του ναού της Ίσιδας.	Κεραμικός κλίβανος (Α-Δ).	Διάμετρος: 0,57 μ.	Ελλειψοειδές (Ια).	Όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης από χονδροειδή πηλό.	ΥΕ (;)	Παπαδάκης 1915, 128-131.
ΕΕ16	Ερέτρια Εύβοιας	Οικόπεδο Βουρατσά, ΒΑ της αρχαίας	Κλίβανος (Β-Ν).	Διάμετρος: 1 μ.	Ελλειψοειδές (Ια).	Αποθήκη με σιτηρά και όσπρια.	ΥΕ (;)	Touchais 1980, 847,

		Αγοράς, Τομέας G10-1, βόρειο τμήμα του οικοπέδου.						850, 1981, 597. Catlin g 1981- 82, 18. Tuor 1981, 83-84, 1982, 158- 160.
--	--	--	--	--	--	--	--	--

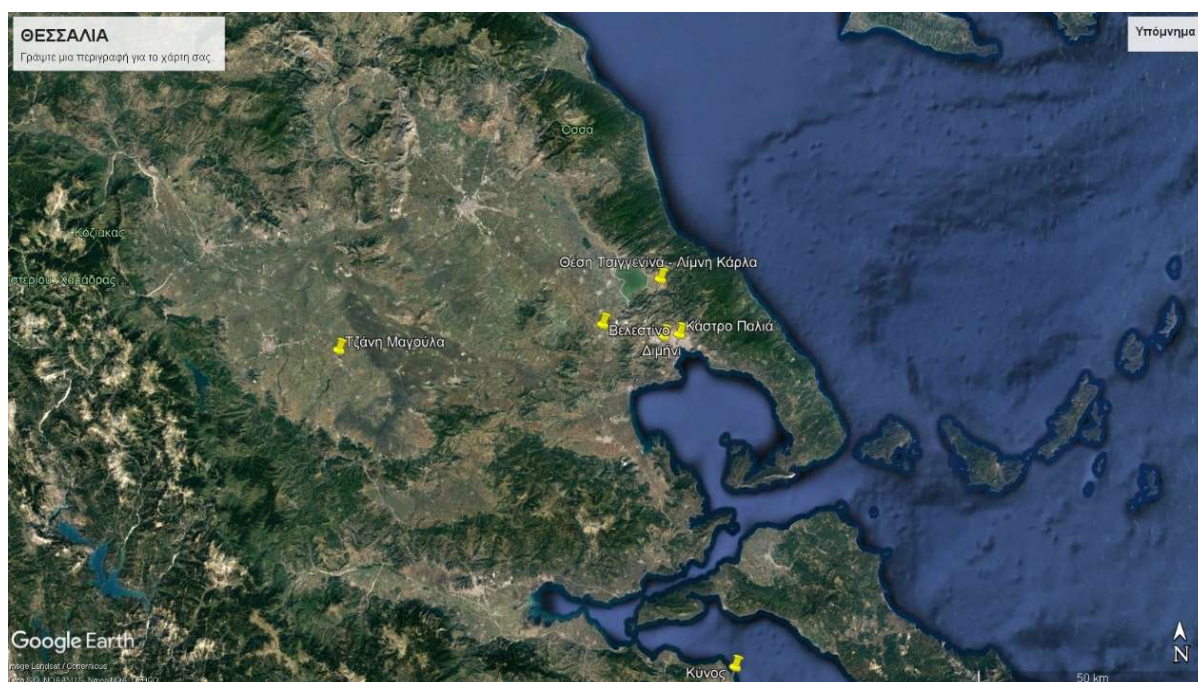
Παράρτημα Εικόνων

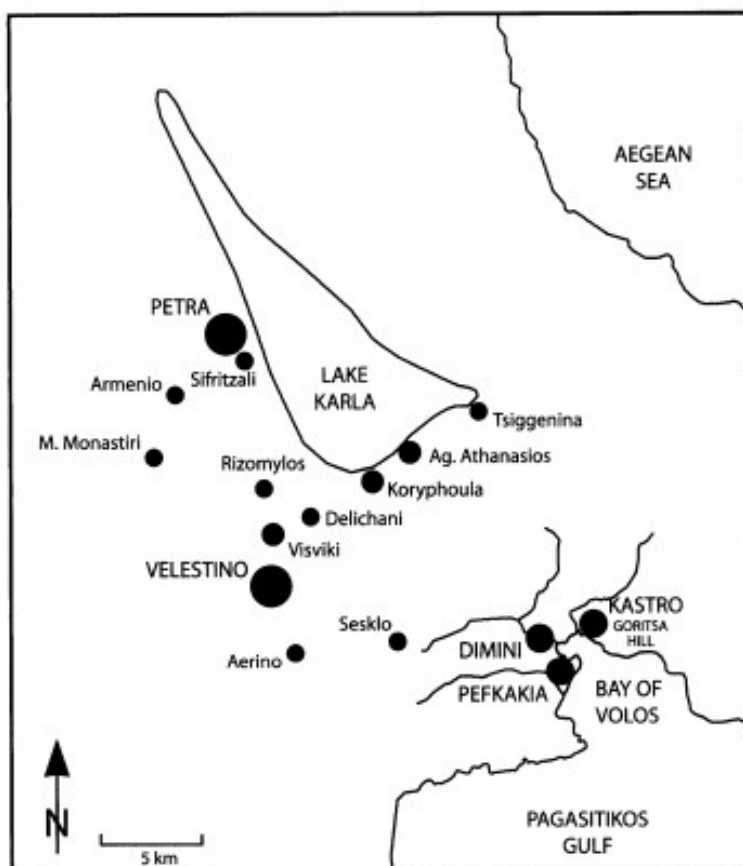
Εικόνα 1. Χάρτης με τους οικισμούς της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου, (Πηγή: Dickinson 1994, 77, fig. 4.24).

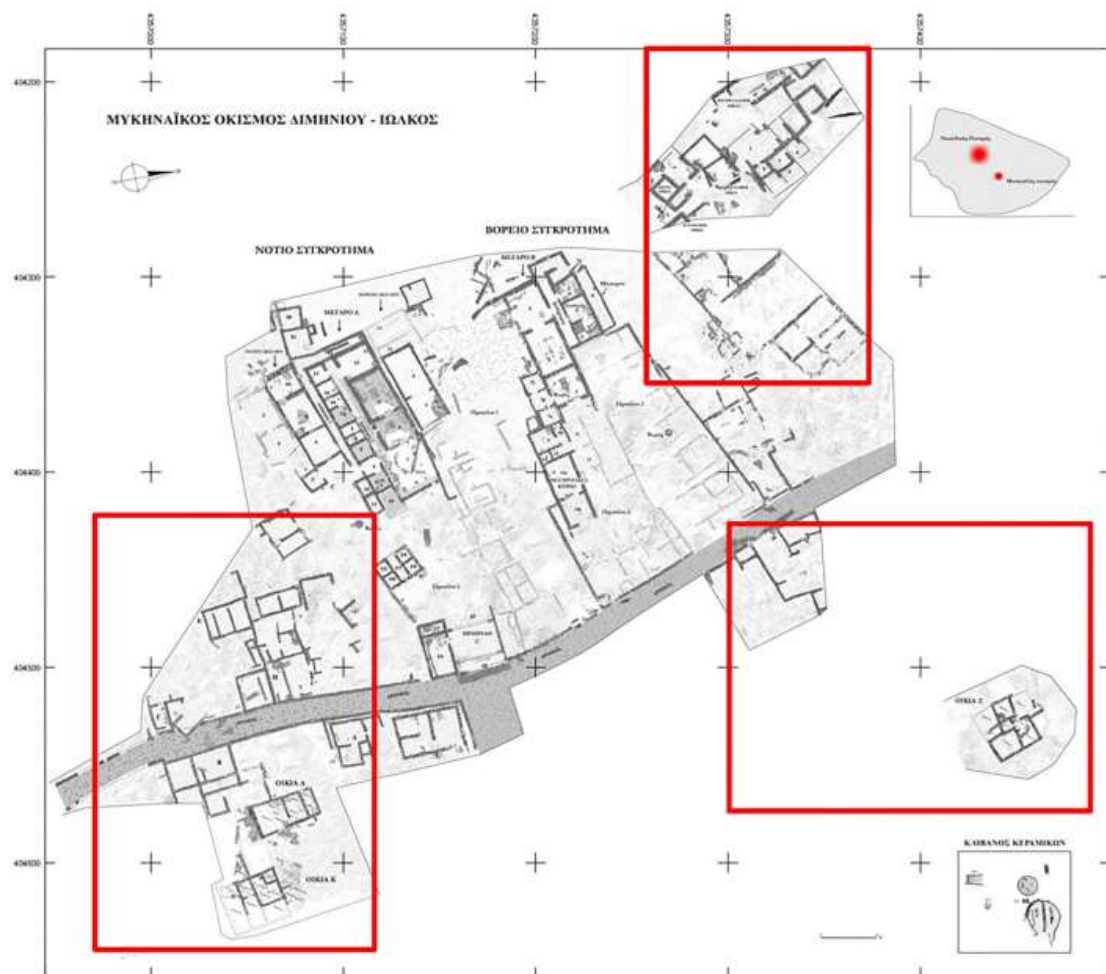
Εικόνα 2. Βασικός τύπος Μυκηναϊκού Κλιβάνου, (Πηγή: Evely 2000, 305, fig. 121).

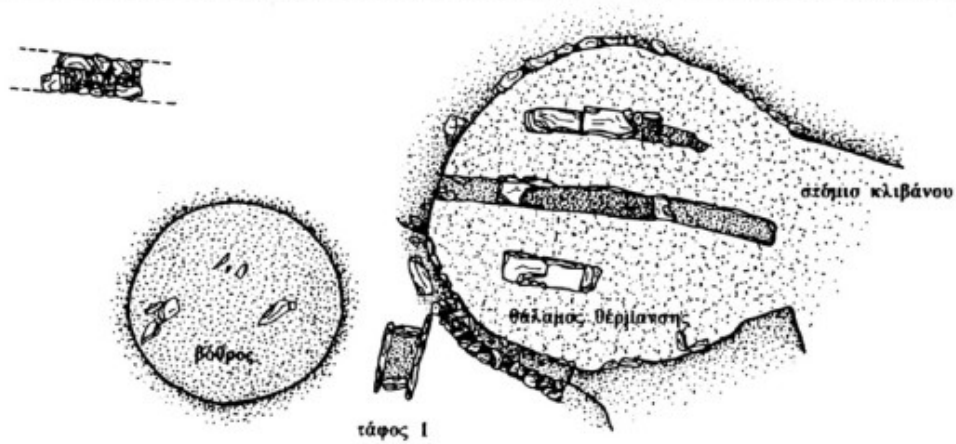
Εικόνα 3. Χάρτης Θεσσαλίας με θέσεις πιθανών κεραμικών εργαστηρίων, (Πηγή: Google Earth Pro).

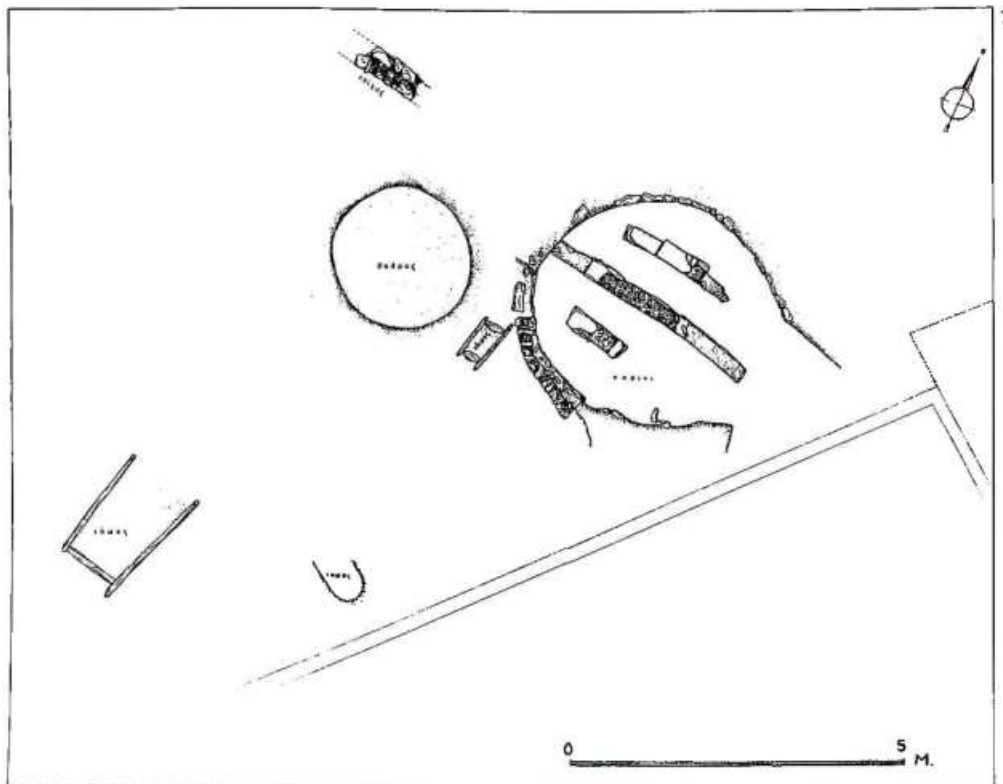
Εικόνα 4. Χάρτης με μυκηναϊκές θέσεις στη Θεσσαλία, (Πηγή: Pantou 2010, 383, fig. 2).

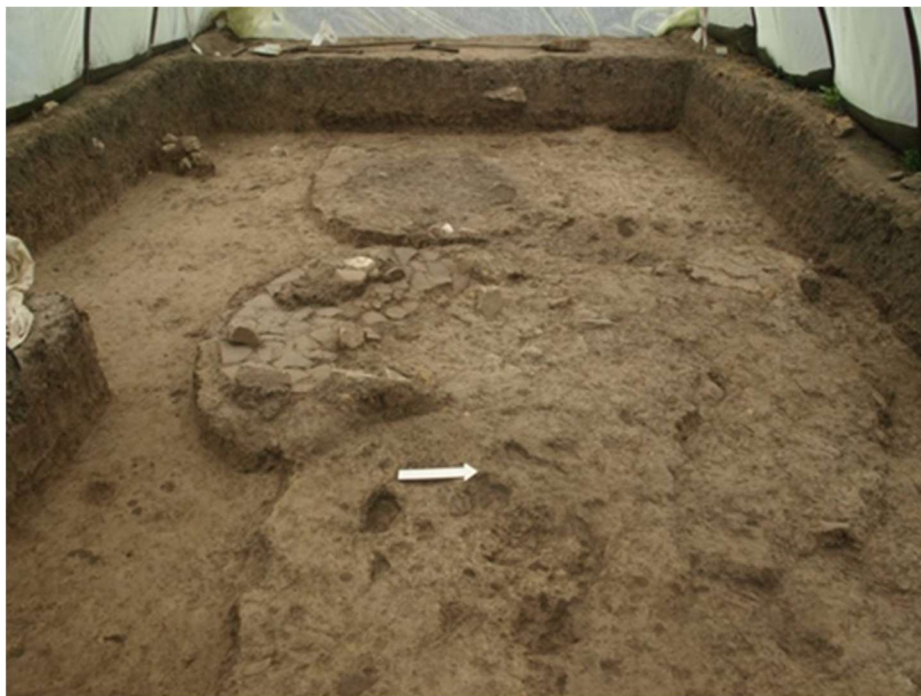
Εικόνα 6. Σχεδιαστική αποτύπωση του μυκηναϊκού οικισμού και κεραμικού κλιβάνου, Διμήνι, Νομός Μαγνησίας, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 2019, 200, εικ. 6).

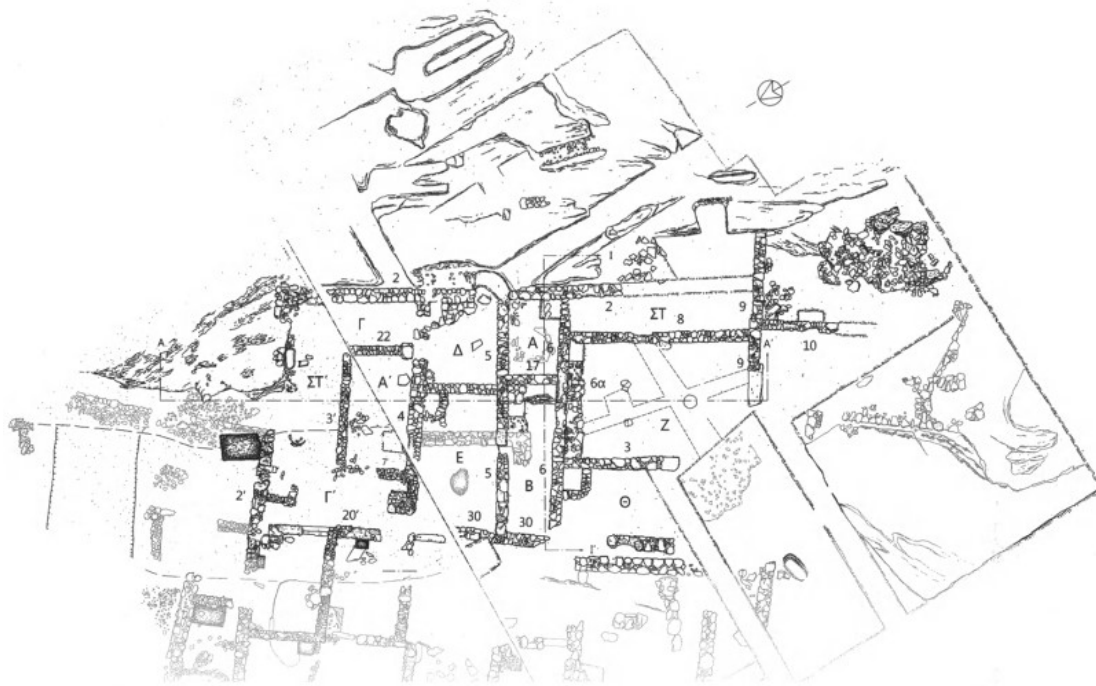
Εικόνα 7. Εικόνα και σχεδιαστική αναπαράσταση κλιβάνου, Οικόπεδο Τσακανίκα, Διμήνι, Νομού Μαγνησίας, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 2019, 202, εικ. 8).

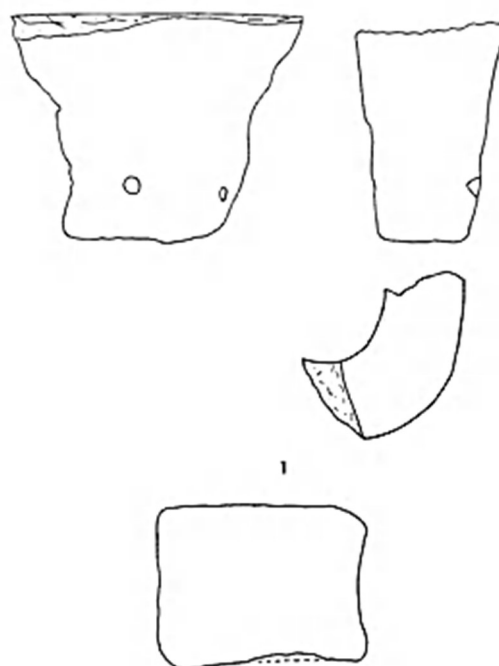
Εικόνα 8. Σχεδιαστική αναπαράσταση κλιβάνου, βόθρου και κιβωτιόσχημου τάφου, (Πηγή: Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 134, εικ. 7).

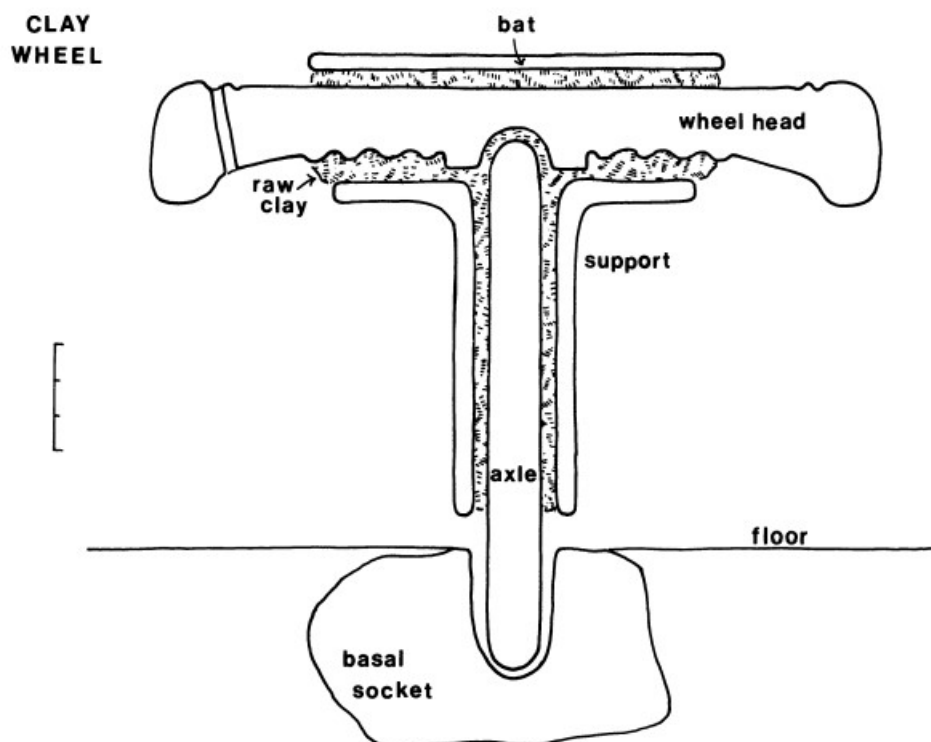
Εικόνα 9. Θερμικές Κατασκευές Γ, Δ, Ε, Θέση Τζάνη Μαγούλα 2, Καρδίτσα, (Πηγή: Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή Μαρίας Βαϊοπούλου, 2023, 142, εικ. 21).

Εικόνα 10. Κάτοψη του ανατολικού τομέα του ΥΕ συγκροτήματος Ι, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Καζά-Παπαγεωργίου και Καρδαμάκη 2012, 147, σχέδιο 2).

Εικόνα 11. Εξάρτημα περιστροφής του άξονα του κεραμικού τροχού από το Χώρο ΣΤ του Οικιστικού Συγκροτήματος Ι, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Κάζα-Παπαγεωργίου 2011, 206, εικ. 4).

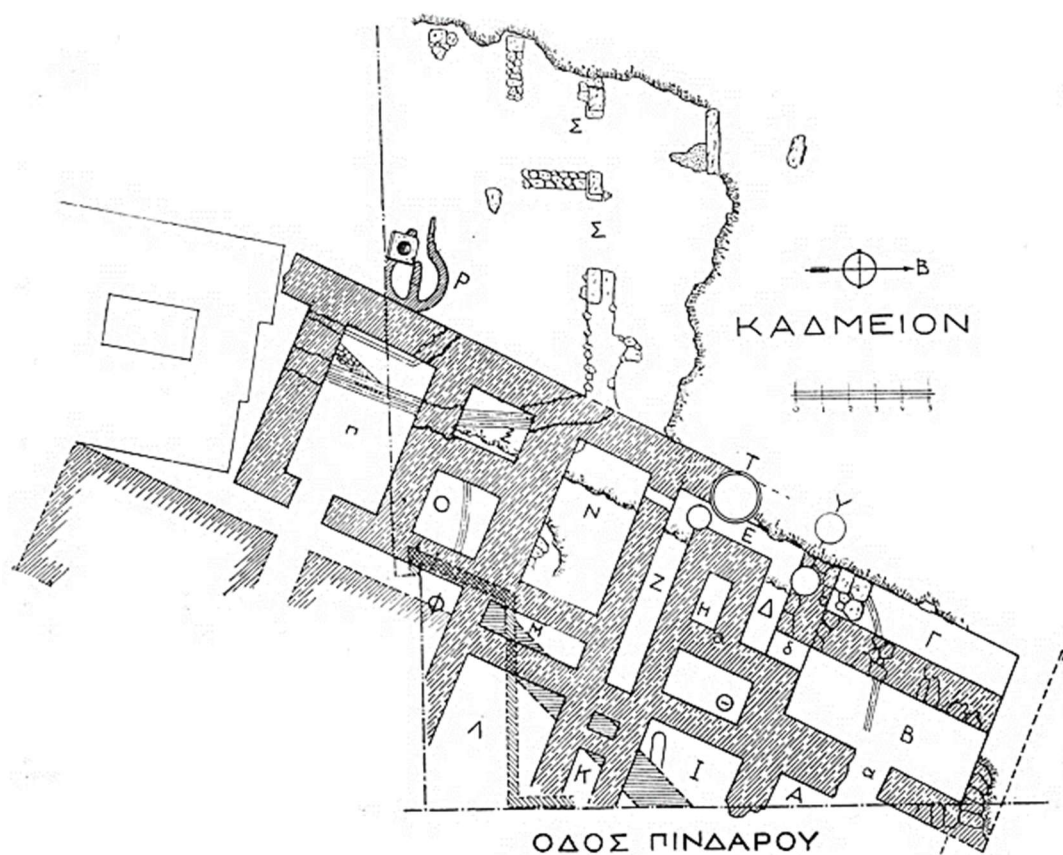

Εικόνα 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση πιθανής ανακατασκευής κεραμικού τροχού, (Evely 1988b, 109, fig. 10).

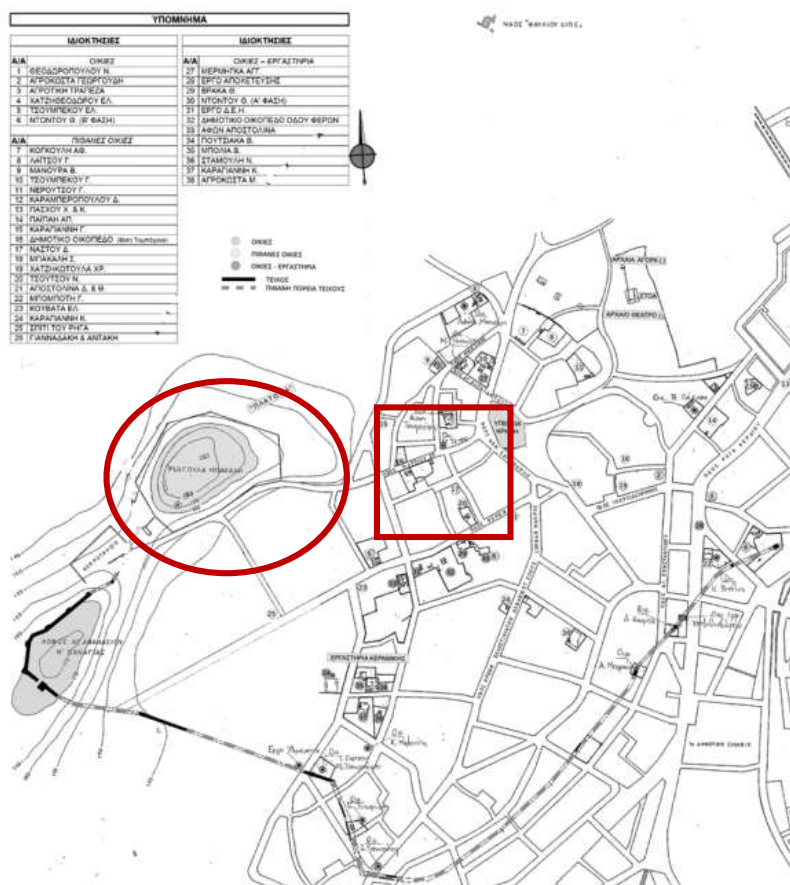
Εικ. 3. Κοντοπήγαδο. Άποτυχημένες όπτησεις.

Εικόνα 13. Άποτυχημένες όπτησεις κεραμικών, Κοντοπήγαδο Αττικής, (Πηγή: Κάζα-Παπαγεωργίου 2011, 205, εικ. 3).

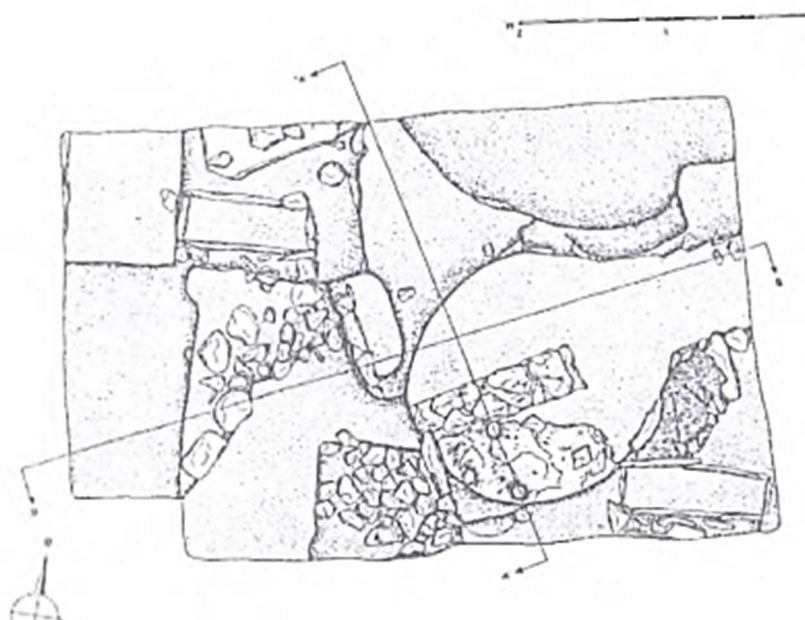

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ ἀνασκαφέντου μέρους τοῦ Καδμείου ἀνακτόρου.

Εικόνα 14. Κάτοψη ανασκαφέντος μέρους του ανακτόρου του Κάδμου και κεραμικός κλίβανος, (Πηγή: Κεραμόπουλος 1930, 31, εικ. 1).

Εικ. 1. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου (μελέτη-σχέδιο: Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη)
με σημειωμένες τις θέσεις ελληνιστικών οικιών, πιθανών οικιών
και οικιών-εργαστηρίων από την γράφουσα

Εικόνα 15. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου (σημειωμένες η Μαγούλα Μπακάλη και η πιθανή τοποθεσία του οικοπέδου του Σαράντη) και σχεδιαστική αναπαράσταση κάτοψης κεραμικού κλιβάνου στο οικοπέδο Μιχάλη Σαράντη, Βελεστίνου Μαγνησίας, (Πηγή: Ευσταθίου 2014, 176, εικ. 1, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 217, εικ. 3, αντίστοιχα).

Εικόνα 16. Κεραμικός κλίβανος στο Οικόπεδο του Μιχάλη Σαράντη, Βελεστίνο Μαγνησίας, (Πηγή: Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 216, εικ. 1).

Εικόνα 17. Όψη πλίνθινου τοίχου του κεραμικού κλιβάνου στο Οικ. Μιχ. Σαράντη στο Βελεστίνο Μαγνησίας, (Πηγή: Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 218, εικ. 5)

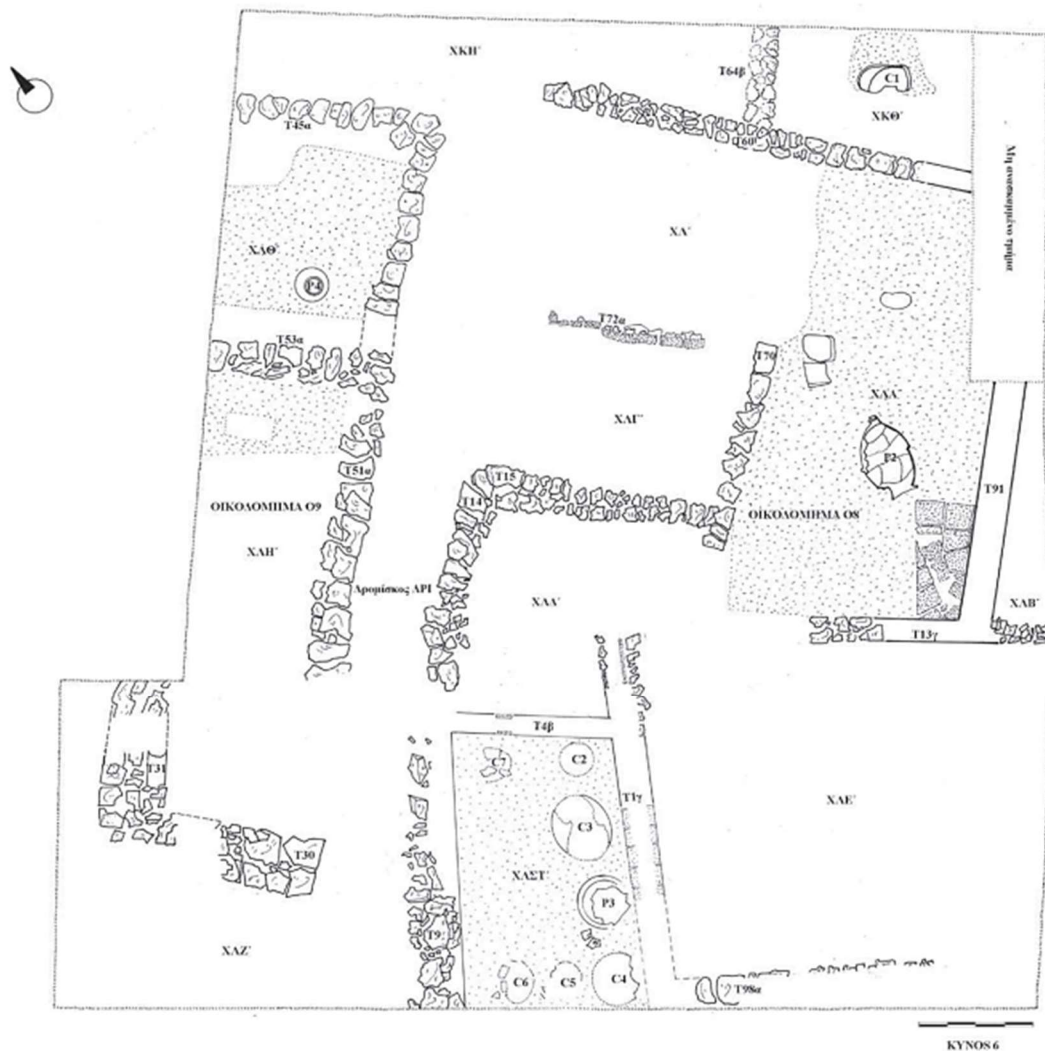
Εικόνα 18. Πήλινη δεξαμενή καθαρισμού πηλού, οικισμός Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 1989, πίνακας 104β; Κουνουκλας 2011, 75, fig. 40, αντίστοιχα).

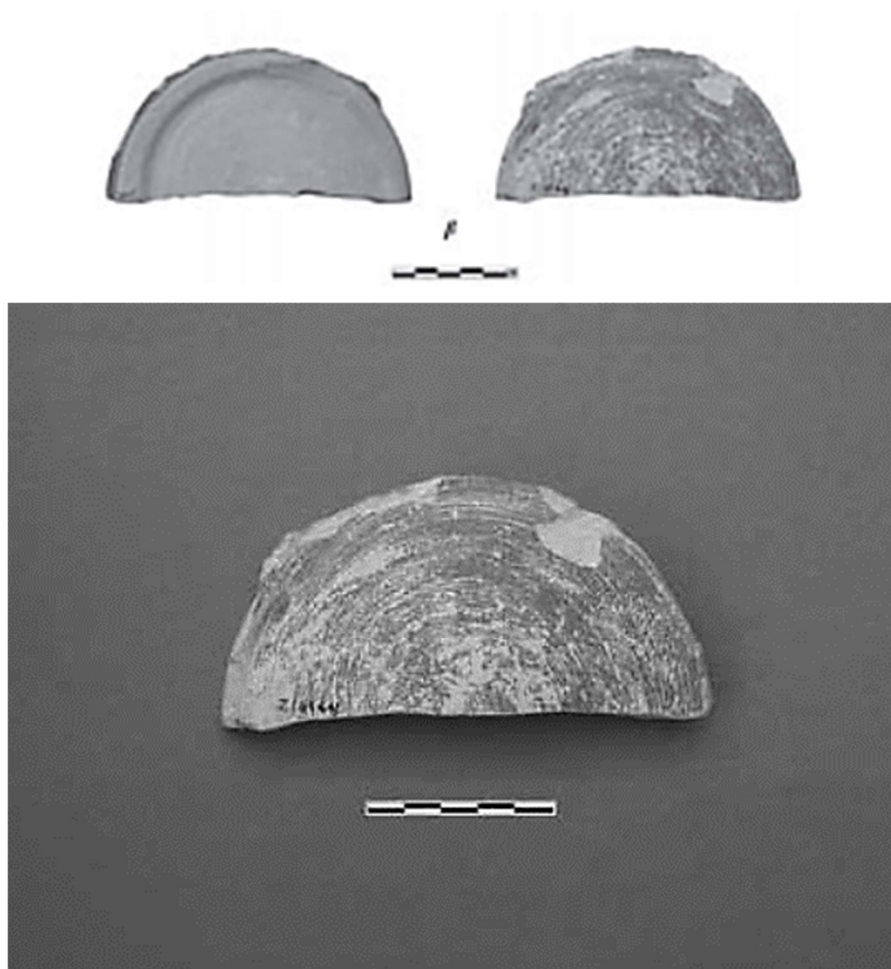
Εικόνα 20. Δάπεδο και εσχάρα κεραμικού κλιβάνου, οικισμός Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 1993, Πίνακας 70γ; 2015, 848, εικ. 11, αντίστοιχα).

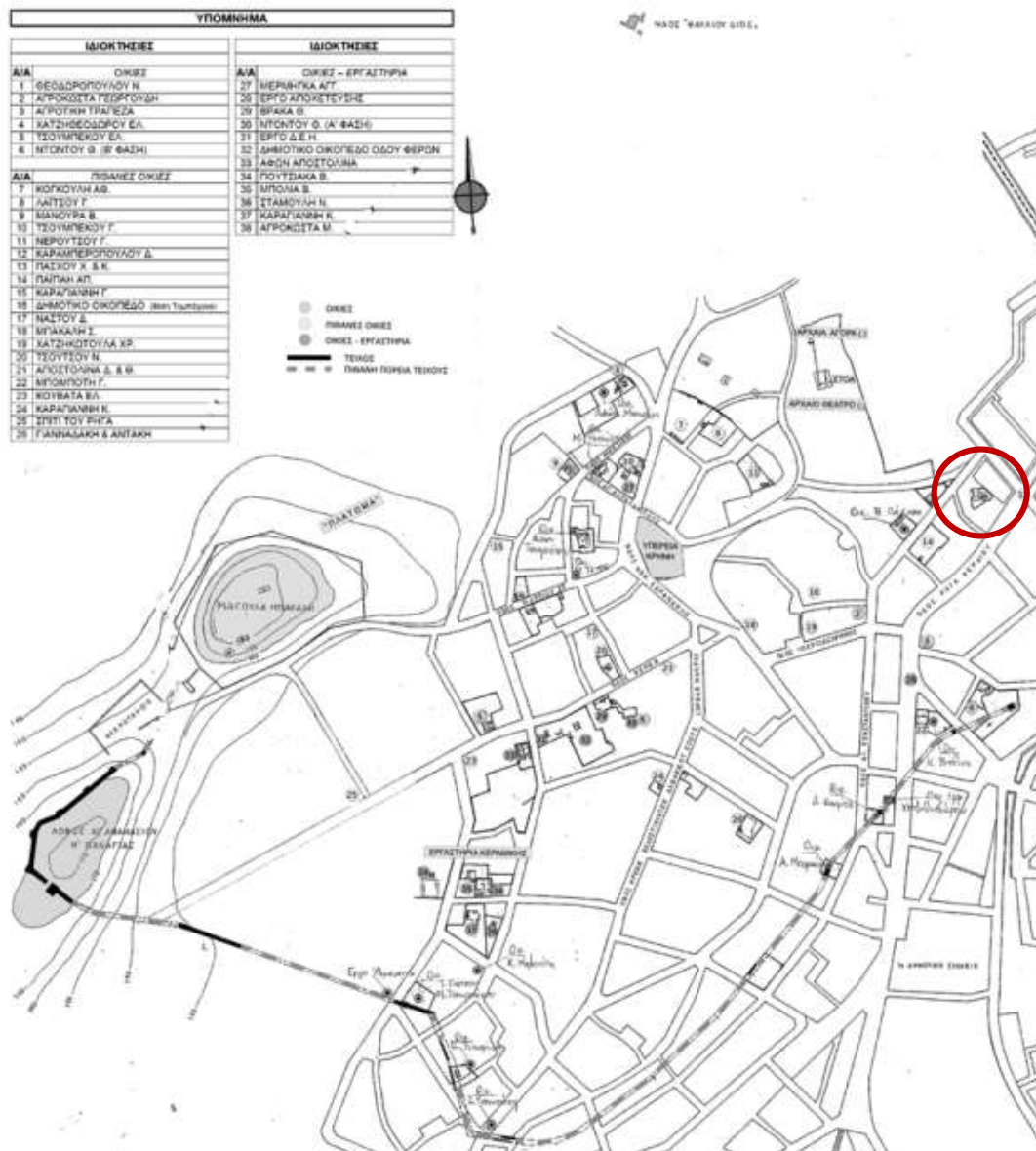
Εικόνα 21. Πήλινος δίσκος κεραμικού τροχού, Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 2015, 847, εικ. 2α).

Εικόνα 22. Κάτοψη οικοδομικών καταλοίπων της φάσης Κύνος 6 (ΥΕ ΙΙΙΓ Ύστερη περίοδο), (Πηγή: Κουνούκλας 2015, 835, εικ. 2).

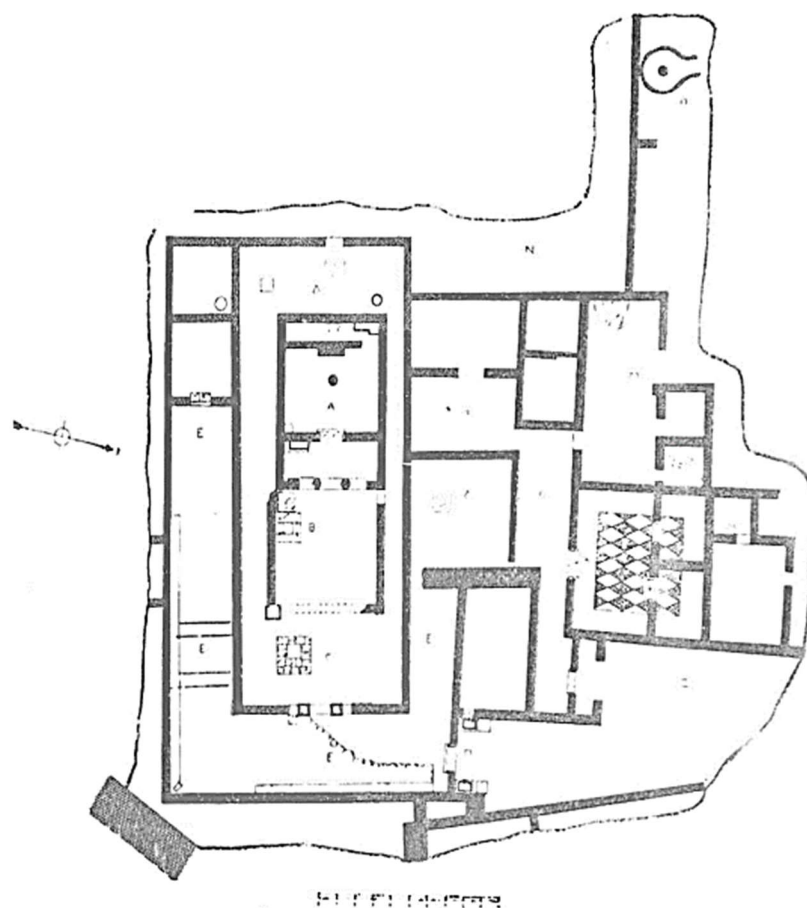

Εικόνα 23. Βάση αγγείου ως δίσκος κεραμικού τροχού, Κύνος στη θέση Πύργος Λιβανάτες, (Πηγή: Δακορώνια 2015, 847, εικ. 2β, Δακορώνια και Κουνούκλας 2012, 1176, εικ. 6, αντίστοιχα).

Εικ. 1. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου (μελέτη-σχέδιο: Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη) με σημειωμένες τις θέσεις ελληνιστικών οικιών, πιθανών οικιών και οικιών-εργαστηρίων από την γράφουσα

Εικόνα 24. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου με σημειωμένο το οικόπεδο Καραμπερόπουλου, (Πηγή: Ευσταθίου 2014, 176, εικ. 1).

ΕΙΣ. 4. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 'Ισειού.

Εικόνα 25. Κάτοψη Ισειού και θέση κεραμικού κλιβάνου (πάνω), Ερέτρια Εύβοιας, (Πηγή: Παπαδάκης 1915, 115, εικ. 4).

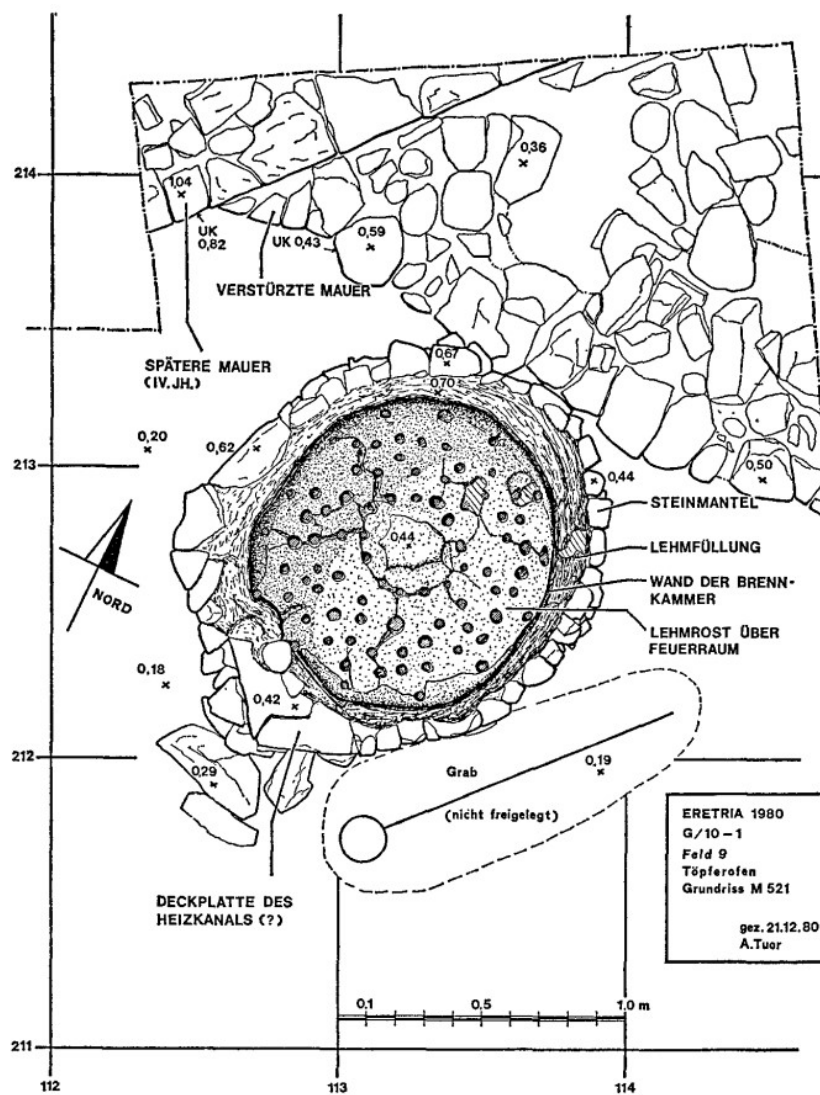

Abb. 8

Εικόνα 26. Κάτοψη κεραμικού κλιβάνου προϊστορικής εποχής στην Ερέτρια Εύβοιας, (Πηγή: Tuor 1981, 84, abb. 8).

Εικόνα 27. Κεραμικός κλίβανος, Τομές G 10-1, Αρχαία Αγορά Ερέτριας, Εύβοια, (Πηγή: Touchais 1981, 598, fig. 121, 119, αντίστοιχα).

